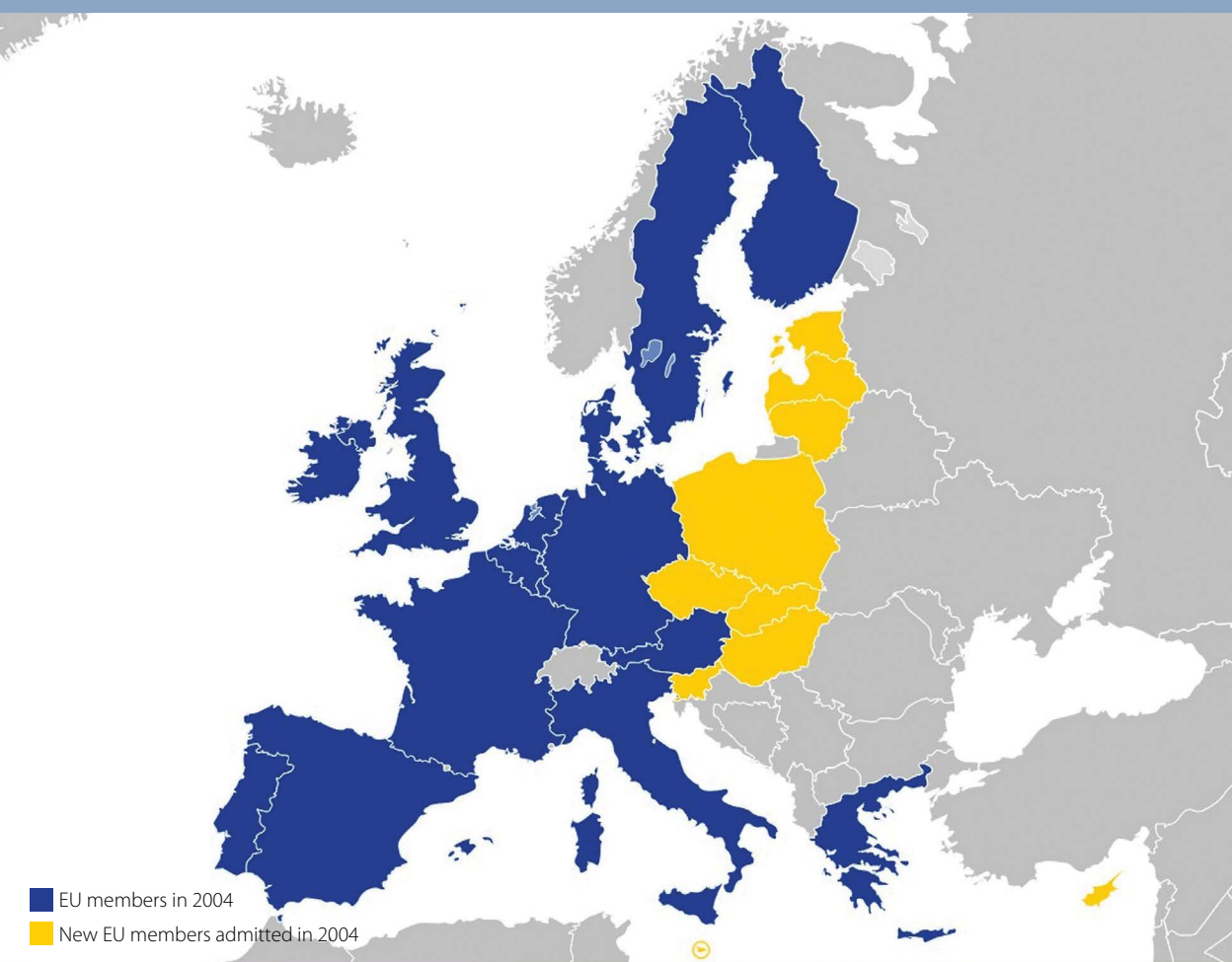

63 | 2 (2023)

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

2

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

**EASTERN
ENLARGEMENT,
OR AN ALL-EUROPEAN
TRANSFORMATION?**

**THE 1990s IN
EUROPEAN POLITICS**

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.63.2>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik, Linda Kosmyryk

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Ana Cvek

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60,
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike
Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj, Maša Bogataj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical
Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

Širitev Evropske unije leta 2004.

Vir: EU25-2004 European Union map enlargement.svg - Wikimedia Commons, licensed
with Cc-by-sa-2.5/de, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:EU25-2004_European_Union_map_enlargement.svg, pridobljeno 5. 10. 2023.

Vsebina

Razprave – Articles

Eastern Enlargement, or an All-European Transformation? (Adéla Gjuričová and Jure Gašparič)	8
Mark Gilbert , From the EC to the EU. Ready or Not / Od Evropske skupnosti do Evropske unije. Pripravljeni ali ne	10
Jure Gašparič, Andrej Pančur, Jure Skubic , European Politics Behind Closed Doors: The Origins of Euroscepticism in Slovenia / Naša evropska politika za zaprtimi vrati: vzroki evroskeptizma v Sloveniji	20
Adéla Gjuričová , Campaigning Europe. The Czech Parliamentary Elections of 2002 / Kampanja za Evropo. Češke parlamentarne volitve 2002.....	44
Marko Zajc , The Hour of European Truth for Slovenian Intellectuals / Ura evropske resnice za slovenske intelektualce.....	58
Ivan Sablin , The European Union in Russian State Duma Debates, 1994–2004 / Evropska Unija v razpravah v ruski državni dumi, 1994–2004	78
Sven Jüngerkes, Tobias Kaiser , Project Outline: “Constitution and Development of Political Parties in Germany from 1989/90 to the Present”	100

Filip Čuček , »Bivša Avstrija ni imela nobenega smisla, da bi v dolgih stoletjih svoje vlade vodo zravnavala, [...] ker je bila zaposlena povsod drugod, le pri nas po možnosti malo.« Reka Drava v štajerskem deželnem zboru v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja / “During the long centuries of its rule, the former Austria saw no sense in fixing the river /.../ because it was busy everywhere else and only did as little as possible in this area.” The River Drava in the Styrian Provincial Assembly in the Second Half of the 19 th and the Beginning of the 20 th Century	110
Matic Batič , Šole govorijo: Ideološka dimenzija italijanskih šolskih stavb na Goriškem (1918–1943) / Schools Speak: The Ideological Dimension of Italian School Buildings in the Gorizia Region (1918–1943)	124

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

Enakost v različnem: dejstva in spoznanja o politični problematiki dveh jugoslovanskih držav (Zdenko Čepič)	149
---	-----

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Aleš Gabrič, Od popolne neznanke do prisrčne prijateljice: slovensko spoznavanje Japonske, njenih prebivalcev in običajev (Maja Lukanc)	185
Andrej Rahten, Anton Korošec: slovenski državnik kraljeve Jugoslavije (Jurij Perovšek)	188
Oto Luthar, Marta Verginella in Urška Strle, Užaljeno maščevanje: spomin na italijanska fašistična taborišča (Ivan Smiljanić)	200

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19., 20. in 21. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - SIstory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

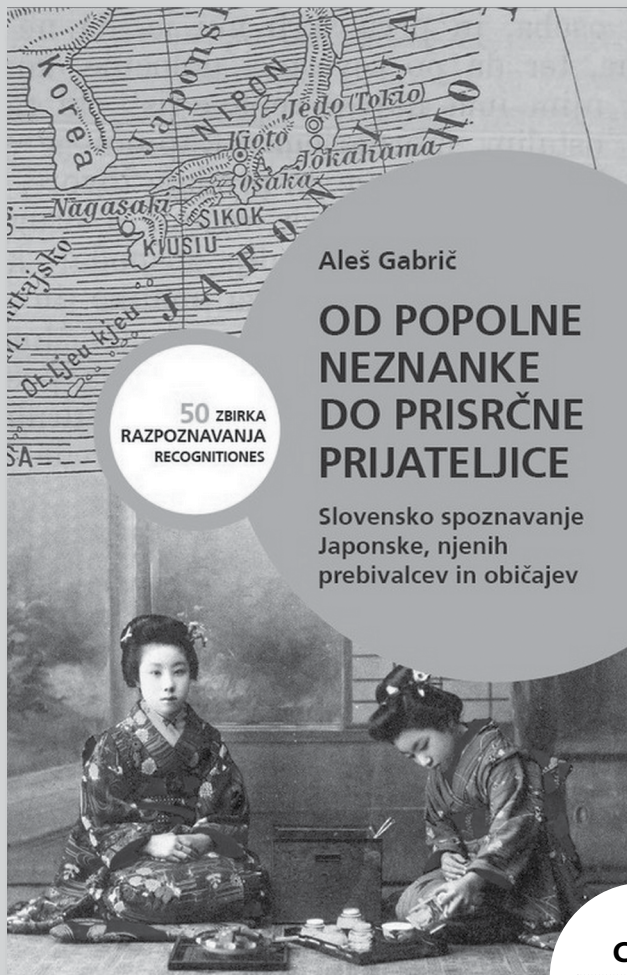
Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th, 20th and 21st century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - SIstory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

50 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Aleš Gabrič

OD POPOLNE NEZNANKE DO PRISRČNE PRIJATELJICE

Slovensko spoznavanje
Japonske, njenih
prebivalcev in običajev

Cena
.....
25 EUR

Razprave – Articles

Eastern Enlargement, or an All-European Transformation?

The following special issue contains articles written by scholars from several Eastern and Western European countries. The editors hope to encourage a shift in the debate about the 1990s, a period that has certainly received enough academic and popular attention, at least in the former socialist countries. Still, it is our sincere belief that a substantial modification is needed in order to supplement the previous emphasis on the national social and economic policies with a broader transnational context.

The first versions of most papers contained in this issue were presented at the workshop titled “Eastern Enlargement or an All-European Transformation? The 1990s in European Politics”, held in Ljubljana on 29 September 2022 and organised by the Institutes of Contemporary History in Ljubljana and at the Czech Academy of Science in Prague. The purpose of the event was to continue the organisers’ successful cooperation with other specialists within the EuParl.net network, which has produced a number of fascinating comparative projects exploring the European parliamentary history, cultures, and institutions.

We realised that our view of the post-1989 decade while observing the differences between the Slovenian and Czech(oslovak) institutional, economic, and social transformations tended to be restricted to the former political East. Now we sought to employ a broader European perspective. Following the former communist countries’ accession to the European Union seemed like an obvious next thing to do. Many governments applied to join the European Union during the period under consideration, and their domestic elites began to relate intensively to the actors, processes, and requirements for membership. Simultaneously, however, Western Europe was equally transformed by the implementation of the Maastricht Treaty, and stronger and longer-lasting groups critical of the European integration process emerged in many countries. The present special issue thus represents the first attempt to explore the overlapping two contexts, bring the previously exclusive perspectives together, and rethink the forms and concepts of the Europeanisation of national policies.

It is a great honour to have Mark Gilbert, the author of *European Integration: The Political History* and co-editor of *Euro-scepticisms: The Historical Roots of a Political Challenge*,¹ join the debate. He has brought a striking analytical distance, experience, and, indeed, humour to this issue by comparing the British and Italian perceptions

1 Mark Gilbert, *European Integration: A Political History* (Rowman & Littlefield, 2020, 2nd edition). *Euro-scepticisms: The Historical Roots of a Political Challenge*, eds. Mark Gilbert and Daniele Pasquinucci (Leiden and Boston: Brill, 2020).

of the Maastricht Treaty in the opening article aptly titled “From the EC to the EU. Ready or Not”.

Jure Gašparič and Andrej Pančur open the empirical section by addressing the politics of the accession – and the origins of Slovenian Euroscepticism – with a reconstruction of the EU-related vocabulary and sentiments in the Slovenian Parliament, using the methods of corpus analysis. Meanwhile, Adéla Gjuričová devoted her contribution to the Czech election campaign of 2002 and the stage of completing the negotiations with the EU, demonstrating the paradox of “Europeanising the national debate while ‘bilateralising’ the European politics.”

The special issue at hand also presents several case studies exploring unexpected actors and connections in building up the image of Europe both in and outside the Union. Marko Zajc has collected fascinating materials from the mid-1990s Nova revija circle and focused on the text titled “The Hour of European Truth for Slovenia” to decipher the complicated intellectual position on Slovenian integration with the EU. Ivan Sablin studied the presence of the EU in the Russian State Duma debates, concluding that the Duma became an important stage for collecting anti-European sentiments vis-à-vis the government’s pro-European rhetoric at the time. Finally, Sven Jüngerkes and Tobias Kaiser presented their current project on the development of the German party system during the 1990s, encompassing the crucial issue of integrating the two Germanies’ political scenes and traditions.

In recent years, the European Union faced significant challenges. Once again, both its reform and its enlargement appear on the agenda. We hope this issue brings forward some ideas for a historical reflection that provides the necessary distance from daily responsibilities and pressures. Understanding political actors and national and international institutions remains one of the crucial manners of grasping the development, its risks, and its potential. Besides, it is always wise to examine longer continuities and be aware of the history – and historical connotations – of the supposedly brand-new phenomena.

Adéla Gjuričová and Jure Gašparič

Mark Gilbert*

From the EC to the EU. Ready or Not

IZVLEČEK

OD EVROPSKE SKUPNOSTI DO EVROPSKE UNIJE. PRIPRAVLJENI ALI NE

Avtor prispevka trdi, da primera Italije in Združenega kraljestva kažeta na to, da je evropsko združevanje sporen proces, ki ne prinaša nujno samo dobrih rezultatov. V tem procesu se morajo zapletene nacionalne stvarnosti prilagoditi normam, ki se kolektivno določajo na ravni elit. Z današnje perspektive (čeprav ne le današnje) sta bila politična kultura Združenega kraljestva in politično-institucionalni sistem Italije povsem nepripravljena na šok, ki ga je povzročilo pospešeno združevanje v devetdesetih letih prejšnjega in prvem desetletju tega stoletja.

Ključne besede: evropske integracije, Italija, Velika Britanija, evroskepticizem, Brexit

ABSTRACT

This article argues that the cases of Italy and the UK suggest that European integration is a contested process and certainly not one that inevitably brings good results. It requires complex national realities to adapt themselves to norms decided collectively at elite level. In hindsight (but not only in hindsight), the UK's political culture, and Italy's political-institutional system, were radically unprepared for the shock of accelerating integration in the 1990s and 2000s.

Keywords: European integration, Italy, United Kingdom, Euroscepticism, Brexit

* C. Grove Haines Professor of History and International Studies, SAIS Europe, Bologna, Italy; mgilbert@jhu.edu

A Political Process

The dominant popular and political narrative of European integration is a “progressive” one: it is what the British historian Herbert Butterfield called “Whig” history.¹ The building / construction of Europe is seen in teleological terms as a story of the evolution of the European project from the dark excesses of nationalism, which culminated in Fascism, to the unique supranational institutional and political structure that exists today. It is admitted that the “process” (a word that conveys a certain inevitability) was not always smooth. It was obstructed, every step of the way, by the “Tories,” i.e. by the opponents of the project: nationalists, “Eurosceptics,” the Marxist left. Yet the “Whigs” prevailed in the end. The EEC became the EC in gradual steps and the EC gave way to the EU, which was the answer the European Project found to the great challenges posed by the end of the Cold War, the unification of Germany, and the demise of communism.²

In my general history of European integration, I tried to tell the story, by contrast, as a one of perfectly comprehensible and legitimate conflicts.³ Every stage of the European “construction” has been characterized by disputes and arguments over what to do. This was perfectly normal since the “process” has, at every point, created disruption for domestic political arrangements: to the policies, institutions, and political cultures of the member states. It was not a small matter for France to accept the end of industrial protectionism in the 1960s, or for Denmark to choose Europeanization, or for Britain, which possessed a rational agricultural policy until it joined, to accept the “producerist” logic of the CAP. It is entirely normal, not evidence of nationalism, or “Euroscepticism,” that such changes provoked dissent, disagreement, and even outright political turmoil. Indeed, dissent often led to worthwhile outcomes. De Gaulle’s hostility to the Hallstein Commission’s centralizing tendencies, for instance, led directly to the “Luxembourg Compromise” and, ultimately, to the creation of the European Council. I think it can be said with confidence that the “European Project” would never have survived the 1970s and early 1980s without this innovation.

Daniele Pasquinucci has argued in a thoughtful series of articles, and now an important book, that even ardent European federalists – professors in the Italian university, for instance – could rapidly become critical of Europeanization when it touched their privileges and institutional prerogatives.⁴ His scrupulous research on micro-historical case studies underlines the key point that I am making in this first paragraph: European integration is above all political, and politics is (among other things) dissent over what, in any given case, is the right course of action. European integration *has from the first generated political controversy*.⁵

1 Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (London: Bell, 1931; Pelican, 1973).

2 This is a deliberate oversimplification to make a point. For more detail, see Mark Gilbert, “Narrating the Process: Questioning the Progressive Story of European Integration,” *Journal of Common Market Studies* 46, No. 3 (2008): 641–62 and, more recently, Mark Gilbert, “Historicizing European Integration History,” *European Review of International Studies* 8 (2021): 221–40.

3 Mark Gilbert, *European Integration: A Political History* (Rowman & Littlefield, 2020, 2nd edition).

4 Daniele Pasquinucci, *Il frutto avvelenato: il vincolo europeo e la critica all'Europa* (Milan: Mondadori / Le Monnier, 2022).

5 It is for this reason that the concept of “soft Euroscepticism” is a misnomer. The only “Euroscepticism” worthy of the name is so-called “hard Euroscepticism,” i.e. the hostility on principle to the whole notion of supranational

From EC to EU

In the case of the transition from the EC to the EU, which is what we are discussing in this conference, controversy was both inevitable *and* justified, or so I would contend. The decision to deepen European integration and to create the EU before widening membership to the former communist states was a bold one. I'm not an expert on the growing literature as to why this decision was taken, but I do know two things: (1) it would not have been taken had there not been a "shift in mood" in the 1980s towards great confidence in the future of the European Project; (2) some of the twelve member states were not remotely ready for it.

The high point of the notion of the inexorability of the European construction comes in the late 1980s. The 1992 Initiative, the Delors' presidency, and the Franco-German accord following the failure of Mitterrand's attempt to build socialism in one country, gave the "European Project" renewed vitality. Americans, especially, were struck from 1988 onwards by the emergence of a potential European superpower.⁶ The late 1980s were a time of extraordinary confidence among European leaders about the prospects of European integration, and about its capacity to resolve problems. They believed, for instance that the crisis of disintegrating Yugoslavia could be resolved, or at any rate, softened by the adoption of the Community method.

They also reached for the tool of "more Europe" when the continent faced the unexpectedly swift collapse of communism and the reunification of Germany.

For precisely this reason, I don't agree with Kiran Patel when he suggests, in his excellent book, *Project Europe*, that the TEU "is not the absolute watershed it is often said to be."⁷ Maastricht, I think, was a leap into the dark that had immense consequences. The treaty:

1. Formalized the European Council's role as a de facto cabinet unaccountable to either the EP, or national parliaments, or the Court of Justice, to make strategic decisions;
2. Created the procedure by which monetary policy would be centralized in the hands of unelected officials and national monetary symbols would be abolished;
3. Created European citizenship;
4. Gave further institutional power to the European Parliament, while failing to make MEPS accountable;

government in Europe displayed by romantic nationalists, illiberal democrats, fascists, and communist nostalgists. To argue that all those who criticize the EU's policies are "Eurosceptic," however limited and thoughtful their dissent may be, is deeply undemocratic. As a proud British patriot, I would hate to be called "Anglosceptic" because I do not sympathize with many of the policies that Prime Ministers Boris Johnson and Liz Truss have advanced (or, for that matter, that Prime Minister Keir Starmer will advance). To criticize a given EU policy, to doubt its utility, to argue against an extension of European competences, is not evidence of hostility to the project as a whole, or not necessarily.

For "hard" and "soft" Euroscepticism, see the well-known work by Aleks Szczerbiak and Paul Taggart, especially "The Party Politics of Euroscepticism in EU member and Candidate States," Sussex European Institute, 2003.

6 This is the topic of my "A Shift in Mood: The 1992 Initiative and Changing U.S. Perceptions of the European Community, 1988–1989," in *European Integration and the Atlantic Community*, eds. Kiran Klaus Patel and Ken Weisbrode (New York: Cambridge University Press, 2013), 243–64.

7 Kiran Klaus Patel, *Project Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 270.

5. Guaranteed high (and expensive) levels of social and environmental protection via the “Social Chapter”;
6. Made Justice and Home Affairs the “second pillar” of the new EU;
7. Coordinated foreign policy decision-making;

Patel relativizes the TEU because he is thinking of it institutionally. Yet he himself also argues (rightly) that historians of contemporary Europe need to study the impact European integration has had on the member states a good deal more than we have so far. The TEU’s impacts were vast (and often positive). In the economic organization of the continent, on the candidate countries, on the domestic politics of the existing member states, the acceleration of the European Project represented by the TEU made a major difference. It was not only a leap in the dark, but a step on a climb that not everybody was ready to undertake, or physically fit enough to attempt.

The impact of the TEU on the political systems of some member states was immediate. The Danes rejected the treaty almost immediately, and France came within 1 percent of doing the same in September 1992. The two countries’ referendums are usually depicted as evidence of widespread “Euroscepticism” among the Danes and the French: actually, what they show is perfectly natural dissent when gigantic political changes are administered “top down” without democratic consultation.

In both Denmark and France, the TEU (and the follow-up treaties) acted as a catalyst for shifts in the party system. In Denmark, the Danish Peoples’ Party (DPP) was formed in the wake of the TEU and ever since opposition to the EU has been part of its “identitarian” platform. This party has been in eclipse since 2019, not least because more mainstream parties have stolen its anti-immigrant positions, but at its peak it was second party in the elections of June 2015 (21 percent).⁸ In France, the Front National was given fresh vigour by its opposition to the TEU. In both countries, nationalism increased after the creation of the EU.

Of course, I would not claim that the acceleration of the European Project was the only cause of the emergence of political movements in Western Europe that are right-wing nationalist. It was, however, one reason, and a big one. In the 1990s, a line was crossed in the minds of many voters. Maastricht set in motion a dynamic that was bound to arouse long-term objections towards the European Project as a whole. West Europeans were more conscious of national identity (and the national interest) than Brussels (or academics) realized. When further deepening took place, above all at Lisbon, “hard” Euroscepticism was ignited in several West European countries.

I want to take this argument further by looking more in depth at two other countries: the United Kingdom and Italy. I would argue that, for different reasons, the democracies of both countries were unprepared for the innovations launched at Maastricht and, as a result, membership of the EU, while it may have been economically beneficial, has fomented nationalism in both countries.

8 For the DPP, see Thorsten Borring Olesen, “Danish Euroscepticism and its Changing Faces / Phases, 1945–2018,” in *Euroscepticisms: The Historical Roots of a Political Challenge*, eds. Mark Gilbert and Daniele Pasquinucci (Leiden and Boston: Brill, 2020), 140–63.

The United Kingdom

From the outset, Britain had been bitterly divided over the question of membership of the EC. The three biggest parliamentary battles, in terms of hours of debate, breakdown of party loyalties among MPs, and public spillover, in contemporary British history are: (1) the Brexit Withdrawal Bill in 2019; (2) the ratification of the TEU; (3) the debate over the European Communities legislation 1971—72.

The principal cause of the division in the UK has always been loss of national sovereignty. This objection on principle to European integration in the 1970s crossed party lines: the original opposition to membership of the EC was carried on by Conservative MPs and intellectuals such as Enoch Powell, but also by many left-wing intellectuals, notably Michael Foot, Tony Benn, and Douglas Jay.⁹

These men of principle (there was one prominent woman, Barbara Castle) failed to convince public opinion of depression-hit, declinist Britain that EC membership was a bad thing. In the 1975 referendum, 67 percent voted to stay in, though few were enthusiasts, and even fewer understood the political dimension of the EC Project. It was regarded as a “Common Market.”

After Maastricht the EU became a fundamental issue for a considerable part of the Conservative Party. Prime minister John Major only narrowly managed to ratify the TEU in the face of a rebellion by his own backbenchers. In his biography Major asks, plaintively:

How had so much bad blood welled up so fast? How had members of what had so recently been a winning team turned against each other, plotted against each other, betrayed each other, careless of the opportunity this was offering to the common enemy?¹⁰

The TEU ruined Major’s premiership, and after he was defeated by Tony Blair in the 1997 elections, the Conservative Party became partisans in the cause of securing a “better deal” from the EU. All the subsequent leaders of the Conservative Party post-Major: Hague, Duncan-Smith, Howard, Cameron, and May were “Reluctant Europeans,” as, incidentally, was Labour’s Gordon Brown. They supported British membership, but only if Britain’s opt-outs and exemptions remained and were extended. [Johnson, Truss and Sunak are post-Brexit leaders]

Why did this happen? (1) The Press. Most of Britain’s leading newspapers were hard Eurosceptic. The *Daily Telegraph* provided the most intellectual ballast, but its identification with a white, upper middle-class, cricket-playing *English* Britain is absolute. Boris Johnson was a star columnist for the *Daily Telegraph*. The *Daily Mail*, one of Europe’s best-selling newspapers, reached “middle England” and openly described the EU as a “Fourth Reich.” The *Daily Express* and *Sun* reached working class audiences.

9 On Powell and Jay, see my chapter in *Euroscepticisms: The Historical Roots of a Political Challenge*, 121–39. For background: Paul Corthorn, *Enoch Powell* (Oxford: Oxford University Press, 2022). Kevin Hicks and Jasper Miles, “Social Democratic Euroscepticism: Britain’s Neglected Tradition,” *British Journal of Politics and International Relations* 20, No. 4 (2018).

10 John Major, *John Major: The Autobiography* (London: HarperCollins, 1999), 384. Chapter 15, “The Bastards,” is the best account of the internecine war in the Conservative Party over ratification of the TEU.

Hard Euroscepticism accordingly became “mainstream” in public discourse.¹¹ (2) The EU was regarded as being anti-Thatcherite. Indeed, the lady herself became an open critic of the EU after long being a supporter of the European Community. (3) The anti-marketeters of the 1970s had been proven right. It is important to recognize this point. The EU had leeched away parliamentary sovereignty, Germany had become *primus inter pares*, many policies that had once been the prerogatives of nation-states were now being decided collectively in Brussels.

The enormous rise in EU migration to the UK after 2005 plus the Lisbon Treaty 2005—9, upon which the Labour government refused to allow a referendum, were the last straws. Reluctant Europeanism morphed into populist nationalism for many British voters and able demagogues like Nigel Farage and Boris Johnson mobilized voters with other legitimate grievances. Together with the authentic hardcore Eurosceptics there was suddenly a majority against membership in 2016.¹²

The crucial transition point was immediately after the TEU. Between 1992 and 1999 the Conservative Party was transformed from being a broadly pro-Europe party into a party that regarded Brussels at best with suspicion and at worst as an enemy of the British people. Since the Conservative Party is the principal party of government in the UK and is the party that took the UK into Europe, this mattered enormously.

Italy

The case of Italy is in some ways even more interesting. The TEU required Italy’s political class to do something that it was incapable of doing. Namely, if it wanted to be a member of the euro, be like the Germans, or the Dutch. Keep public spending under strict control, implement efficiency improvements to make the economy more competitive, go down to the gym and get on the treadmill. Numerous Italian scholars and policy analysts argued passionately that the “vincolo europeo” would compel Italy’s leaders to reverse the fiscal incontinence of the 1980s and early 1990s when the Italian state ran annual deficits of 10—12 percent of GDP and interest rates on medium-term government debt reached 15 percent. They were wrong.

Except from a strenuous effort under Romano Prodi to meet the Maastricht criteria by 1999, an effort that was rewarded by his defenestration from government by the left-wing parties of his coalition, no elected Italian government has addressed the need for a better-run state. Every now and then, when crisis looms, technocrats (Dini, Prodi-Ciampi, Monti, most recently Draghi) replace political leaders, convince Brussels and Berlin that positive things are being done, and then have the rug pulled from under them by the coalitions supporting them in parliament.¹³

11 Nicholas Startin, “Have We Reached a Tipping Point? The Mainstreaming of Euroscepticism in the UK,” *International Political Science Review* 36, No. 3 (2015). Also, Oliver Daddow, “The UK Media and ‘Europe’: From permissive consensus to destructive dissent,” *International Affairs* 88, No. 6 (2012): 1219–36.

12 Justin Frosini and Mark Gilbert, “The Brexit Car-crash: Using E.H. Carr to Explain Britain’s Choice to Leave the European Union in 2016,” *Journal of European Public Policy* 27 (2020): 761–78.

13 Mark Gilbert, “Kampf um Rom,” *Internationale Politik* 75 (September 2020): 102–07.

The biggest problem has been debt reduction. All the governments of the Second Republic, caught between their obligations to Europe, and their chronic political instability, compromised on ending fiscal incontinence, by not taking the painful measures necessary to eliminate its “slag heap” of debt.¹⁴ The national debt inched downwards from 120 percent of GDP at the time of the Maastricht Treaty to just over 100 percent in 2008. Italy never seemed likely to reach the 60 percent figure mandated by the Stability and Growth Pact. The subsequent Euro crisis, which led to higher bond yields on Italian debt, and the need to cope with the costs of Covid, propelled the figure to almost 160 percent. Servicing the debt has obliged high taxes, low public investment, and stagnating demand.

Italy could only have eliminated or reduced the debt mountain bequeathed by the 1980s and early 90s by some combination of higher inflation to reduce the debt’s value (impossible with the BCE in the early 2000s), by more rapid growth (this required sweeping measures of liberalization that no government was strong enough to implement), by higher and more equitably distributed taxes (politically impossible for all the elected governments since 1992) and by the efforts of innovative, hardworking exporters (who fortunately exist in large numbers and have kept the country afloat). The option of devaluation plus temporary austerity to boost competitiveness was taken off the table by euro membership.

The political system was the root cause of Italy’s ability to fulfill its euro membership pledges. The TEU was signed by foreign minister Gianni De Michelis (PSI: Socialist) literally the same week that an obscure PSI functionary in Milan was arrested for taking bribes. It was the event that triggered the collapse of the Italian First Republic during the *tangentopoli* scandal (1992—94). The Italy that ratified the TEU and negotiated the subsequent Amsterdam Treaty was one engaged in rebuilding its political system: one where an entrepreneur like Silvio Berlusconi could invent a party and see it reach 30 percent in the polls in a few days. In 1996, the Lega Nord even promised to invent a new country (“Padania”) and was rewarded with 10 percent of the national vote.

The party system that had to meet the “Maastricht criteria” was hyper-fragmented. Romano Prodi’s winning Ulivo Coalition (1996—98) contained Social Democrats, Liberal Progressives, Conservatives, Christian Democrats and depended on the external support of Communist Refoundation. His 2006—2008 coalition was even more variegated. Berlusconi’s right-wing coalition, the “People of Freedoms,” at various times between 1994 and 2011 contained Liberals, the Lega Nord, the “ex-Fascists,” Christian Democrats of at least three different kinds, and, for a while, the Radicals. Moreover, the Italian constitution, with its strong bicameral parliament, makes passing contentious legislation very difficult.

The EU imposed technocratic government of Mario Monti on Italy in 2011 to prevent the financial markets from turning Italy into Greece. His emergency government

14 For the metaphor of a debt slag heap, see my “Italy Enjoys a Political Lull, but Storm Clouds are Gathering,” *World Politics Review*, 14 July 2016, <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/19354/italy-enjoys-a-political-lull-but-storm-clouds-are-gathering>.

was followed by three PD (Partito Democratico)-led governments (Letta—Renzi—Gentiloni, 2013—16) and then in March 2018, there was a huge popular rebellion that brought Matteo Salvini's Lega and the Five Stars Movement (M5S) to power: two populist, vocally anti-EU parties obtained over 50 percent of the vote between them. Salvini salvaged the former Lega Nord from irrelevance and scandal by reinventing it as a nationalist party representing the whole of Italy in a crusade against the euro.¹⁵ The truth is that Italy's failure to prosper inside the EU has awoken nationalism, as the election of Giorgia Meloni has demonstrated.

Italian nationalism is much stronger than people realized back in the 1990s, with the important caveat that Italian populists are more pragmatic than non-Italians have generally recognized. Populists in Italy have waved the flag, and condemned the EU's meddling in Italian affairs, as a way of mobilizing the support of the discontented but have also been much more cautious than British Conservatives once they were in power. The M5S, the most openly anti-EU party in Italy for many years, has reinvented itself as a critical supporter of the EU since 2018; in power, the Lega has become a "reluctant European" party, while Giorgia Meloni regards guarded support for the EU as a way of bringing "Brothers of Italy" into the European mainstream and to earn greater respectability. Italian Euroscepticism may have peaked in 2018. The lure of political power, plus the fact that Italy has become the largest beneficiary of the funds distributed by the EU's "next generation" recovery plan for Europe, able to spend more than €200 billion by 2026, has softened the Italian parties' hard Eurosceptic rhetoric.¹⁶ Whether by accident or design, the EU has bought itself back into Italian hearts.

Despite this caveat, it cannot be disputed that Italy in 1999 was manifestly unfit, politically and institutionally even more than economically, for the huge tasks mandated by membership of the euro. It was not as unfit as Greece, but that is not saying much. To live by the Euro's rules, one needed to have stable governments capable of making unpopular decisions and getting them through parliament. Since 1992, certainly, but in reality at least since the 1970s, Italy has not had such a system.

There may have been no alternative. Failure to join the euro in 1999 might have led to a crash of the lira and the implosion of the political system. Europe might have had an Argentina on its doorstep. Sometimes, there are no good choices.

What the cases of Italy and the UK suggest, however, is that European integration is not an inevitable one and certainly not one that inevitably brings good results. It requires complex national realities to adapt themselves to norms decided collectively at elite level. In hindsight (but not only in hindsight), the UK's political culture, and Italy's political-institutional system, were radically unprepared for the shock of accelerating integration in the 1990s and 2000s.

15 Marco Brunazzo and Mark Gilbert, "Insurgents against Brussels: Euroscepticism and the right-wing populist turn of the Lega Nord since 2013," *Journal of Modern Italian Studies* 22 (2017): 624–41.

16 For a description of the domestic politics of the adoption of the Recovery Plan, see Erik Jones, 'Italy and Europe: From Competence to Solidarity to Competence,' *Contemporary Italian Politics* 13, No. 2 (2021): 196–209. There is a rapidly growing literature in Italian on this topic.

Conclusions

So what am I saying here? Three things. In first place, that European integration has immense potential disruptive effect on political systems and this potential has grown as its ambitions have grown. In second place, dissent and political opposition to the EU is not necessarily Euroscepticism, but may be fear of unknown consequences, or even a rational preference for not fixing something that isn't broken. In third place, the ambitious deepening of European integration was one of the principal causes of the growth in "hard" Euroscepticism. Nobody should be shocked by this bald statement of fact.

A further consideration follows, I think, from these conclusions, although there is no space here to do more than state it. This is the importance of writing the negative impacts of "more Europe" into the story of European integration. Euroscepticism, Brexit, and the revival of Italian nationalism, like Gaullism, are an intrinsic *part* of the history of European integration, not obstacles to its realization. One of the major problems of the historiography of European integration is that too many of its proponents consider the process of constructing Europe to be both inexorable and invariably benign in its effects. This is not true. It is (and always will be) a contested process, and one whose evolutions have substantial impacts on the democracies of its member states.

Sources and Literature

- Brunazzo, Marco, and Mark Gilbert. "Insurgents against Brussels: Euroscepticism and the right-wing populist turn of the Lega Nord since 2013." *Journal of Modern Italian Studies* 22 (2017): 624–41.
- Butterfield, Herbert. *The Whig Interpretation of History*. London: Bell, 1931; Pelican, 1973.
- Corthorn, Paul. *Enoch Powell*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Daddow, Oliver. "The UK Media and 'Europe': From permissive consensus to destructive dissent." *International Affairs* 88, No. 6 (2012): 1219–36.
- Frosini, Justin, and Mark Gilbert. "The Brexit Car-crash: Using E.H. Carr to Explain Britain's Choice to Leave the European Union in 2016." *Journal of European Public Policy* 27 (2020): 761–78.
- Gilbert, Mark. "A Shift in Mood: The 1992 Initiative and Changing U.S. Perceptions of the European Community, 1988–1989." In *European Integration and the Atlantic Community*. Edited by Kiran Klaus Patel, and Ken Weisbrode, 243–64. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Gilbert, Mark. *European Integration. A Political History*. Rowman & Littlefield, 2020.
- Gilbert, Mark. "Historicizing European Integration History." *European Review of International Studies* 8 (2021): 221–40.
- Gilbert, Mark. "Italy Enjoys a Political Lull, but Storm Clouds are Gathering." *World Politics Review*, 14 July 2016. <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/19354/italy-enjoys-a-political-lull-but-storm-clouds-are-gathering>.
- Gilbert, Mark. "Kampf um Rom." *Internationale Politik* 75 (September 2020): 102–07.
- Gilbert, Mark. "Narrating the Process: Questioning the Progressive Story of European Integration." *Journal of Common Market Studies* 46, No. 3 (2008): 641–62.
- Hicks, Kevin, and Jasper Miles. "Social Democratic Euroscepticism: Britain's Neglected Tradition." *British Journal of Politics and International Relations* 20, No. 4 (2018).

- Jones, Erik. 'Italy and Europe: From Competence to Solidarity to Competence.' *Contemporary Italian Politics* 13, No. 2 (2021): 196–209.
- Major, John. *John Major: The Autobiography*. London: HarperCollins, 1999.
- Olesen, Thorsten B. "Danish Euroscepticism and its Changing Faces / Phases, 1945–2018." In *Euroscepticisms: The Historical Roots of a Political Challenge*. Edited by Mark Gilbert and Daniele Pasquinucci, 140–63. Leiden and Boston: Brill, 2020.
- Pasquinucci, Daniele. *Il frutto avvelenato: il vincolo europeo e la critica all'Europa*. Milan: Mondadori / Le Monnier, 2022.
- Patel, Kiran Klaus. *Project Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Startin, Nicholas. "Have We Reached a Tipping Point? The Mainstreaming of Euroscepticism in the UK." *International Political Science Review* 36, No. 3 (2015).
- Szczerbiak, Aleks, and Paul Taggart. "The Party Politics of Euroscepticism in EU member and Candidate States." Sussex European Institute, 2003.

Mark Gilbert

OD EVROPSKE SKUPNOSTI DO EVROPSKE UNIJE. PRIPRAVLJENI ALI NE

POVZETEK

Pri obravnavi prehoda od Evropske skupnosti k Evropski uniji je pomembno troje. Najprej je treba poudariti, da lahko evropsko združevanje na politične sisteme vpliva zelo razdiralno in da se je ta potencial povečeval z naraščanjem ambicij tega procesa. Drugič, ni nujno, da sta nestrinjanje in politično nasprotovanje EU evroskepticizem, ampak sta lahko strah pred neznanimi posledicami ali celo racionalna odločitev ne popravljati nečesa, kar dobro deluje. Tretjič, ambiciozno poglobljanje evropskega združevanja je bilo med glavnimi vzroki razmaha "trdega" evroskepticizma. Gre za golo dejstvo, ki ne bi smelo nikogar presenetiti.

Čeprav v prispevku ni dovolj prostora za podrobnejšo obravnavo, iz teh sklepov izhaja še en razmislek, in sicer kako pomembno je v zgodbo o evropskem združevanju vključiti negativne učinke prizadevanj za "več Evrope". Evroskepticizem, brexit in oživitev italijanskega nacionalizma so – tako kot gaullizem – sestavni del zgodovine evropskega združevanja, ne pa ovira za njegovo uresničevanje. Ena glavnih težav zgodovinskega evropskega združevanja je, da preveč njegovih zagovornikov meni, da je vzpostavljanje Evrope neustavljivi proces z izključno blagodejnimi učinki. To ne drži, saj je (in vedno bo) sporen proces, katerega razvoj bistveno vpliva na demokracije držav članic.

Jure Gašparič,* Andrej Pančur,** Jure Skubic***

European Politics Behind Closed Doors: The Origins of Euroscepticism in Slovenia****

IZVLEČEK

NAŠA EVROPSKA POLITIKA ZA ZAPRTIMI VRATI: VZROKI EVROSKEPTIZICMA V SLOVENIJI

Evroskeptičizem je eden najbolj perečih problemov tako držav članic Evropske unije, kot tudi držav v postopku približevanja EU. Splošno javno mnenje, zaradi katerega se med EU in njenimi prebivalci in prebivalkami pojavlja vedno večji razkorak, se giblje v smeri, da je Evropska unija ogromno kolesje birokracije, ki je kot tako oddaljeno od resničnih problemov ljudi in mu zato ne gre zaupati. Mešane občutke glede približevanja EU je bilo v času njene osamosvojitve in začetkov njenega približevanja čutiti tudi v Sloveniji, kjer je bilo javno mnenje o EU dokaj nizko. Slovenke in Slovenci so načeloma gojili pozitiven sentiment do EU, vendar pa nad njo nikdar niso bili popolnoma navdušeni. Dodatne dvome je v ljudeh zbujalo tudi dejstvo, da takratna politika sprejela ogromno odločitev in različne regulative, ki jih vnaprej ni komunicirala z javnostjo oziroma javnosti o svojem delu ni redno obveščala. V tem prispevku zagovarjamo tezo, da je reprezentativna demokracija ni najbolj ogrožena takrat, ko politične obljube ostanejo neizpolnjene, pač pa takrat, ko političarke in politiki naredijo več, kot obljubijo, a o tem ne informirajo javnosti. V prispevku z analizo volilnih programov, javnega mnenja in medijskih objav analiziramo dva glavna problema slovenske vlade med letoma 2000 in 2004. Prvi problem zaznamo

* PhD, Research Counsellor, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; jure.gasparic@inz.si

** PhD, Research Fellow, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; andrej.pancur@inz.si

*** Assistant and Researcher, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; jure.skubic@inz.si

**** The research was carried out in the framework of the research programme P6-0281 *Politična zgodovina* [Political History], and P6-0436 *Digitalna humanistika* [Digital Humanities], which are co-financed by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS) from the state budget, and RSF.

v skoraj avtomatičnem in rutinskem sprejemanju regulativ in politik EU in hkrati evidentnem umanjkanju javnih debat. Drugi problem pa vidimo predvsem v nezmožnosti vlade, da bi o svojih odločitvah dosledno informirala zainteresirano javnost in svoje odločitve približala ljudem. Čeprav analiziramo dogodke, ki so se v Sloveniji dogajali več kot 20 let nazaj pa ugotavljamo, da je raziskava izjemno relevantna tudi za trenutno dogajanje v slovenski politiki.

Ključne besede: EU, evroskepticizem, politika, informiranje volivcev, volitve

ABSTRACT

Euroscepticism is a common political problem in many EU member states as well as potential candidates. There is a general belief that the EU is a giant bureaucratic organization far removed from peoples' actual needs and everyday problems and therefore not to be trusted. Such ambivalent sentiment towards the EU could also be noticed in Slovenia after it gained independence from Yugoslavia and started the EU accession process. General public opinion was rather low – people were generally sympathetic but never completely enthusiastic about the EU. What attributed to this attitude was the fact that politicians adopted several regulations without properly informing the public, therefore leaving people with little or no knowledge concerning potentially important issues. In this paper, we argue that the threat to representative democracy is not so much about politicians not keeping their promises but rather about politicians not telling their constituents what they are working on and doing even more than promised by adopting more regulations than those communicated to the public. Our analysis of election manifestos, public opinion and press releases uncovers two fundamental problems of the Slovenian government between 2000 and 2004. The first is an almost routine adoption of EU regulations without serious public debate and the second government's consistent failure to communicate relevant matters and therefore bring them closer to the electorate. Although the analysis focuses on events that happened 20 years ago, we believe that our findings are highly relevant for the state of Slovenian politics today.

Keywords: EU, Euroscepticism, politics, voter outreach, elections

Introduction

On July 1, 2017, legendary Irish musician and activist Bob Geldof visited Slovenia as part of the Lent Festival in Maribor. This was at the time of Brexit, and Geldof was resigned and critical in his opinion both about the political situation in Europe and worldwide:

“I am not sceptical about Europe, as I have been intimately involved with it for more than thirty years. With all European leaders. I have been to Brussels countless times. Brussels

is shit. It is a colossal bureaucracy. But maybe it has to exist to reconcile all the differences in Europe. Also, nationalisms and national identities. Personally, I think the EU functions based on the French being afraid of the Germans and the Germans being afraid of themselves. Meanwhile, the English are always, at least seemingly, somewhere in the mix.”¹

In the style of a punk musician, Geldof uttered comprehensible and resounding criticism that was met with much approval. His words were almost in tune with the popular wisdom that Europe is fine but essentially colossal, distant and therefore not to be trusted. The thoughts expressed during Brexit, which for many represented yet another European crisis, were basically no different from the judgments already heard throughout Central and Eastern Europe at the time of EU accession and in the first years as new members of the EU.

In the first EU elections after the fifth enlargement of the European Union (EU) when ten new countries joined in the so called “big bang” accession in 2004, many people shared the opinion of the Czech man when asked by a BBC reporter on the streets of Prague, whether he had voted: “I didn’t. I am against the European Union for several reasons. I don’t believe giant bureaucratic structures can help their member nations.”²

The 2004 elections focused mainly on national issues, resulting in the lowest voter turnout in the history of EU elections and revealing a growing distance between citizens and EU institutions. As shown in Table 1, a downward trend in turnout in EU elections has been observed since 1979, with particularly low interest in the Central and Eastern European new member states. Turnout was lowest in Slovakia (16.69%) and highest in Malta (82%), with Slovenia well below the EU average (28.3%).³

Table 1: Voter turnout in the EU-15 between 1979 and 2004

Country	1979	1984	1989	1994 (1995: SE, AT, FI)	1999	2004	Trend
Austria				67.7	49.4	41.8	Downward
Belgium	91.4	92.2	90.7	90.7	91.0	90.8	Downward (mandatory voting)
Denmark	47.8	52.2	47.4	52.9	50.5	47.8	Downward
Finland				57.6	31.4	41.1	Upward
France	60.7	56.7	48.8	52.7	46.8	43.1	Downward
Germany	65.7	56.8	62.3	60.0	45.2	43.0	Downward
Greece	78.6	77.2	80.1	80.4	75.3	62.8	Downward (mandatory voting)
Ireland	63.6	47.6	68.3	44.0	50.2	59.7	Upward
Italy	84.9	83.4	81.4	74.8	70.8	73.1	Upward

1 Aleš Kocjan and Uroš Esih, “Bob Geldof na Lentu: Ne razumete se, ker ste zajeb*** idioti,” *Večer*, June 29, 2017, accessed 8. 5. 2023, <https://vecer.com/prosti-cas/bob-geldof-na-lentu-ne-razumete-se-ker-ste-zajeb-idioti-6275625>.

2 Brane Kastelic, “Evropa v 2004: ne samo leto širitve,” *BBC Slovene.com*, December 30, 2004, accessed 8. 5. 2023, https://www.bbc.co.uk/slovene/news/story/2004/12/041230_europe2004.shtml.

3 “European Parliament Elections 2004: results,” *Euractiv*, June 30, 2004, accessed 8. 5. 2023, <https://www.euractiv.com/section/elections/linksdossier/european-parliament-elections-2004-results/>.

Country	1979	1984	1989	1994 (1995: SE, AT, FI)	1999	2004	Trend
Luxembourg	88.9	87.0	96.2	88.5	87.3	90.0	Upward (mandatory voting)
Netherlands	58.1	50.6	47.5	35.6	30.3	39.1	Upward
Portugal		72.4	51.2	35.5	40.0	38.7	Downward
Spain		68.9	54.7	59.1	63.0	45.9	Downward
Sweden				41.6	38.8	37.2	Downward
United Kingdom	32.2	31.8	36.6	36.4	24.0	38.9	Upward
Average EU-15						74.1	
*	*	*	*	*	*	*	*
Cyprus						71.19	
Czech Republic						27.9	
Estonia						26.89	
Hungary						38.47	
Latvia						41.23	
Lithuania						48.2	
Malta						82.4	
Poland						20.4	
Slovakia						16.7	
Slovenia						28.3	
Average						26.4	

These results undoubtedly raise a whole range of issues related to the image of the EU. The „ambivalent mood“ towards the Union that journalists and politicians often observe in Eastern European member states may have divisive consequences. Especially after Brexit, concerns about the future fate of the EU are becoming more frequent (although at present they have subsided somewhat due to the war in Ukraine).

Together with our colleagues from the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Science (USD) in Prague, we reduced the sentiment to the „triple thesis“: Admiration, Adaptation, Resistance. All three are characteristic of the field and the key question is how each of these sentiments were formed and why. The key then, is to look at contemporary history, in a specific national context, which according to the applied history approach⁴, can offer a convincing explanation of the issue of our time, popularly referred to as Euroscepticism.

4 Harm Kaal and Jelle van Lottum, „Applied History: Past, Present, and Future,” *Journal of Applied History* 3, No. 1-2 (2021): 135–54.

Euroscepticism as a political problem of mainly populist political groups and parties is a political position that involves not only criticism of the European Union as a whole, but also highlights doubts about its organizations, laws and practices. It is in opposition to European integration, certain EU policies and the path the European Union is taking.⁵ It is a strong feature of political landscapes across the European Union that has shaken confidence in further integration and provoked several attempts to redefine the process.⁶ Various surveys (e.g., Eurobarometer 2016) show that trust in the EU and its institutions declined sharply between 2004 and 2015. Although after 2016 the number of people doubting the EU started to decrease, the percentage of those doubting the institutions was still high. This can be attributed to several factors. The most important is the belief that EU integration undermines national sovereignty, that the EU is elitist, bureaucratic and wasteful, and that it lacks transparency and democratic legitimacy.⁷ We are aware of the weaknesses of the concept of Euroscepticism that have been repeatedly pointed out: an originally non-academic term, a negative construction, spanning from opposition to some aspect of European integration to full condemnation of the European ideal. Yet the recent situation in the EU has reawakened the academic debate, which has seen only the first attempts at historicizing and comparing Euroscepticism.⁸

General Attitude Towards the EU

The influence of public opinion is one of the key drivers in the EU and has become increasingly important in recent decades. It is not only crucial for the discussion on European integration, but also influences national policy makers and shapes the EU institutions.⁹

The general attitude towards the EU can be observed through opinion polls (through the study of public opinion in Slovenia – Slovensko javno mnenje - SJM VI), and the impact of public opinion is similar to the sentiment expressed by Geldof. We can observe that people were generally sympathetic to the EU, but never completely enthusiastic about it. They were often sceptical, partly out of concern for their own position and well-being. The results of the survey Political Culture and Democratic Values in New Democracies, conducted in 2000, are very revealing as respondents largely agreed that it would be in our country's interest to follow the path of other (Western) European countries, while at the same time they felt that Slovenia should develop more self-confidence¹⁰ before joining the European Union. In the survey con-

5 Seck Gulmez, "EU-scepticism vs. euroscepticism. re-assessing the party positions in the accession countries towards EU membership," *EU Enlargement. Current Challenges and Strategic Choices Europe plurielle – Multiple Europes* 50 (2013).

6 Liesbet Hooghe and Gary Marks, "Sources of Euroscepticism," *Acta Politica* 42 (2007): 119–27.

7 Juliette Alibert, "Euroscepticism: the root causes and how to address them" (2015).

8 *Euroscepticisms, The Historical Roots of a Political Challenge*, eds. Mark Gilbert and Daniele Pasquinucci (Leiden and Boston: Brill, 2020).

9 Robert Alvarez, "Attitudes toward the European Union: The role of social class, social stratification, and political orientation," *International Journal of Sociology* 32, No. 1 (2002): 58–76.

10 Niko Toš, "Slovensko javno mnenje 2001/1: Stališča Slovencev o pridruževanju Evropski Uniji in Mednarodna raziskava o delovnih aktivnostih." Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP-IDNo: SJM011, <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm011>.

ducted by Toš in 2001, respondents were asked about their feelings towards the EU and Slovenia's accession, as well as about their level of knowledge on the most important EU issues. Tables 2 to 5 show their responses.

Table 2: Opinion about Slovenia's benefit of joining the EU

Q3_07: DO YOU THINK SLOVENIA WOULD BENEFIT FROM BECOMING A MEMBER OF THE EUROPEAN UNION?

Values	Categories	Frequency
1	It would benefit	496
2	It would not benefit	219
9	I do not know, no answer	290

Table 3: Responses about other candidate countries

Q3_06: CAN YOU NAME ANY OTHER COUNTRY BESIDES SLOVENIA THAT IS NEGOTIATING EU MEMBERSHIP WITH THE EUROPEAN COMMISSION?

Values	Categories	Frequency
99	No state indicated	305
3	Austria	12
4	Belgium	1
6	Bulgaria	2
8	Cyprus	3
9	Czech Republic	181
11	Estonia	6
13	France	1
15	Croatia	134
16	Italy	3
20	Latvia	2
21	Lithuania	8
23	Hungary	143
25	Malta	2
29	Norway	1
30	Poland	123
32	Romania	22
34	Slovakia	33
36	Sweden	2

Table 4: Sentiment about Slovenia not becoming an EU member

Q3_11: IF THE EU INTEGRATION PROJECT WOULD FAIL FOR SLOVENIA FOR WHATEVER REASON, WOULD YOU PERSONALLY REGRET IT OR NOT?

Values	Categories	Frequency
1	I would regret it	324
2	I would not regret it	423
3	I do not care	255

Table 5: Opinion about Slovenia's future if it does not join the EU

Q3_19N: SLOVENIA CAN DEVELOP SUCCESSFULLY EVEN IF IT DOES NOT JOIN THE EU?

Values	Categories	Frequency
1	Definitely agree	149
2	Agree slightly	355
3	Neither agree nor disagree	190
4	Disagree slightly	187
5	Definitely disagree	38
9	I do not know	85

The ambivalent attitude towards the EU is evident from Table 2, which clearly shows that almost 22% of respondents believe that Slovenia would not benefit from joining the EU. Moreover, almost 29% did not have a clear opinion on Slovenia's EU integration, which means that more than half of the respondents were not very optimistic about integration. The high percentage of respondents who did not have a clear opinion on integration also indicates that they may be missing some important information about integration and therefore undecided about what this means. Hand in hand with these findings, the results from Table 4 also clearly show that more than half of the respondents would neither regret nor care if Slovenia's efforts to join the EU failed. This reinforces the assumption that public opinion about Slovenia's EU accession was rather low and did not support integration.

The problem of insufficient information being available to the public is also evident from Table 3, which shows that when asked about other EU accession candidates, approximately 33% of respondents could not name any state other than Slovenia that was on the path to EU accession. In addition, four states that were negotiating membership at the time (Estonia, Latvia, Lithuania and Malta) were not mentioned as candidates for accession and Croatia, not a serious candidate for EU accession at the time, because it did not begin negotiations until 2003, was recognized as a state negotiating accession.

The above-mentioned ambiguous or often negative attitude towards the EU, as well as the lack of information, can also be observed in responses about Slovenia's development in case of non-accession to the EU. About half of the respondents believe

that Slovenia could develop just as well if it were not part of the EU, and another 19% of the respondents were not able to comment directly. Only about 30% of respondents felt that Slovenia would not develop if EU integration did not take place.

The argument about indifference is therefore not tenable either as many people are aware that funding for development of their municipalities comes from Brussels and that mayors are powerless without cohesion funds as indicated by the Opinion Poll on EU Accession conducted by Tavčar.¹¹

Table 6: Opinion about financing if Slovenia becomes an EU member

EU5D: IF WE BECOME AN EU-MEMBER, WE WILL OBTAIN ADDITIONAL MEANS OF FUNDING FROM DIFFERENT EU – FUNDS.

Values	Categories	Frequency
1	Definitely agree	2597
2	Agree slightly	4491
3	Neither agree nor disagree	2437
4	Disagree slightly	1913
5	Definitely disagree	769

Methods and Approach

Considering the above findings, we believe that additional research should be invested into a thorough investigation of the reasons for doubts about the EU and ambiguous or negative feelings about EU accession.

In the context of the present discussion, we will use the example of Slovenia to explain attitudes towards the EU with the help of contemporary populist theories and the thesis that the gap between the elites and the general public is becoming ever more present and evident. According to Cas Mudde, there are no politics for populists because the will of the people is clear and all people are one, so there is no need for compromise. At the same time, however, all decisions must coincide with “the common will of the people” - which is not the case, because the elites decide everything. Thus, populists are in effect demanding re-politicization and the right to decide on everything, while established politics transfer more and more tasks to experts, expert groups and bureaucratic battalions and in many cases resorts to TINA (There Is No Alternative) argument. Liberal parliamentary democracy is thus, according to the populists, becoming less and less democratic.¹²

The latter is particularly evident in the case of the EU, where Eurosceptic parties in the European Parliament argue precisely that decisions taken in Brussels in

11 Rudi Tavčar, “Mnenjska raziskava o priključitvi k EU,” University of Ljubljana, Ljubljana (2002), https://doi.org/10.17898/ADP_EUACC00_V1.

12 Cas Mudde, “The populist zeitgeist,” *Government and Opposition* 39, No. 4 (2004): 541–63.

the past would not have met with the approval of the people if they had been better informed. The real problem, then, may be that European policy issues are not part of the domestic political spectrum and that not enough politicians talk about them and address the electorate.

The above observation is confirmed by a brief look at the corpora available in Slovenia, which has not changed significantly (see, for example, politicians' tweets 2013-2017).¹³ We used Nosketch Engine¹⁴ concordancer to search the SiParl 3.0 corpus¹⁵ which we perceived to be the best option to obtain the most suitable results. When it comes to the EU, "funds" (Slovenian: sredstva) are the main topic. However, European issues encompass much more than just funds.

Table 7: Collocation candidates: EU

		Cooccurrence count	Candidate count	logDice
P N	funds	110	617	9.745
P N	the	151	2,828	9.592
P N	v	1,033	45,461	9.430
P N	of	114	2,382	9.291
P N	o	331	14,133	9.258
P N	zadeve	68	480	9.099

Research questions

We decided to take a closer look at the actions of the elected political elite during the last Slovenian government term before EU accession (2000-2004) - what they promised domestically and in relation to Europe, and what they achieved. In doing so, we made partial use of classical descriptive analysis, while the core of the research focused on quantitative analysis of data from the political process. We conducted a step-by- step analysis, focusing on the following research questions:

- 1. To what extent were European topics included in the parties' election manifestos?** In this regard, we drew on The Manifesto Project¹⁶ and included the parties' views to provide a clearer picture. We were particularly interested in the principled positions and the salience of European topics.
- 2. How did the parties appeal to voters at the 2000 national elections (the last elections before EU accession in May 2004) and to what extent was the election campaign infused with European topics in terms of themes and content?** From the methodological point of view, we relied on a classic descriptive analysis.

13 NoSketch Engine, https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=janes_twepo.

14 Available at: <https://www.clarin.si/noske/>

15 Available at: https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=siparl30&struct_attr_stats=1

16 Manifesto Project Database, accessed May 10, 2023, <https://manifesto-project.wzb.eu>.

3. **What was featured in the government's (legislative) program?**
4. **What were the government's week by week activities?** We performed the analysis based on the agendas and a collection of press releases from all government sessions. We retrieved materials from the Government of the Republic of Slovenia archives and analyzed them quantitatively.

In relation to the above research questions, our main thesis is that democracy is threatened by politicians delivering more than they promise. We believe that it is not so much the unfulfilled promises that are the problem (although we often perceive them as such), but rather decisions taken that were neither promised nor communicated by the government. We believe that most politics takes place behind closed doors and away from the public, which provides politicians an ideal opportunity to circumvent the “will” of the public. Therefore, we expect to see many decisions, regulations and policies that were not covered (or only partially and vaguely covered) in previous promises, but then actually implemented by the government. In other words, we claim that the number of decisions and regulations that are not part of election promises increases with the distance to the point where the parties directly address the electorate. We propose that a gap between the policies that parties directly address (or inform voters about) and the decisions that are then taken may be at the core of distrust in the EU and is responsible for the rise of populist political patterns. Therefore, we believe this thesis is worth exploring.

The Analysis of Election Manifestos

Advocating ideological positions is part of election campaigns, and some parties succeed in communicating their positions much more clearly than others.¹⁷ An effective means of communicating the parties' ideological positions, views and intentions is through the publication of election manifestos. These are publications issued by political parties before elections that contain a set of policies that the party stands for and intends to implement if elected to government.¹⁸ Manifestos, therefore, can be understood as a set of intentions, motives or views of the political party, or the statement of its ideology and intentions, designed to promote new ideas that are consistent with the party's political and ideological positions. Various studies have shown that under certain conditions there is a high degree of correlation between what parties feature in their election manifestos and what governments then do.¹⁹

We have relied on data from The Manifesto Project (Manifesto Research on Political Representation - MARPOR), whose main objective is to analyze parties'

17 James Lo, Sven-Oliver Proksch and Jonathan B. Slapin, “Ideological clarity in multiparty competition: A new measure and test using elections manifestos,” *British Journal of Political Science* 46, No. 3 (2016): 591–610.

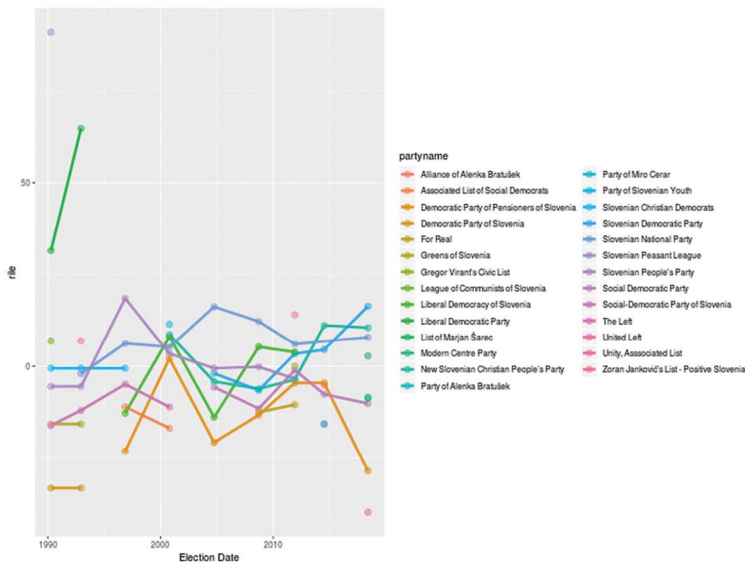
18 UK Parliament, “Elections manifestos,” accessed May 10, 2023, <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/manifesto/>.

19 Robert Thomson, “Parties' Elections Manifestos and Public Policies” (2020).

election manifestos in order to study parties' policy preferences. The Manifesto Project provides the scientific community with parties' policy positions derived from content analysis of parties' election manifestos. It covers over 1000 parties from 1945 to the present, in over 50 countries on five continents.²⁰

Regardless of the ideological-political positioning of each party, European issues were present in the political programs of all parties. Attitudes towards Europe have fluctuated, however have been positive among almost all parties in the period since the first multiparty elections in 1990.²¹ Taking a closer look at the last Slovenian elections before EU accession (in 2000), we find that positive European attitudes were even more pronounced in all major parties' manifestos compared with the 1996 elections. Most parties emphasized the importance of membership for the country's economic and social development and security. The functioning of the EU itself and its legal framework were not examined in detail. In the following elections (2004), reference to the EU in election programs continued to have a legitimizing function. The parties used it to justify the correctness of their positions. A more visible integration of European issues with clear positions took place in the following years, but its importance remained low for a long time.²²

Figure 1: Right-left party position based on rile variable (source: MARPOR)

20 *Manifesto Project Database*, accessed May 10, 2023, <https://manifesto-project.wzb.eu/information/documents/information>.

21 Andrea Volkens et al., "The Manifesto Data Collection," Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR). Version 2021a. (2021). Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), <https://doi.org/10.25522/manifesto.mpd.2021a>.

22 Simona Kustec Lipicer, Samo Kropivnik, Tomaž Deželan and Alem Maksuti. *Volilni programi in stališča* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2011).

Figure 2: Party position on Europe (source: MARPOR)

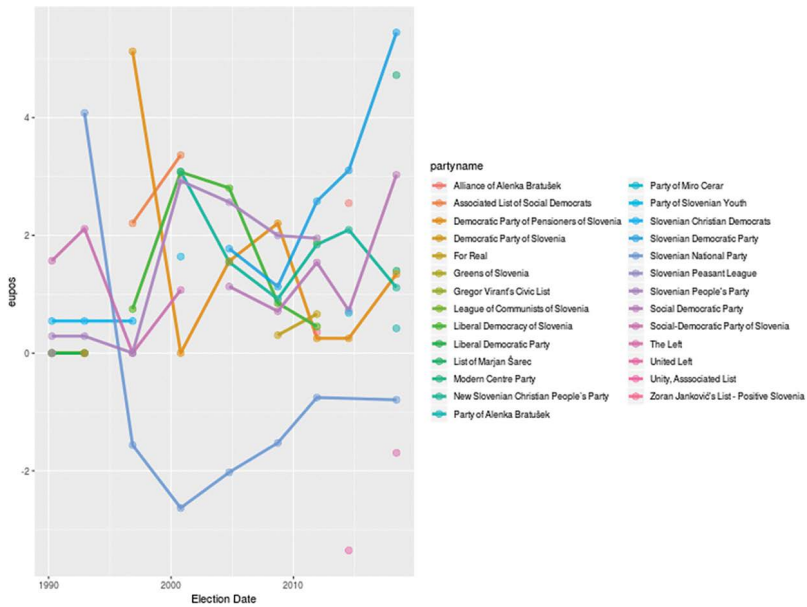

Figure 3: Party position on European integration salience (source: MARPOR)

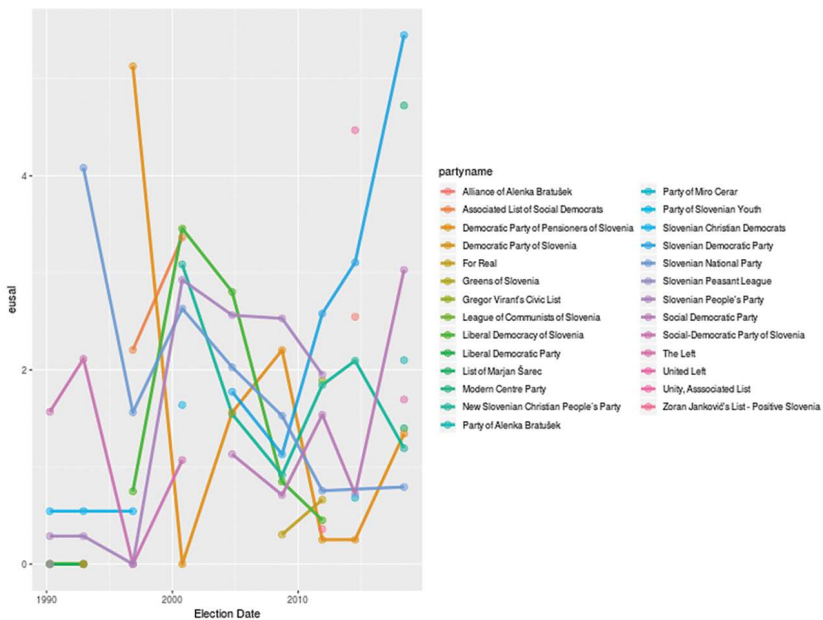
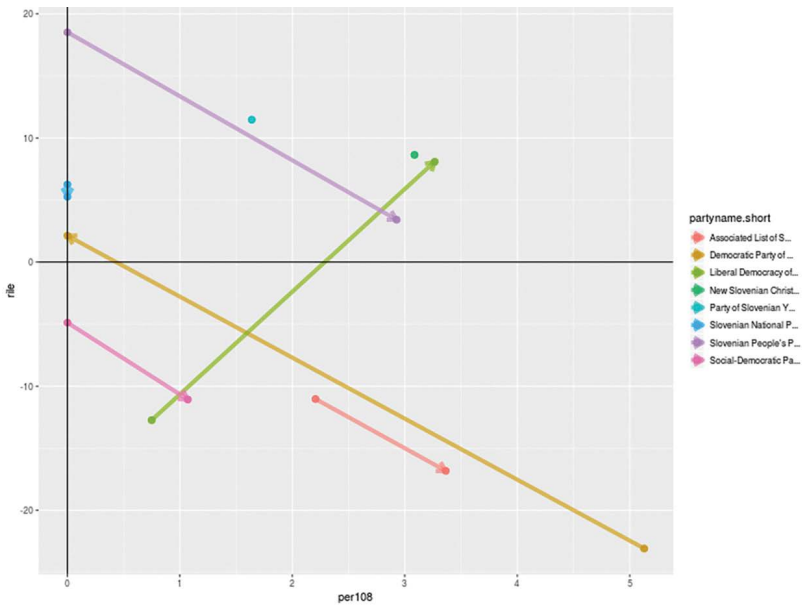

Figure 4: Position on EU and trend from previous election (source: MARPOR)

Even though electoral manifestos are the most “rational” instruments of electoral campaigns and are therefore considered the most appropriate material for analysis and form the substantive basis for the actions of the parties and later the government, they will not be the focus of our analysis. Rather, we are interested in the following two issues: 1) the actual share of European issues in the policy-making and decision-making process, and above all, 2) their communication impact.

The Context of the 2000 Election

Pre-elections events

On Sunday, October 15, 2000, Slovenia held parliamentary elections, preceded by another campaign in which commentators and MPs assessed the second term and the established parties and public figures made appearances. Although these elections took place at the turning point of the decade, the century and the millennium, they did not in themselves represent an important milestone. Symbolically, however, they marked the beginning of a new era. The first decade after the fall of the Berlin Wall, which the „best chronicler of the 20th century,“ British historian Timothy Garton Ash, called the „age of freedom,“ came to an end, and the new „nameless decade,“ an elusive

period of ambiguous character, began. A year earlier, the common European currency (EURO) was introduced, and NATO was enlarged to include the first three Eastern European countries, which had a special significance for the integration processes. The following year, on October 5, 2000 - just ten days before Slovenian elections - the last Yugoslav tyrant, Serbian leader Slobodan Milošević, was deposed in Belgrade. All this can be seen as historical censorship of a particular era.²³

After the election

The Slovenian Liberal Democracy (LDS), which played the leading role during transition and with one brief exception, was the strongest party in the government, won the elections for the last time. The right-wing parties suffered a heavy defeat and LDS, which also strongly supported EU accession, received an astonishing 36.21 % of the votes. The orientation of the leading political parties took a strong left-liberal turn, mainly due to non-consolidation of parties in the right-wing political spectrum and various disagreements between them. Drnovšek's LDS party therefore won, securing 34 seats in parliament. It formed a coalition with three other parties (United List of Social Democrats (ZLSD), Slovenian People's Party (SLS) and Democratic Party of Pensioners of Slovenia (DeSUS))²⁴ and signed a special agreement with the Slovenian Youth Party (SMS). This secured 62 seats for all five parties in a 90-seat parliament, accounting for 2/3 of all seats and providing them with a comfortable parliamentary majority.²⁵

Nevertheless, the coalition formed in 2000 was, along with the 1996 coalition, one of the least homogeneous coalitions in the short period of Slovenia's independence. According to political scientists' calculations, the average Euclidean distance between the analyzed coalition partners (5) manifestos and the coalition agreement was more than 30. On the other hand, the agreement was the most extensive ever written, as it contained more than 36,000 words and unlike previous agreements, also included a separate chapter entitled Integration into the European Union.²⁶

Campaigning and voter outreach

The 2000 election campaign was lacked verve in many respects.²⁷ The election posters - at that time still relevant for the promotion of parties - were monotonous, uncreative and above all, similar to each other. The Internet campaign was still in its

23 Becoming a Republic. "From elections to elections...", accessed May 11, 2023. <http://www.slovenia25.si/i-feel-25/timeline/becoming-a-republic/from-elections-to-elections/index.html>.

24 Ibidem.

25 Andrej Bizjak, "Vpliv volilnih sistemov na sestavo in delovanje parlamentov s poudarkom na delovanju Slovenskega parlamenta" (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2003).

26 Drago Zajc, Samo Kropivnik and Simona Kustec Lipicer, *Od volilnih programov do koalicijskih pogođb* (Ljubljana: FDV, 2012), 90, 91, 98, 99, 114.

27 Breda Luthar, *Mit o zmagi levice: Mediji in politika med volitvami 2000 v Sloveniji* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2001).

infancy and „showed a clear lack of an online strategy.“ It was mainly carried out by party sympathizers, which is why it was of little significance. The traditional media - press and television - were at the forefront. In this respect, the analysis of the confrontations on TV showed that the media depended on the political „construction of problems.“ The issues they focused on were based on what journalists had expressed in previous months and years. They reported on what politicians said and, on that basis, shaped media discourse. In this way, the media defined the issues dictated by politicians as the most important national political issues, unconsciously adopting their language and conceptual framework as well. Breda Luthar, in her analysis of TV confrontations, argued convincingly that these issues and their language were limited to „consensus issues on government policy.“²⁸ What were the issues about? They mainly revolved around the budget gap, funding for science, relations with successor states of Yugoslavia, and of course, EU accession. The issues were clear and consensus-oriented, while the recognition of a particular point was the only source of conflict. Thus, the public was given the impression of the „inevitability of accession“ in relation to the EU. This was the dominant narrative of all parties (except SNS) and the mainstream media.

Overall, the campaign was empty of content and limited to slogans and the mindset of TINA. It was characterized by a lack of short and clear political messages addressing individual elements of EU accession. Views regarding the EU were largely reduced to the phrase: „We should integrate, but at the same time defend our own interests.“ The latter, however, was not reflected in media discourse. Media coverage of the negotiation process was technical, similar to legal acts from Brussels, and reduced the accession country to the role of a student busily performing tasks, sometimes praised (e.g., you are making good progress), and sometimes blamed (e.g., your structural reforms are too hesitant, you are too slow in selling state-owned enterprises, etc.).²⁹

Government activities

In accordance with the Rules of Procedure, the Government has prepared a program of activities for each year of its term, setting out the main tasks for each period and the deadlines. The program was prepared in accordance with the guidelines set out in the coalition agreement and, in the government's words, was „oriented towards the most important tasks related to Slovenia's accession to the European Union.“ Many of the legal acts to be amended for EU accession were on the agenda, but without any explanation of what exactly was being changed and why. The program only contained explanations of the legislation that was not directly related to EU accession. Once again, TINA can be observed.

At this point, we can focus on the most interesting part of our paper - discovering what the government concentrated on in its meetings week after week. In our analysis,

²⁸ Breda Luthar, „Oslepljeni in ohromljeni od nevtralnosti,“ in *Mit o zmagi levice*, 201-12.

²⁹ Božo Mašanovič, „Do vstopa v EU še veliko dela,“ *Slovenski almanah* (2001): 23, 24.

we rely on extensive press releases extracted from archive websites of the Government of the Republic of Slovenia.³⁰ We focused mainly on the second part of the legislative period (formally the seventh government, 2003 - 2004), when Janez Drnovšek, elected President of the Republic of Slovenia in 2002, was replaced by Anton Rop, however the coalition remained unchanged. The government held regular meetings approximately once a week.

The data used in the research was extracted from government websites and then converted into an XML format compliant with Text Encoding Initiative (TEI) guidelines.³¹ We used the Sistory XSLT profile to generate the digital edition of the collected press releases.³² CSV spreadsheets with metadata were generated for further statistical analysis. All research data and web pages created as part of the research are available in the GitLab repository.³³

Table 8: Number of regular sessions, press releases and sessions which were not covered in press releases.

Government term	Year	No. of regular sessions	Agendas	Press releases	Sessions not covered
6	2000	11	0	0	11
6	2001	45	0	38	7
6	2002	45	0	44	1
7	2002	2	0	1	1
7	2002	53	46	52	0
7	2004	45	45	41	0

Table 9: Number of work programs of Slovenian government in 2003 and 2004

Work programs of the Government of the Republic of Slovenia	Year	
	2003	2004
The planned adoption of legislative acts to implement EU legislation (excluding international conventions, etc., Ministry of Foreign Affairs)	51	33
The actual adoption: according to the data from the agendas and press releases in 2003 and 2004	43	27
The planned adoption of other legislative acts	130	105

30 Vlada Republike Slovenije, *Sporočila za javnost*, accessed May 18, 2023, http://vlada.arhiv-spletisc.gov.si/delo_vlade/sporocila_za_javnost/index.html.

31 Text Encoding Initiative, *P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*, Version 4.6.0, April 4, 2023, accessed May 18, 2023, <https://tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/index.html>.

32 Andrej Pančur, "Sustainability of Digital Editions: Static Websites of the History of Slovenia – Sistory Portal," *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, No. 1 (2019): 157-78, accessed May 18, 2023, <https://ojs.inz.si/pnz/article/view/348>.

33 Andrej Pančur, *Seje vlade Republike Slovenije*, distributed by DIHUR GitLab, accessed May 18, 2023, https://dihur.si/parl/seje_vlade.

The planned volume of work on drafting legislation related to EU accession was considerable but fell far short of the rest of the work. However, the true picture of the volume of implementation of EU regulations emerges when we calculate the share of all items concerning EU law and the share of all other items. The results show that the government completed only a very small share of EU-related work.

Table 10: Share of items referring to the EU and other issues in 2003 and 2004

Agenda items	2003		2004	
	No.	Percentage	No.	Percentage
EU legislation	34	1.83 %	30	1.48 %
Other	1822	98.17 %	1999	98.52 %
Total	1856		2029	

The question that now arises is how these activities are reflected in the government's communication strategy. We note that press releases about the government's activities present an unusual picture. First, we note that EU-related content was always placed at the beginning of the press releases. Moreover, the average number of words in press releases dealing with EU legislation was significantly higher than the number of words in other types of press releases.

Table 11: Press releases about the EU legislation and other issues in 2003 and 2004

Agenda items	2003				2004			
	Releases		Words		Releases		Words	
	No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage
EU legislation	29	4.47%	11,267	5.18%	25	4.91%	10,954	6.61%
Other	620	95.53%	206,167	94.82%	484	95.09%	154,883	93.39%
Total	649		217,434		509		165,837	

Table 12: Average number of words per press release about EU and other issues

Item	Number of words
Average number of words per release regarding EU legislation	411.5
Average number of words per other releases	327.0

Discussion

After gaining independence from Yugoslavia, Slovenia became a parliamentary democratic republic where the power belongs to the people. However, the basis for a successful democracy is that the general public is consistently transparently informed about the actions of the government.³⁴ This means that governments must openly discuss their plans, activities and procedures and make this information available to the public, especially when it comes to discussing important policy decisions or deciding on significant political issues (e.g., accession to the EU). Governing, therefore, necessarily involves a constant exchange of information and communication about policies, ideas and decisions between the governing and the governed³⁵ that ensures the public is informed about the government's activities in a transparent manner. The public needs to be suitably informed not only about who they elect as head of government³⁶ (pre-election information), but also about what politicians do and how they keep their campaign promises. However, government communicators often fail to inform the public about key policy decisions and what politicians are actually doing. We see this as a serious threat to democracy, as the public is not informed about the content of government activities.

Our analysis shows two fundamental problems of the Slovenian government in the period from 2000 to 2004. The first problem is the almost automatic and routine adoption of EU regulations without serious public debate. This observation can be deduced from the above data, which show that the government completed only a limited amount of EU-related tasks and that regulations were indeed adopted routinely. We can see, for example, that the program does not contain any meaningful communication besides the frequent There Is No Alternative (TINA) argumentation. This clearly shows the attitude of Slovenian political parties towards the EU; Slovenia's accession to the EU is seen as inevitable and politicians would like to show that they are prepared to do whatever is necessary for integration. It can be assumed that the government's communication officers acted in this way deliberately and after careful consideration, as they wanted to create the impression that Slovenia is acting as a „good student“ on the road to EU integration.

The second problem is that the public was not informed about the actual work of the Slovenian government. The government failed to communicate relevant matters in a timely manner, to address any negative aspects and by doing so bring them closer to their constituents. The public was only informed after the government had adopted the regulations. As a result, public debate failed to materialize, and the EU remained a large bureaucratic organization that was at the forefront of the government's activities, but without content for the public. The main impression was that many regulations regarding

34 Jenille Fairbanks, Kenneth D. Plowman and Brad L. Rawlins, "Transparency in government communication," *Journal of Public Affairs: An International Journal* 7, No. 1 (2007): 23–37.

35 Karen Sanders and Maria José Canel, *Government Communication: Cases and Challenges* (London: Bloomsbury academic, 2013).

36 Fairbanks, Plowman, and Rawlins, "Transparency in government communication," 23–37.

the EU were passed without the public being informed about what was actually decided. Such a lack of communication and information creates a breeding ground for the development of populist policies, as „the people“ (who are the main point of reference for populists) will eventually no longer tolerate them. And the general characteristics of the 2000-2004 legislative period strongly support this thesis and findings.

It should also be noted that the main issues discussed in public were not related to the process of European integration, but to areas that were the focus of ideological-political disputes. For example, one of the most notorious parliamentary debates of the third term was concerning medically assisted infertility treatment. After the introduction of the Act on Infertility Treatment and Fertilization Procedures with Biomedical Assistance,³⁷ ideological and moral differences became evident in the Slovenian parliament, leading to several political statements that had mostly negative connotations in public. Moreover, the issue of „national interest“ in the economy was one of the main reasons for several confrontations between Prime Minister Janez Drnovšek and opposition leader Janez Janša. The latter claimed that the government neglects the „national interest“ and is ineffective when it comes to the sale of Slovenian companies to foreign investors. Such debates raised several questions, such as „What does national interest mean anyway?“ and „Does the term presuppose a majority domestic shareholding in the capital?“ As a result, parliamentary debates were often extremely discordant, cynical and combative, which was particularly evident on the issue of the „erased,“ a topic that at its core, reveals the dark side of Slovenian transition. After gaining independence in 1991, citizens of the Socialist Republic of Slovenia were automatically granted Slovenian citizenship, while those who came from other republics of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) had the opportunity to apply for citizenship within a period of six months. However, those who for whatever reason, did not apply for citizenship in time, or if their application was rejected for whatever reason, were removed from the population register by the Slovenian state, depriving them of all their constitutional rights.³⁸

The split between the coalition and the opposition continued to intensify even after Janez Drnovšek resigned from the post of Prime Minister and was appointed President of the Republic. However, one of the few issues that united almost all deputies was their stance on EU accession and joining the North Atlantic Treaty Organization (NATO). As a result, the National Assembly had no difficulty passing the necessary harmonization laws and amending the constitution in February 2003. According to the two presidents of the Assembly, Borut Pahor and Feri Horvat, „much was achieved in terms of the scope of the work, and it was also important in terms of its content.“ This is certainly true, but the problem that most of the provisions were not disclosed to the public remained at the forefront.

37 *Pravno-informacijski sistem Republike Slovenije*, „Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo (ZZNPOB)“, Act September 7, 2000, accessed May 15, 2023, <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2518#>.

38 Izbrisani: informacije in dokumenti, „Kaj je izbris?“, accessed May 15, 2023, <https://www.mirovni-institut.si/izbrisani/opis-izbrisa/index.html>.

Conclusion

In public debates about politics, it is often argued that democracy is severely compromised primarily because politicians often fail to keep their (pre-election) promises, that what is said or promised is rarely addressed in parliament and that politicians do little and live off the people. Such arguments suggest that many citizens are fundamentally misinformed about the range of political issues and political figures, leading to misconceptions about the work of politicians.³⁹ We argue that the real problem and threat to representative democracy is not the incompetence of politicians, nor the work they do not perform but rather the work they do but about which the public is not informed. We show that in addition to what they promise, politicians are involved in many other activities that the public are not aware of. They pass countless resolutions and regulations that are not discussed in real terms during the election campaign but are wrapped up in a few uninformative phrases that often go unnoticed or unintentionally ignored by the public. We see a crucial problem in the fact that politicians are often very busy informing the public about regulations and decisions when they have already been passed and they do not discuss them beforehand.

After this analysis, we see that our initial thesis that democracy is threatened by the fact that politicians deliver more than they promise should be modified by the following observation: European issues were omnipresent in Slovenian politics and imbued with positive sentiments, but they lacked substance in communications with voters. By passing European laws, the government tried to win over voters. It communicated the regulations more frequently than usual and assigned them a central role, but only after they had been passed. This was because, despite the voters' feelings and thoughts, as responsible politicians they had no other alternative to the EU. It must be noted, however, that the mentality of „no matter what the voters think“ can sometimes be dangerous, as recent social media attacks on the German foreign minister clearly show.⁴⁰

Our initial thesis, therefore, is that the adopted regulations are the sum of the difference between election promises and unfulfilled election promises on the one hand and regulations that are not part of the election promises on the other. In other words, the adopted regulations consist of the fulfilled campaign promises and the regulations that were not part of the campaign promises, the latter being a variable that is more important than campaign promises and fulfilled campaign promises. When the thesis is corrected, it remains essentially the same, with the only difference being the

39 Michael D. Cobb, Brendan Nyhan and Jason Reifler, “Beliefs don’t always persevere: How political figures are punished when positive information about them is discredited,” *Political Psychology* 34, No. 3 (2013): 307-26.

40 German foreign minister Annalena Baerbock, without regard to the opinion of the German public and against the opinion of her constituents, reiterated the support she had already pledged to Ukraine during Russia's aggression against Ukraine. This pledge was followed by a fierce smear campaign in which many voters expressed their distrust and dissatisfaction with the foreign minister primarily because she “does not represent the interests of German voters, but those of Ukraine.” However, the video of her statement was manipulated, and this manipulation was fueled by pro-Russian disinformation and cyber activism, as her statement was taken out of context in such a way that it falsely reinforced anti-German sentiments. (Sabine am Orde, “Desinformation von der Stange,” *Taz*, September 2, 2022, [https://taz.de/Social-Media-Kampagne-gegen-Baerbock/!5878877/.](https://taz.de/Social-Media-Kampagne-gegen-Baerbock/!5878877/))

definition of regulations that are not part of pre-election promises. In the corrected thesis, these regulations are defined as a variable that receives much attention from government communicators but is often not communicated to the public.

Initial thesis	Corrected thesis
$S = (o - x) + N; N > o; N > o - x$	$S = (o - x) + N$
S= adopted regulations	S= adopted regulations
o = pre-election promises	o = pre-election promises
x = unfulfilled pre-election promises	x = unfulfilled pre-election promises
N = regulations not part of the pre-election promise	N = receives high attention from government communicators.

Our analysis therefore focuses on regulations that are not part of the electoral promises but are nevertheless part of the politicians' program and their work. According to our initial conjectures, such schemes and deliberate miscommunication pose a serious threat to representative democracy, as they imply that politicians are working on issues and actions that were not included in their manifestos and therefore constituents are simply not aware. Moreover, we show that the threat to democracy is exacerbated by the fact that the public is informed only after regulations have already been passed and important policy decisions have already been made. This creates a sense among voters that their opinions do not matter and that their voices are heard and "made "useful" only when politicians need them to get elected.

Although our analysis refers to the period of Slovenia's EU integration (one of the most important periods in Slovenian political history) almost 20 years ago, we believe that our results are even more meaningful today. Politics have indeed taken an interesting turn, where mainstream media coverage is often replaced or intertwined by posts from politicians on social media, which especially before elections, are filled with promises, ideas and plans, if elected. Therefore, it would be interesting to conduct similar research today, not focusing on "traditional" media, but analyzing the activities of the most prominent Slovenian coalition and opposition politicians in social media. We believe that such a study would provide a useful insight into the development of politics and how much this differs from politics during the period of Slovenian independence and EU accession.

Sources and Literature

- Alibert, Juliette. "Euroscepticism: the root causes and how to address them." (2015).
- Alvarez, Robert. "Attitudes toward the European Union: The role of social class, social stratification, and political orientation." *International Journal of Sociology* 32, No. 1 (2002): 58–76.
- Am Orde, Sabine. "Desinformation von der Stange." *Taz*, September 2, 2022. <https://taz.de/Social-Media-Kampagne-gegen-Baerbock/!5878877/>.
- Becoming a Republic. "From elections to elections..." accessed May 11, 2023. <http://www.slovenia25.si/i-feel-25/timeline/becoming-a-republic/from-election-to-election/index.html>.
- Bizjak, Andrej. "Vpliv volilnih sistemov na sestavo in delovanje parlamentov s poudarkom na delovanju Slovenskega parlamenta." Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2003.
- Kastelic, Brane. "Evropa v 2004: ne samo leto širitve." *BBC Slovene.com*, December 30, 2004. https://www.bbc.co.uk/slovene/news/story/2004/12/041230_europe2004.shtml.
- Cobb, Michael D., Brendan Nyhan, and Jason Reifler. "Beliefs don't always persevere: How political figures are punished when positive information about them is discredited." *Political Psychology* 34, No. 3 (2013): 307–26.
- *Euractiv*. "European Parliament Elections 2004: Results," June 30, 2004. Accessed 8. 5. 2023. <https://www.euractiv.com/section/elections/linksdossier/european-parliament-elections-2004-results>.
- *Euroscepticisms, The Historical Roots of a Political Challenge*. Edited by Mark Gilbert and Daniele Pasquinucci. Leiden and Boston: Brill Publisher, 2020.
- Fairbanks, Jenille, Kenneth D. Plowman, and Brad L. Rawlins. "Transparency in government communication." *Journal of Public Affairs: An International Journal* 7, No. 1 (2007): 23–37.
- Gulmez, Seck. "EU-scepticism vs. euroscepticism. re-assessing the party positions in the accession countries towards EU membership." *EU Enlargement. Current Challenges and Strategic Choices Europe plurielle–Multiple Europes* 50 (2013).
- Hooghe, Liesbet, and Gary Marks. "Sources of euroscepticism." *Acta Politica* 42 (2007): 119–27.
- Kaal, Harm, and Jelle van Lottum. "Applied History: Past, Present, and Future." *Journal of Applied History* 3, No. 1-2 (2021): 135–54.
- Kocjan, Aleš, and Uroš Esih. "Bob Geldof na Lentu: Ne razumete se, ker ste zajeb*** idioti." *Večer*, June 29, 2017. <https://vecer.com/prosti-cas/bob-geldof-na-lentu-ne-razumete-se-ker-ste-zajeb-idioti-6275625>.
- *Kaj je izbris? | Izbrisani*. Accessed May 15, 2023. <https://www.mirovni-institut.si/izbrisani/opis-izbrisa/index.html>.
- Lipicer Kustec, Simona, Samo Kropivnik, Tomaž Deželan, and Alem Maksuti. *Volilni programi in stališča*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2011.
- Lo, James, Proksch, Sven-Oliver Proksch, and Jonathan B. Slapin. "Ideological clarity in multiparty competition: A new measure and test using elections manifestos." *British Journal of Political Science* 46, No. 3 (2016): 591–610.
- Luthar, Breda. "Oslepljeni in ohromljeni od nevtralnosti." In *Mit o zmagi levice: Mediji in politika med volitvami 2000 v Sloveniji*, 201–12. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2001.
- Luthar, Breda. *Mit o zmagi levice: Mediji in politika med volitvami 2000 v Sloveniji* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2001).
- *Manifesto Project Database*. Accessed May 10, 2023. <https://manifesto-project.wzb.eu/information/documents/information>.
- Mašanovič, Božo. "Do vstopa v EU še veliko dela." *Slovenski almanah* (2001): 23, 24.
- Mudde, Cas. "The populist zeitgeist." *Government and Opposition* 39, No. 4 (2004): 541–63.
- Pančur, Andrej. "Sustainability of Digital Editions: Static Websites of the History of Slovenia – SStory Portal." *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, No. 1 (2019): 157–78. Accessed May 18, 2023, <https://ojs.inz.si/pnz/article/view/348>.

- Pančur, Andrej. *Seje vlade Republike Slovenije*, distributed by DIHUR GitLab. Accessed May 18, 2023, https://dihur.si/parl/seje_vlade.
- Sanders, Karen, and María José Canel. *Government Communication: Cases and Challenges*. London: Bloomsbury academic, 2013.
- Tavčar, Rudi. "Mnenjska raziskava o priključitvi k EU." University of Ljubljana, Ljubljana, (2002). https://doi.org/10.17898/ADP_EUACC00_V1.
- Text Encoding Initiative, *P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*, Version 4.6.0, April 4, 2023. Accessed May 18, 2023, <https://tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/index.html>.
- Thomson, Robert. "Parties' Elections Manifestos and Public Policies." (2020)
- Toš, Niko. "Slovensko javno mnenje 2001/1: Stališča Slovencev o pridruženju Evropski Uniji in Mednarodna raziskava o delovnih aktivnostih." Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP-IDNo: SJM011. <https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm011>.
- UK Parliament. "Elections manifestos." Accessed May 10, 2023. <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/manifesto/>
- Vlada Republike Slovenije, *Sporočila za javnost*. Accessed May 18, 2023, http://vlada.arhiv-sple-tisc.gov.si/delo_vlade/sporocila_za_javnost/index.html.
- Volkens, Andrea, Tobias Burst, Werner Krause, Pola Lehmann, Theres Matthiess, Sven Regel, Bernhard Wessbels, and Lisa Zenther. *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*. Version 2021a. (2021). Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB). <https://doi.org/10.25522/manifesto.mpds.2021a>.
- Zajc, Drago, Samo Kropivnik, and Simona Kustec Lipicer. *Od volilnih programov do koalicijskih pogodb* (Ljubljana: FDV, 2012), 90, 91, 98, 99, 114.
- *Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo (ZZNPOB)*. Act - September 7, 2000. Accessed May 11, 2023, <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2518#>.

Jure Gašparič, Andrej Pančur, Jure Skubic

NAŠA EVROPSKA POLITIKA ZA ZAPRTIMI VRATI: VZROKI EVROSKEPTIZICMA V SLOVENIJI

POVZETEK

Avtorji v prispevku naslavlajo perečo tematiko evroskeptizma in analizirajo vzroke, ki so pripomogli k dvomom glede pridruženja Slovenije Evropski uniji. V času po osamosvojitvi leta 1991 je Slovenija postala demokratična republika v kateri ima oblast ljudstvo, njegovo voljo pa izpolnjujejo demokratično izvoljeni političarke in politiki. V svojih volilnih programih se političarke in politiki zapišejo svoje aktivnosti in obljube v primeru izvolitve ter programe tako uporabljajo za nagovarjanje volivk in volivcev. Pogosto pa se zgodi, da po eni strani volilne obljube ostanejo neizpolnjene, po drugi strani pa političarke in politiki delajo veliko več, vendar o tem ne obveščajo javnosti. Avtorji v prispevku postavijo tezo, da glavne grožnje reprezentativni demokraciji ne predstavljajo toliko neizpolnjene politične obljube, pač pa dejstvo, da so političarke in politiki bolj aktivni in delajo veliko več, kot je komunicirano z javnostjo. To se je jasno pokazalo v analizi medijskih objav, ki so se v veliki večini primerov bolj

kot na objave o delu povezanem z evropsko integracijo navezovale na druge tematike, s katerimi se je ukvarjala takratna politika.

Avtorji v svoji raziskavi izpostavijo dva glavna problema slovenske politike med letoma 2000 in 2004. Prvi problem se nanaša na skoraj rutinsko in avtomatično sprejemanje EU regulativ in zakonodaje, o katerih javnost skorajda ni bila obveščena. Tako se je v javnosti ustvaril občutek, da vlada integraciji Slovenije v EU ni povzročala veliko pozornosti, pa čeprav so se veliko ukvarjali s tovrstno tematiko in integracijo tudi uspešno zaključili. Drugi problem, ki ga izpostavijo avtorji, se kaže v dejstvu, da vladne komunikacijske službe javnosti niso jasno informirale o pomembnih tematikah, jih niso problematizirale in jih prav tako niso približale ljudem. Velikokrat je do informiranja javnosti prišlo šele takrat, ko so bile odločitve že sprejete.

V analizi so avtorji jasno opozorijo na problem neinformiranja javnosti glede sprejemanja najpomembnejših političnih odločitev in izpostavijo dejstvo, da je veliko političnih odločitev sprejetih brez vednosti javnosti. Avtorji to vidijo kot izjemno problematično politično prakso, ki predstavlja nevarnost za demokratično družbo, hkrati pa v javnosti ustvarja občutek, da se politiki ne ukvarjajo z najpomembnejšimi problem v državi. Avtorji ugotavljajo tudi, da bi bila dotična analiza, čeprav se nanaša na dogodke, ki so se dogajali več kot 20 let nazaj, relevantna tudi danes, predvsem z vsepojavnostjo družbenih omrežij, ki so povzročili, da se je dobršen del politične komunikacije preselil tja.

Adéla Gjuričová*

Campaigning Europe. The Czech Parliamentary Elections of 2002**

IZVLEČEK

KAMPANJA ZA EVROPO. ČEŠKE PARLAMENTARNE VOLITVE 2002

Avtorica v prispevku obravnava kampanjo pred češkimi parlamentarnimi volitvami leta 2002 in se osredotoča na predstave, povezane z Evropsko unijo in pričakovanim članstvom Češke. Pojasnjuje radikalizacijo domačega in mednarodnega političnega konteksta ter pokaže, da je bil pristop k EU v kampanji sicer vseprisoten, vendar je bil zreduciran na dve temi, ki nista bili povezani z dejanskim vstopom v Unijo, in sicer elektrarno Temelin in tako imenovane Beneševe dekrete. V zaključnem delu prispevka poskuša institucionalni vidik razvoja povezati z razpravo o evropeizaciji.

Ključne besede: Češka republika 1996–2004, širitev EU, češke parlamentarne volitve 2002, evropeizacija

ABSTRACT

The article deals with the campaign before the Czech parliamentary elections in 2002, focusing on the imagery concerning the European Union and the expected Czech membership. It explains the radicalizing domestic and international political context, demonstrating that while the EU accession was omnipresent in the campaign, it was reduced to two topics unrelated to actual entry into the Union, namely Temelín power plant and the so called

* PhD, Senior Research Fellow at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences, gjuricova@usd.cas.cz

** The text was created with support for the long-term conceptual development of the research organization, RVO No. 68378114.

Beneš decrees. The concluding part seeks to relate the institutional aspect of the development to the debate on Europeanization.

Keywords: Czech Republic 1996–2004 – EU enlargement – Czech parliamentary elections of 2002 – Europeanization

Introduction

The Czech government negotiated accession to the European Union for more than three years, before the EU and the Czech entry became the centre of electoral debate for the first time. “The election is also about the country’s relation to the EU,” *The Financial Times* wrote on electoral day, trying to sum up the positions of the main parties running in the parliamentary elections of June 2002.¹

The accession process was expected to be completed by the end of that year. In the words of the government’s chief negotiator Pavel Telička, it was “characterized by high expectations and hopes, but was also full of anxieties and frustrations.”² At this phase, the – fairly advanced – adoption and implementation of the Union *acquis* was less of an issue than two discriminatory proposals by the EU negotiators, including an intention to temporarily restrict free movement of workers for new members and to limit EU subsidies available to new members. In addition, due to the excessive state share in the banking sector, the Czech Republic also had a problem meeting the criteria of free competition.

No matter how substantial the above issues were, European integration featured in the campaign in an unexpected manner and through topics only vaguely related to EU membership. The following text seeks to characterize the general political setting before the elections. It tracks the highlights and main turning points in the campaign, while relating the respective party strategies and public rhetoric to the election outcomes. Then it applies the concept of Europeanization in an unorthodox way. The earliest definitions perceived as a process through which EU political and economic dynamics become part of the organisational logic of national politics and policy-making.³ Political scientists who most frequently employed the concept tended to focus on the effects on political parties, other institutional actors or specific national policies *following* EU entry. This remained the case even with procedures dealing with the

1 Quoted in “Média: volby v ČR jsou o vstupu do Unie,” *Právo*, June 15, 2002, 8.

2 Pavel Telička and Karel Barták, “The Accession of the Czech Republic to the EU,” in *The Accession Story: The EU from Fifteen to Twenty-Five Countries*, ed. George Vassiliou (Oxford and New York: Oxford UP 2007), 144–56, quote 144.

3 Robert Ladrech, “Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France,” *Journal of Common Market Studies* 32, No. 1 (1994): 69–88.

process in East-Central Europe.⁴ The present study, on the contrary, opts to employ the concept in a non-normative, historical description of the adaptation process before 2004, which has until now been rare.

The following text is intended as a contribution to understanding how the national institutions of EU membership-seekers transformed during the accession process and what range of sentiments towards the West and the EU arose during that period. A historicisation of various positions within political institutions, exemplified in one election campaign, can reveal how the relationship between the nation states and the EU was imagined, constructed and performed. Besides this, it may also prove helpful to consider some of the latest trends in the Europeanization debate in that context, especially those dealing with the Europeanization of political institutions, their transformation and the shifts in their mutual balance within political systems. The concept of de-parliamentarization, introduced in the concluding part of the article, might clarify some of the institutional contradictions connected with the accession process as well as its aftermath in Czech politics after 2004. Therefore, reflection on Europeanization may offer an explanation for the long-term presence of a contradiction between a generally shared support for EU membership in the country on the one hand and the mutually exclusive views on what the accession would, should and must not involve on the other.

An Explosive Year

It is difficult to forget Central European politics which were in place at the beginning of 2002. In Austria, a petition against the completion of the Temelín nuclear power plant in South Bohemia gained mass support. It implied that a former Communist country could not run safe nuclear technology. While the issue of Temelín's safety was ventilated in the European Union, historical topics gained prominence, especially the so-called Beneš decrees. They were a special part of legislation issued by Czechoslovak President Edvard Beneš during WWII and in 1945 that deprived Czechoslovak German and Hungarian speaking citizens of their citizenship and civil rights, took away all their property and ordered their deportation. The abolition of these decrees became associated with, or rather to condition, the Czech Republic's EU accession. This was first articulated by the nationalist-populist Freedom Party of Austria (at that time, a fresh member of the government coalition) and by some German and Austrian expellee organisations. Yet after Czech Prime Minister Miloš Zeman, in an interview with the Austrian weekly *Profil* in January 2002, described the German population

⁴ See e.g., Ladislav Cabada and Alenka Krašovec, *Europeanization of National Political Parties* (Dobrá Voda: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2004). Petr Fiala, Vít Hloušek, Markéta Pitrová, Pavel Pšeja and Petr Suchý, "Evropeizace politických stran a zájmových skupin: základní problémy a směry analýzy," *Politologický časopis* 13, No. 1 (2006): 3–26. Lukáš Linek and Štěpán Pecháček, "Vliv evropské integrace na politické strany, stranický systém a volební chování v České republice," in *Proměny reprezentace zájmů po vstupu do Evropské unie*, eds. Zdenka Mansfeldová and Aleš Kroupa (Praha: Sociologické nakladatelství, 2008), 53–78.

of Czechoslovakia as the fifth column of the Nazis, as “traitors who would otherwise have qualified for the death penalty” and the Austrians as Hitler’s first allies,⁵ leading Austrian and German politicians joined the protest. At the end of January, the Austrian parliament passed a resolution by the votes of the coalition People’s Party and the Freedom Party calling on the Austrian government to have the decrees repealed.⁶

In mid-February, when questioned about the Beneš decrees, Hungarian Prime Minister Viktor Orbán stated in the European Parliament that he found it “very difficult to imagine a country becoming a member of the European Union, while retaining in its legislation norms that are in stark contradiction with the legal principles of the Union.”⁷ Slovakia, the Czech Republic and then Poland cancelled their participation at the Visegrad summit in Budapest.

On a visit to Israel in February, Prime Minister Zeman managed to compare not only Jörg Haider, the leader of the Austrian Freedom Party, but also Yasser Arafat, to Hitler, and recommended the expulsion of Palestinians from Israel should they not accede to Israeli demands for a peace settlement. Czech diplomacy desperately extinguished the resulting interstate disputes and uncertainties about the Czech Republic’s foreign policy positions. Meanwhile, NOVA, private television, reported that there were regions where “people were afraid of the revocation of the decrees.”⁸ One of the few harmonious moments on the Czech political scene was on 24 April 2002, when the Czech Chamber of Deputies, with votes by all parties approved a resolution on the presidential decrees of 1940 to 1946, and claimed the legal and property relations resulting from them to be “unquestionable, inviolable and unchangeable.”⁹ Several MPs from various parties spent the day in the Chamber wearing T-shirts with the words *To je naše vlast, to je naše chalupa* (This is our homeland, this is our cottage).

What started as calls from former refugee organisations and local Bavarian politics, developed into a political agenda watched by national media in Germany, Austria, Hungary, Slovakia and the Czech Republic. Yet this escalation of conflicts and a general radicalisation of all Central European politics was only one of the effects. The other important consequence was expressed by an article in *The Guardian* titled “Sudeten ghosts threaten[ed] Czechs’ EU aims.”¹⁰ The novelty was that the complex phenomenon of EU accession conditionality was transferred to bilateral relations. Accession conditionality referred to specific financial, legal, anti-discriminatory and other criteria set collectively by the EU that membership seekers had to meet. Yet

5 Quoted in Adam Drda, “Strategie provokatéra,” *BBC Česká redakce*, January 25, 2002, <https://www.bbc.co.uk/czech/koment/020125.shtml>.

6 Adéla Gjuričová, “Obhajoba národních zájmů v čase východního rozšíření EU: 2002 – ‘nacionální epizoda’ ODS?,” in *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*, eds. Adéla Gjuričová and Michal Kopeček (Praha and Litomyšl: Paseka, 2007), 116–31.

7 *Ibidem*, 116.

8 *Ibid.*, 117.

9 *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [Common Digital Czecho-Slovak Parliamentary Library], Chamber of Deputies 1998–2002, Resolution No. 2235, Usnesení Poslanecké sněmovny ze 49. schůze 24. dubna 2002 k dekretům prezidenta republiky, <https://www.psp.cz/sqw/text/text2.sqw?idd=35824>.

10 “Sudeten ghosts threaten Czechs’ EU aims,” *The Guardian*, February 26, 2002, <https://www.theguardian.com/world/2002/feb/26/johnhooper>.

there were individual members who declared not to agree with some of the potential members' adoption in the Union, unless they fulfilled a condition set by the member. For example, Austria demanded that the Czech Republic should not be allowed membership, before it discontinued the construction of another bloc of Temelín and unless it explicitly struck the Beneš decrees from Czech law. Even Michael Leigh, the European Commission's chief negotiator with the Czechs, wrote in a cool-headed ex post report that the Czech Republic had some really serious problems standing in the way of accession, such as institutional reform or market distortions. "While Temelín was not one of them, Austria was one."¹¹

Well-reasoned Radicalism

No matter how little connection the above topics, especially the Beneš decrees, had with the accession criteria and how absent they were from the formal membership negotiations, it was exactly these issues that were presented as European Union accession requirements in the forthcoming election campaign. The paradox of the pre-election combat was that while all potential parliamentary parties supported EU entry, the campaign was more aggressive and dividing over the issue than ever before. Yet in this respect, internal politics were to blame.¹² In the previous term the country had been controlled by a hidden grand coalition of two proclaimed archenemies. The Social Democrats (ČSSD) formed a minority government, while the right-wing Civic Democrats (ODS) were bound by the so-called *Opposition Agreement* to support the government in exchange for guaranteed positions in parliament and key public stakeholder organizations. Later, in what they called *Patent of Toleration*, the two parties even stipulated legal and constitutional steps that they would jointly adopt, including an amendment of the electoral law that strengthened the winners in translating election outcomes into mandates and made electoral contest much less accessible for coalitions.

All this implied that the two allies needed to find differentiating positions in the campaign, but so had their common opponents, the Coalition (a centre-right alliance of former partners of the ODS, an alignment based on opposing the opposition-agreement system) and the Communists. Radicalism of both the rhetoric and the creative aspect of the campaign was the only possible outcome.

The governmental Social Democrats showed a double-faced performance. On the one hand, the party congress elected a new, more liberal chairman who would replace the offensive, gender-blind and troublesome Miloš Zeman, and a party expert team conceived the ČSSD *Euromanifesto*, a document which seriously considered

11 Michael Leigh, "The Czech Republic as an EU candidate: Strengths and weaknesses," in *The road to the European Union. Volume 1: The Czech and Slovak Republics*, eds. Jacques Rupnik and Jan Zielonka (Manchester and New York: Manchester University Press, 2003), 87–97.

12 Cf. Pavel Šaradín et al., *Volby 2002. Analýza programů a výsledků ve volbách do Poslanecké sněmovny* (Olomouc: Periplus, 2002), 15–20.

the benefits and costs of EU membership. Yet on the other, even the new progressive leader Vladimír Špidla, who had opposed the previous deal with the right-wing Civic Democrats, was forced by PR advisors to kick off the campaign by an “address to the nation” delivered from the peak of Říp hill in Northern Bohemia, the centre of a Czech nationalist foundation myth. He emphasised it was both a human and a national interest to preserve “the existing post-war establishment and property setting.”¹³ This undertone and the focus on celebrities starring in the social democratic “megaparties”¹⁴ overshadowed all their social-policy proposals as well as substantial comments on the Union administration based on findings and experience in the negotiation process.

The ČSSD Euromanifesto combined integration optimism with a pragmatic attitude required by the public. It advocated the social-policy aspects of European integration, which “make it a dynamic and powerful project outmatching a mere free-trade zone.”¹⁵ It called the entry “an unrepeatable opportunity” which would extend to Czech nationals the same rights as those of EU citizens and “help the country solve problems beyond its power or capability.”¹⁶ It also analysed the costs – the fees, limitation of sovereignty in some areas, increased competition from stronger economies, even expected rising prices of some products,¹⁷ but concluded that the benefits outweighed the costs. Being this reasonable and substantive, the document remained unnoticed in the campaign itself and did not leave any deeper mark in the political memory or the history of political marketing.

In both the above aspects, i.e., the rationality and visibility of the argument, the opposite was true for the campaign of the opposition-agreement partner, and the main contestant of the Social Democrats, the ODS. The Civic Democrats countered with a kick-off rally in Liberec, once the Sudeten German capital, now a regional centre bustling with the fear of a German comeback. In a campaign opening address, party leader Václav Klaus depicted the ODS as the only party for which “the defence of national interests is not an issue that was purposefully discovered before the elections.” He made it clear they were opting for a dramatic and warning tone: “We are facing pressure to change the post-war establishment in Europe both symbolically and in property and legal terms, at the expense of our country,” he stated, urging voters to keep a close eye on “who is giving in to pressure from outside.”¹⁸

The party had taken advantage of the time in opposition and the internal ideological disputes. Now it came up with a clear programme and the most professional campaign of all. The visuals and events revolved around a short text consisting of ten chapters entitled *The Electoral Decalogue*. It suggested there were ten important topics in Czech politics, in which the ODS “opted for” (in Czech the same word as “vote”)

13 Silvie Blechová, “Do boje za národní zájmy jdou i socialisté,” *Lidové noviny*, April 8, 2002, 1.

14 Institut politického marketing, “Kampaň k volbám do poslanecké sněmovny,” in *Glossary*, <https://politickymarketing.com/glossary/kampan-volby-poslanecka-snemovna-2002>

15 ÚSD, Contemporary Documentation collection (hereafter SD), fond Volby do Parlamentu ČR 2002 [Elections to Parliament of the Czech Republic, 2002], PV 02/8, carton 2, folder 9, Euromanifest ČSSD, 4.

16 *Ibid.*, 7.

17 *Ibid.*, 10–12.

18 Jindřich Šídlo and David Steiner, “Začíná ‘národní’ týden české politiky,” *Mladá fronta Dnes*, April 6, 2002, 2.

the only correct choice, from “low taxes”, through “safety for the elderly” to “fresh air into bureaucracy”.¹⁹ Its structure and the formulation of slogans were used throughout the campaign, which fully focused on Václav Klaus and the concept of national interests, the party’s political invention from many years ago, was adopted and responded to by all other parties.

Although the Civic Democrats had an influential Eurosceptic wing,²⁰ they tried to keep them in the background and stick to the *Decalogue*. Three of the ten commandments dealt with foreign policy and relations, yet in practice brought the European Union forward as the main motive. In the first of the ten chapters, “ODS votes for the EU”, it called for a fast entry into the Union, yet endorsed a pragmatic perspective, mentioning for example, how much the country had so far invested into accession. Meanwhile, it dropped little notions of the European “super-state” and “ruthless conflict of interest”.²¹ Images of the European Union also remained the central theme in the chapter “ODS votes for national interests,” in which the programme called for “not letting ourselves be shouted down”, refuse to “give in to pressure” and “eat humble pie”. The Czechs should achieve EU entry “with a straight back, not on their knees”.²² Following up on the EU note, the statement of self-confidence was extended as far as the topic of the Beneš decrees and the expulsion of Germans: “The past must not be changed. A public defence of legitimate Czech interests is not nationalism.”²³ In a smartly composed mix of economic and political pragmatism on the one hand, and Eurosceptic stereotypes and aggressive rhetoric on the other, the national interests included “our history, way of life, customs, traditions, culture, economic and political interests, property and legal stability and security, everything that our children will inherit from us.”²⁴

In the Civic Democrats campaign, the national interests completely overshadowed other agendas, and as a result, some of the party’s traditional themes were not addressed at all. The authors of the campaign were right in that this structuring allowed the concentration on – previously problematic leader – Václav Klaus and his simplistic identification of who/what is right and who/what is evil. As one of the leaflets inserted in the *Právo* daily shortly before the elections, “ODS stands here as the only bastion of defence, as a line of resistance against the future made by Špidla [the chairman of the Social Democrats], made by Grebeníček [the Communist leader]. It is the only hope for those who don’t want to live the next generation in some kind of Špidloland, full

19 ÚSD, coll. SD, f. Volby do Parlamentu ČR 2002, PV 02/8, carton 3, folder 17, Vstříc novému osudu. Volební desatero ODS 2002.

20 They composed the famous *Manifesto of Czech Eurorealism* in 1999–2000, in which they combined the Czech prejudice against the EU with anti-German sentiments. It depicted the Czech political thought as inherently close to the Anglo-Saxon tradition and distant from provincial Central European neighbours as well as from the prevailing West European left-wing, led by the Germans. See Jan Zahradil, Petr Adrián, Miloslav Bednář and Petr Plecický, *10 let Manifestu českého eurorealismu* [10 Years after the Manifest of Czech Eurorealism] (Brusel: Skupina Evropských konzervativců a reformistů, 2011).

21 ÚSD, coll. SD, Vstříc novému osudu, 4.

22 Ibid., 14, 15.

23 Ibid., 15.

24 Ibid., 14.

of old socialist junk that is already being thrown away in the rest of developed Europe where it belongs: in the garbage dump.²⁵

And yet, rather than bringing electoral gains, this strategy changed the general dynamics of the campaign. The liberal Coalition took a radical stance in favour of EU entry. In a booklet published by one of the members of the alliance, the Freedom Union, and titled *With the Union to the Union*, the party depicted integration into the EU as a guarantee of modernization and labelled its critics “Euronegativists and Euroignorants, two mutually feeding sterile attitudes.”²⁶ The leaflet titled *We live in Europe* ended with a cartoon in which two men wearing office suits and using a pickaxe and a jackhammer were knocking down a wall blocking passage to an EU signboard. The slogan “ODS protects national interests” was written on the broken wall.²⁷

Generally, it is difficult for such an intellectual style to become visible in a campaign, and all in all, the alliance failed to highlight EU issues completely. Most representatives, frustrated by the previous years of the opposition agreement, which deprived them of any influence in key institutions, focused on internal political and legal issues.

The last important contestant, the Communist Party of Bohemia and Moravia (KSČM), represented an artful position of a different kind. It interpreted the current EU as a capitalist, and in that respect an undesirable project, yet it did not reject integration completely, saying it would wait for the negotiations to be completed, and then make a decision and recommendation for a referendum. In *Who We Are and What We Want*, a booklet structured along smartly formulated FAQs, it suppressed the questions of EU entry, and instead referred to the ideals of full employment, fairer taxation and housing for everybody. It suggested that the Communists knew the solutions to the most pressing issues of ordinary people, while not trusting the social dimension of EU policies: “KSČM is aware that integration processes can bring greater economic efficiency and cultural enrichment. However, we do not overlook (...) the EU’s efforts to reduce social security, to increase bureaucracy and to increase the profits of large multinational corporations at the expense of broad sections of the population.”²⁸ This means that the Communist Party joined some of the notorious Eurosceptic themes usually associated with the right wing – such as bureaucracy or the weakening of national economic policies and a detrimental effect on local agriculture. Yet their massive campaign around the slogan “With the people for the people” focused on the traditional electorate, working-class people in small towns and villages, which produced notions of traditional Czech industries and agriculture, the need for “the development of the countryside” and also populist anti-German rhetoric, rather than any mention of the EU.²⁹

25 *Právo*, June 13, 2002.

26 *ÚSD*, coll. SD, f. Volby do Parlamentu ČR 2002, PV 02/8, carton 5, folder 23, S Unii do Unie. Evropská vize Unie svobody, 10, 19, 20.

27 *Ibid.*, Žijeme v Evropě.

28 *ÚSD*, coll. SD, f. Volby do Parlamentu ČR 2002, PV 02/8, carton 6, folder 42, Kdo jsme a co chceme. Odpovědi na nejčastěji kladené otázky, 59.

29 *Ibid.*, carton 6, folder 50, S lidmi pro lidi.

In summary, the 2002 campaign saw the question of “national interests” and of their position vis-à-vis the European integration prevail over any technical debate on the gains and losses resulting from Czech membership. This was true not only among party contestants but also for mainstream media and public discourse in general. Shortly before the election, even the liberal daily *Lidové noviny* published an interview with the French presidential candidate Jean-Marie Le Pen, titled “Czechs, EU is a trap!”³⁰ When the popular public-service radio station ČRo Radiožurnál invited two experts to discuss nationalism and national interests, virtually all listeners, who were able to ask questions via telephone in the live programme, did one thing in common. They criticised the liberal critic of the national-interest campaign and sided with the ethnocentric, Eurosceptic and anti-German statements by the other speaker, a notorious radical commentator and advisor to the Chairman of the Chamber of Deputies Václav Klaus.³¹

And yet, the election results showed the effects of the campaign as ambivalent. All parliamentary parties lost mandates, except for the Communists who reached their post-1989 maximum of 18.5 percent of the ballot. Although six months before the election, the polls suggested a victory by the Civic Democrats, the aggressive campaign led to their defeat (24.5 percent) by the Social Democrats (30.2 percent). Political participation seemed to be the chief loser though, with a turnout of 58 percent being the lowest ever at the time and representing a dramatic fall in comparison with the previous two national elections (76.4 percent in 1996 and 74 percent in 1998).

Europe Both Present and Absent

Central Europe experienced a far-reaching radicalization of politics during this period, including addressing a number of historical and ethnonational issues, a process that George Mink described as “a revival of the symbolic past in the context of EU enlargement”.³² The material presented from the 2002 election campaign documented two contradictory inclinations: The Czech political parties rejected the Austrian Europeanization of Temelín, while at the same time Europeanizing any piece of the national agenda. In other words, while EU accession was omnipresent, the campaign reduced it to two topics that everybody in the country agreed on, namely Temelín and the Beneš decrees, which were unrelated to actual entry into the Union. Yet it completely omitted three issues that were essential for negotiation with the EU, while consensus over them was missing and really difficult to reach.

The free movement of workers, one of the fundamental principles of the EU, was the first of the crucial issues fiercely negotiated before the Czech entry. The reason was

30 Quoted in Jakub Patočka, “Nové české zájmy,” *Neviditelný pes*, May 14, 2002, <https://neviditelnypes.cz/>.

31 “Radioforum: Nacionalismus a národní zájmy (Jiří Pehe, Ladislav Ják),” *ČRo Radiožurnál*, May 15, 2002, <https://radiozurnal.rozhlas.cz/zvukovy-archiv-poradu-radioforum-6327905>.

32 Georges Mink, “Revival of the symbolic past in the context of EU enlargement,” in *Patters of Europeanisation in Central and Eastern Europe*, eds. Zdenka Mansfeldová, Vera Sparschuh and Agnieszka Wenninger (Hamburg: Reinhold Krämer Verlag, 2005), 133–43.

that Austria, Germany and Spain feared an inflow of cheap labourers from East-Central Europe as a result of which the talks included real pressure to keep West European labour markets temporarily closed for new members. The compromise reached by the negotiators consisted of a transitory period on free movement, while the Czechs succeeded in banning EU citizens from buying real estate in the country during that time. Second, the state of competition as well as institutional reform was the object of EU criticism. Insufficient protection of fair competition was a leftover of the economic and institutional transformation as carried out by the ODS in the 1990s, when its negative effects were cushioned through state intervention and subsidised credit. And third, there was a discriminatory financial proposal from the EU that in the first year, new members would only receive a 25-percent fraction of the direct subsidies they were entitled to, with the share slowly increasing until 2013. The final deal saw the inequality offset by more funds being made available through projects financed from structural funds.

Bringing the whole episode within the context of Europeanization studies, it naturally draws our attention to the period preceding actual accession, a phase we earlier characterized as almost completely disregarded by literature on Europeanization. Robert Ladrech's *Europeanization and National Politics* is an exception in this respect. His was a solitary voice trying to re-direct the discussion and included membership seekers as well. Ladrech noted that "much of the domestic change occurred before actual membership, so we are, strictly speaking, discussing Europeanization during the pre-accession process."³³ The cautious formulation of the argument proves how unconventional such a perspective is within the approach. Ladrech further argued that in the accession process, candidate states remained to be, for the most part, only "downloaders" of themes, concepts or policies, and were in no position of influence or power to "upload their preferences in a meaningful way." At the same time, widespread conditionality was exerted on them: having applied for membership, they had to face the Union re-focusing on the evaluation of the efforts made by the candidate's government to meet the conditions and rules of the *acquis*. Adoption in the EU was meant to "reflect a sort of 'official' acknowledgement of success in transformation."³⁴

These views are relevant for a reflection on the agenda-setting within the 2002 election campaign. The documented shift in Czech public debate on the EU, towards Temelín and the Beneš decrees, presumed its adaptation to a specific bilateral conditionality set by the neighbouring countries, Austria and Germany and dealing with equally specific, EU-unrelated issues.

The fact that no party focused on the actual pressing issues of accession, namely the prospect of not gaining free movement of workers or full EU subsidies, manifests a different important trend in the debate as well as in changing the institutional setting. There are occasional notions of "de-parliamentarization" as resulting from Europeanization, in the sense of an erosion of parliamentary control over executive office-holders and a broader impact on the constitutional balance between executive

33 Robert Ladrech, *Europeanization and National Politics* (London: Palgrave Macmillan, 2010), 38.

34 *Ibid.*, 38, 39.

and legislature.³⁵ Yet the trend was even more significant among candidates for membership. It was the national governments that became the prime interlocutors between domestic interests and policy-making on the one hand and the EU on the other. The candidate status strengthened narrow government teams even further, making them responsible for downloading the *acquis communautaire*. The states needed legislative ratification of imported legislation by parliaments, but the details were “fast-tracked” to the institutional benefit of the executive. Furthermore, most parliaments themselves agreed to remove EU-related issues from normal partisan debate and competition. They understood themselves to be weak because they could not guarantee absolute party discipline in these issues of prime importance. Since any domestic innovation on the adoption and implementation was very limited, parliaments – as dominantly national institutions – lost a substantial degree of sovereignty.³⁶ Thus in a relatively short amount of time, Europeanization had a great impact on the institutionalization of the entire political system.

This proved perfectly true in the studied campaign: the parties were fighting about what the previous government did and what would the following government have to do, but nobody ever mentioned the role of the parliament nor did they require a translation of party positions into the negotiations with the EU. John O’Brennan and Tapio Raunio studied the question of institutional shifts in detail in their book *National Parliaments within the Enlarged European Union*. They found that bringing EU policy issues into parliamentary debate or electoral campaign is of no use, once we mean party tactic or re-election. They also described parliaments’ strategies of turning “from ‘victims’ of integration to competitive actors” – one of them being the Europeanization of election campaigns, involving both avoiding real EU politics and replacing it with subliminal Euroscepticism.³⁷

And so, as the *Financial Times* election day article³⁸ stated the Czechs had been offered two different visions of the EU, it was right to stick to metaphors, rather than mentioning elaborated political positions. According to the news article, the Social Democrats and the Coalition presented it as the holy grail that the country had been searching for since the fall of Communism, while the ODS described it as a bitter pill that has to be swallowed.

Ostensibly, the content of national politics became Europeanized, while the positions towards the EU grew more national in the sense that actors were reacting to one another, rather than relating to actual trends in the EU. The dramatic, polarized and aggressive campaign of 2002 combined a wild Europeanization of domestic politics with an equally unacceptable bilateralization of the European Union.

35 John O’Brennan and Tapio Raunio, “Introduction. Deparliamentarization and European integration,” in *National Parliaments within the Enlarged European Union: From ‘Victims’ of Integration to Competitive Actors?* eds. John O’Brennan and Tapio Raunio (London and New York: Routledge, 2007), 1–26. Cf. Ladrech, *Europeanization and National Politics*, 71–74.

36 Cf. Ladrech, *Europeanization and National Politics*, 87–89.

37 John O’Brennan and Tapio Raunio, “Conclusion: National parliaments gradually learning to play the European game?” in *National Parliaments within the Enlarged European Union*, 272–86.

38 Quoted in “Média: volby v ČR jsou o vstupu do Unie,” *Právo*, June 15, 2002, 8.

Sources and Literature

Archive sources

- ÚSD – Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences:
 - Collection Contemporary Documentation (SD), fond Volby do Parlamentu ČR 2002 [Elections to Parliament of the Czech Republic, 2002].

Literature

- Cabada, Ladislav, and Alenka Krašovec. *Europeanization of National Political Parties*. Dobrá Voda: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2004.
- Fiala, Petr, Vít Hloušek, Markéta Pitrová, Pavel Pšeja, and Petr Suchý. “Evropeizace politických stran a zájmových skupin: základní problémy a směry analýzy.” *Politologický časopis* 13, No. 1 (2006): 3–26.
- Gjuričová, Adéla. “Obhajoba národních zájmů v čase východního rozšíření EU: 2002 – ‘nacionální epizoda’ ODS?.” In *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Edited by Adéla Gjuričová, and Michal Kopeček, 116–31. Praha and Litomyšl: Paseka, 2007.
- Institut politického marketingu. “Kampaň k volbám do poslanecké sněmovny.” In *Glossary*. <https://politickymarketing.com/glossary/kampan-volby-poslanecka-snemovna-2002>.
- Ladrech, Robert. *Europeanization and National Politics*. London: Palgrave Macmillan, 2010.
- Ladrech, Robert. “Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France.” *Journal of Common Market Studies* 32, No. 1 (1994): 69–88.
- Leigh, Michael. “The Czech Republic as an EU candidate: Strengths and weaknesses.” In *The road to the European Union. Volume 1: The Czech and Slovak Republics*. Edited by Jacques Rupnik and Jan Zielonka, 87–97. Manchester and New York: Manchester University Press, 2003.
- Linek, Lukáš, and Štěpán Pecháček. “Vliv evropské integrace na politické strany, stranický systém a volební chování v České republice.” In *Proměny reprezentace zájmů po vstupu do Evropské unie*. Edited by Zdenka Mansfeldová and Aleš Kroupa. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008.
- Mink, Georges. “Revival of the symbolic past in the context of EU enlargement.” In *Patters of Europeanisation in Central and Eastern Europe*. Edited by Zdenka Mansfeldová, Vera Sparschuh and Agnieszka Wenninger, 133–43. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag, 2005.
- O’Brennan, John, and Tapio Raunio. “Conclusion: National parliaments gradually learning to play the European game?.” In *National Parliaments within the Enlarged European Union: From ‘Victims’ of Integration to Competitive Actors?*. Edited by John O’Brennan and Tapio Raunio, 272–86. London and New York: Routledge, 2007.
- O’Brennan, John, and Tapio Raunio. “Introduction. Deparliamentarization and European integration.” In *National Parliaments within the Enlarged European Union: From ‘Victims’ of Integration to Competitive Actors?*. Edited by John O’Brennan and Tapio Raunio, 1–26. London and New York: Routledge, 2007.
- Šaradín, Pavel et al. *Volby 2002. Analýza programů a výsledků ve volbách do Poslanecké sněmovny*. Olomouc: Periplum, 2002.
- Telička, Pavel, and Karel Barták. “The Accession of the Czech Republic to the EU.” In *The Accession Story: The EU from Fifteen to Twenty-Five Countries*. Edited by George Vassiliou. Oxford and New York: Oxford UP 2007.
- Zahradil, Jan, Petr Adrián, Miloslav Bednář, and Petr Plecítý. *10 let Manifestu českého eurorealismu [10 Years after the Manifest of Czech Eurorealism.]*. Brusel: Skupina Evropských konzervativců a reformistů, 2011.

Newspaper sources

- Blechová, Silvie. "Do boje za národní zájmy jdou i socialisté." *Lidové noviny*, April 8, 2002, 1.
- ČRo Radiožurnál. "Radioforum: Nacionalismus a národní zájmy (Jiří Pehe, Ladislav Ják)." Accessed May 15, 2002. <https://radiozurnal.rozhlas.cz/zvukovy-archiv-poradu-radioforum-6327905>.
- Drda, Adam. "Strategie provokatéra." *BBC Česká redakce*. Accessed January 25, 2002, <https://www.bbc.co.uk/czech/koment/020125.shtml>.
- Patočka, Jakub. "Nové české zájmy." *Neviditelný pes*. Accessed May 14, 2002. <https://neviditelnypes.cz/>.
- *Právo*. "Média: volby v ČR jsou o vstupu do Unie," June 15, 2002, 8.
- *Právo*. June 13, 2002.
- Šídlo, Jindřich, and David Steiner. "Začíná 'národní' týden české politiky." *Mladá fronta Dnes*, April 6, 2002, 2.
- *The Guardian*. "Sudeten ghosts threaten Czechs' EU aims," February 26, 2002. <https://www.theguardian.com/world/2002/feb/26/johnhooper>.

Other sources

- *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [Common Digital Czecho-Slovak Parliamentary Library], Chamber of Deputies 1998–2002, Resolution No. 2235, Usnesení Poslanecké sněmovny ze 49. schůze 24. dubna 2002 k dekretům prezidenta republiky. <https://www.psp.cz/sqw/text/text2.sqw?idd=35824>.

Adéla Gjuričová

KAMPANJA ZA EVROPO. ČEŠKE PARLAMENTARNE VOLITVE 2002

POVZETEK

Češka vlada se je več kot tri leta pogajala o pristopu države k Evropski uniji, ko sta EU in vstop Češke postala središče volilne razprave pred parlamentarnimi volitvami junija 2002. Čeprav je bilo pri pogajanjih več resnih ovir (namen EU, da za nove članice začasno omeji prosto gibanje delavcev in omeji subvencije EU, ki so jim na voljo), se je evropsko združevanje nepričakovano znašlo v središču pozornosti kampanje s temami, ki so bile le bežno povezane s članstvom v EU.

Srednja Evropa je v tem obdobju doživljala obsežno radikalizacijo politike, ki je vključevala tudi številna zgodovinska in etnonacionalna vprašanja. Razprava o dveh od teh vprašanj je potekala tudi v Evropski uniji, vključno z avstrijskim protestom proti dokončanju jedrske elektrarne Temelin na južnem Češkem in tako imenovanimi Beneševimi dekreti, zakonodajo, izdano ob koncu druge svetovne vojne, ki je omogočila izgon nemško in madžarsko govorečih državljanov iz države. Odprava teh dekretov se je začela povezovati s pristopom Češke republike k EU.

Paradoksalno je bilo, da je bila kampanja glede tega vprašanja bolj agresivna in razdiralna kot kdaj koli prej, čeprav so vse stranke podpirale vstop v EU. Kriva je bila notranja politika. V predhodnem mandatu je državo obvladovala prikrita velika koalicija dveh zapriseženih sovražnikov – socialnih demokratov in desničarskih državljanskih demokratov – ki sta zdaj morala najti stališča, v katerih sta se razhajala. V kampanji je vprašanje “nacionalnih interesov” in njihovega položaja v odnosu do evropskega združevanja prevladalo nad kakršno koli strokovno razpravo o dobrih in slabih straneh članstva. Nazadnje so volilni rezultati pokazali, da so bili učinki kampanje ambivalentni. Vse parlamentarne stranke so izgubile mandate razen komunistov, ki so dosegli največji uspeh po letu 1989. Največjo škodo pa je utrpelo politično udejstvovanje, saj je bila 58-odstotna volilna udeležba najnižja do tedaj.

Predstavljeno gradivo iz volilne kampanje leta 2002 je izkazovalo dve nasprotujoči si težnji: češke politične stranke so zavračale avstrijsko evropeizacijo jedrske elektrarne Temelin, hkrati pa so evropeizirale vse dele nacionalne agende. Povedano drugače, čeprav je bil pristop k EU vseprisoten, ga je kampanja skrčila na dve temi, ki nista bili povezani z dejanskim vstopom v Unijo, medtem ko je popolnoma izpustila vprašanja, ki so bila bistvena za pogajanja z EU.

Na koncu je prispevek ugotovitve povezal s tistim delom študij evropeizacije, ki so upoštevale predpristopno obdobje. Po trditvah Roberta Ladrecha so držav kandidatke ostale “odjemalke” tem, medtem ko se je nad njimi vršilo vsesplošno pogojevanje. Ta stališča se zdijo koristna za razmislek o oblikovanju agende v okviru volilne kampanje leta 2002. “Deparlamentarizacija” kot posledica evropeizacije, kot jo na primer razume meta John O’Brennan in Tapio Raunio, se nanaša na okrnitev parlamentarnega nadzora nad nosilci izvršilnih funkcij. V preučevani kampanji se je to izkazalo za povsem resnično: stranke so se prepirale o tem, kaj je storila prejšnja vlada in kaj bo morala storiti naslednja, nihče pa ni omenjal vloge parlamenta ali zahteval prenosa strankarskih stališč v pogajanja z EU.

Na videz se je vsebina nacionalnih politik evropeizirala, stališča do EU pa so postala bolj nacionalna v smislu, da so se akterji odzivali drug na drugega, ne pa na dejanske trende v EU. Dramatična, polarizirana in agresivna kampanja leta 2002 je združevala divjo evropeizacijo domače politike z enako nesprejemljivo bilateralizacijo Evropske unije.

Marko Zajc*

The Hour of European Truth for Slovenian Intellectuals**

IZVLEČEK

URA EVROPSKE RESNICE ZA SLOVENSKE INTELEKTUALCE

V prispevku avtor predstavi in analizira politično aktivnost slovenskih opozicijskih intelektualcev med približevanjem Slovenije Evropski uniji (obdobje 1995–97). Del intelektualcev iz kroga Nove revije je poleti 1997 objavil javno pismo »Ura evropske resnice za Slovenijo«, v katerem so kritizirali družbene in politične razmere in slabo vladno politiko približevanja EU in Natu. Podpisniki javnega pisma so tedanjo vladavino liberalnodemokratske stranke (LDS), ki je bila naslednica uradne mladinske organizacije v socializmu, razumeli kot nedemokratsko vladavino nekdanjih komunistov, ki imajo v rokah vse niti oblasti. Pri približevanju EU so nasprotovali sporazumu z Italijo glede kupovanja slovenskih nepremičnin (t. i. španski kompromis). Čeprav so bili načeloma za članstvo v EU, so v svojem aktivizmu sodelovali tudi s skupino odkritih evroskeptikov. V prvem delu prispevka avtor predstavi slovensko politiko v devetdesetih letih 20. stoletja, v drugem delu na kratko opiše proces pridruževanja Slovenije EU in Natu. V tretjem delu pojasni predzgodovino in delovanje obravnavane skupine intelektualcev, v četrtem pa analizira javno pismo in odzive v javnosti. V zaključku avtor postavi vprašanje, ali so bili omenjeni akterji evroskeptiki. Po njegovem mnenju koncept evroskepticizma ne pomaga razumeti kompleksnih in ambivalentnih odnosov političnih akterjev do Evrope in EU. Avtor na koncu prispevka poudari trajektorijo slovenske protikomunistične politične misli do sodobnosti.

Ključne besede: intelektualci, evroskepticizem, približevanje EU, slovenska politika

* PhD, Research Fellow, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000, Ljubljana; marko.zajc@inz.si

** The research was carried out in the framework of the research programme P6-0281 *Politična zgodovina* [Political History], which is co-financed by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS) from the state budget.

ABSTRACT

In this paper, the author presents and analyses the political activity of Slovenian opposition intellectuals during the period of Slovenia's EU accession (1995-97). In the summer of 1997, a group of intellectuals from the Nova revija circle published a letter to the public titled "The Hour of European Truth for Slovenia", in which they criticised the social and political situation and the government's poor policy on EU and NATO accession. The signatories of the letter perceived the then rule of the Liberal Democratic Party (LDS), the successor of the official youth organisation under socialism, as undemocratic rule by former communists who held all the strings of power. They opposed the agreement with Italy on the purchase of Slovenian real estate (the so-called Spanish Compromise). Although in principle they were in favour of EU membership, they also collaborated in their activism with a group of outspoken Eurosceptics. In the first part of the paper, the author presents Slovenian politics in the 1990s, while in the second part he briefly describes the process of Slovenia's accession to the EU and NATO. In the third part, the author describes the background and activities of the group of intellectuals in question. The fourth part analyses the public letter and public reactions to this. In the conclusion, the author poses the question whether the authors of The Hour of European Truth were Eurosceptics. In his opinion, the concept of Euroscepticism does not help us understand the complex and ambivalent attitudes of political actors towards Europe and the EU. In conclusion, the author highlights the trajectory of Slovenian anti-communist political thought up to the present day.

Key words: intellectuals, Euroscepticism, EU accession, Slovenian politics

Slovenian Politics after 1990

When the domination of the League of Communists ended in 1990, the Slovenian critical intellectuals of the late Yugoslav socialist period, known in Slovenian historiography under the label of the *Nova revija* circle and labelled by the authorities at the time as the "bourgeois right",¹ who had already had their time under the spotlights. The winner of the first multi-party elections in 1990 was the anti-communist Demos coalition, supported intellectually by the abovementioned group of thinkers, many of whom went on to assume political functions. The most prominent intellectuals of this circle (France Bučar, Spomenka Hribar, Dimitrij Rupel) were active in the Slovenian Democratic Union within the Demos coalition.² However, this period of general social acceptance did not last long.

1 Božo Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. 1. del: Opozicija in oblast* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2002), 98. Igor Omerza, *Veliki in dolgi pohod Nove revije* (Celovec: Mohorjeva, 2015), 112–98.

2 Rosvita Pesek, *Osamosvojitve Slovenije* (Ljubljana: Nova revija, 2007), 113. Zdenko Čepič, »Demos prevzame oblast,« in *Slovenska novejša zgodovina. Od programa zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848-1992*, eds. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga and Institut za novejšo zgodovino, 2005), 1290.

Already in the immediate aftermath of the Slovenian War of Independence and the three-month moratorium on Slovenian emancipation, the Demos coalition started to fall apart. At the third congress of the Slovenian Democratic Union in October 1991, the party split into the nationalist National Democrats (who were in the majority and took over the succession) and the “intellectualist” and “moderate” Democratic Party. Towards the end of 1991, the Demos coalition disintegrated, and the government led by the Christian Democrat Lojze Peterle struggled on until 15 May 1992, when the Assembly confirmed the first government of the Liberal Democrat Janez Drnovšek.³ The government consisted of the Liberal Democrats (the successors of the socialist youth organisation), the Social Democrats, the Greens and the Democrats (formerly members of the Demos coalition), and the Socialists (the successors to the former Socialist Alliance of Working People). The Liberal Democracy of Slovenia (LDS) won the elections for the new ninety-member National Assembly on 6 December 1992 with a substantial lead amounting to 23 % of votes, while the Slovenian Christian Democrats (SKD) came second with 15 % and the United List of Social Democrats (ZLSD) third with 14 %. Janez Drnovšek, who built his own grand coalition after a long negotiation with all parties in the Parliament, retained the position of President of the Government. While his coalition did not include all parliamentary parties, it did bring together the parties originating from the former regime (LDS and ZLSD) and the parties of the former Demos coalition (the Slovenian Social Democratic Party or the SDSS, the SKD, and the Greens). The government was sworn in on 25 January 1993.⁴

The broad coalition was based on the conviction that during the consolidation of the young Slovenian state, the government needed as much support as possible, especially to ensure accession to the European Union and NATO. As Tjaša Konovšek points out in her contribution on the LDS party, the relationship between the parties that emerged during the first mandate was complex and inconsistent, but Drnovšek’s leadership of the economic recovery enjoyed relatively extensive public support.⁵ In March 1994, Drnovšek managed to consolidate the liberal-democratic political option by merging the Liberal Democratic Party and other smaller parties into the so-called Liberal Democracy of Slovenia (with the same acronym, LDS). However, the grand coalition started to disintegrate during this same period. A few days after the Liberals merged into “the first normal party of post-socialism”⁶ – as Slavoj Žižek, the unofficial LDS ideologue, commented on the merger of the centre parties – the Slovenian public was shocked by the so-called Depala vas affair. On 21 March 1994, members of the military Special Forces radically exceeded their powers and violently arrested a police

3 Zdenko Čepič, “Razpad Demosa in padec njegove vlade,” in *Slovenska novejša zgodovina*, 1364.

4 Jure Gašparič, *Slovenski parlament: Politično-zgodovinski pregled od začetka prvega do konca šestega mandata 1992–2014* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:26950>, Prvo mandatno obdobje – v znamenju tranzicije.

5 Tjaša Konovšek, “Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike 1992–1996,” in *Narod – politika – država: idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, eds. Jurij Perovšek and Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 276.

6 Dejan Pušenjak, “Zdržena LDS stavi tudi na to, da Slovenci niso prav neumni,” *Delo*, 14 March 1994, 2.

associate.⁷ In the Parliament, the President of the Government proposed the dismissal of Defence Minister Janez Janša, who was objectively responsible for the incident. The affair occurred due to the issue of control over the Slovenian security forces, symbolised by the dispute between the President of Slovenia Milan Kučan and Defence Minister Janez Janša, and the delimitation of competencies between the civilian and military spheres. The debate in Parliament propelled Janša – an anti-communist social democrat (previously a member of the League of Communists), publicly renowned as an “emancipator” (*osamosvojitelj*) – to the position of the most prominent political figure of the Slovenian political right. As stated by Jure Gašparič, the debate was extremely charged with political issues, with speakers raising questions regarding the political past, conspiracies taking place in the background, the political relations between the left and right wing and reflecting on the very essence of Slovenian democracy. Loud protests in support of Janša were organised in front of the Parliament and members of the special police were present in the building.⁸ Interestingly, the opposition voted against his dismissal and SDSS left the government coalition. The government held on until the end of its mandate, albeit in tumultuous circumstances. The right-wing coalition partner SKD would often support the opposition in parliamentary debates, for example regarding the attitude towards World War II. Due to the dismissal of the Minister of Economy from the ranks of the government’s left-wing partner ZLSD, the latter was also dissatisfied with Drnovšek’s coalition.⁹

At the 10 November 1996 elections, LDS once again received the largest share of the votes, but the Parliament still found itself in a stalemate. Forty-five seats went to the right-wing parties (SDS,¹⁰ the Slovenian People’s Party or SLS, and SKD), while the remainder, including the two ethnic minority MPs that supported Drnovšek, also received forty-five seats. The President of Slovenia reappointed Janez Drnovšek as the formateur, and months of dramatic political upheaval followed. At the beginning of January 1997, a member of the SKD switched sides to join Drnovšek, who was then elected as President of the Government with a single-vote advantage. However, he failed to ensure enough votes during the vote on the government and the crisis continued. The political drama ended with the approximation between the Liberal Democrats and the centre-right Slovenian People’s Party according to the principle of “building bridges between the left and the right”. In addition to LDS and SLS, the smaller Democratic Party of Pensioners of Slovenia (DeSUS) also joined the government, which was sworn in on 24 February 1997. The coalition was very diverse. It was an alliance of two ideologically and socially completely different parties, barely able to govern together effectively. The situation in the National Assembly was confusing, as it often seemed that SLS belonged to the opposition rather than the coalition.¹¹

7 Miha D. Štamcar and Jani Sever, “Ustavite Paravomo!,” *Mladina*, 22 March 1994, 1.

8 Marko Jakopec, “Janez Janša ni več obrambni minister,” *Delo*, 29. March 1994, 1.

9 Gašparič, *Slovenski parlament*, Prvo mandatno obdobje – v znamenju tranzicije.

10 In March 1996, the SDSS changed its name to Social Democrats of Slovenia - SDS. At that time, they also left the Socialist International.

11 Tjaša Konovšek, “Prekletstvo številke 45: konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade v letih 1996–1997,” *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, No. 2 (2020), 168–89.

Slovenia's Accession to the EU and NATO

Most political actors in Slovenia understood Slovenian emancipation and democratisation in the context of its approach to the European Community, which was simultaneously undergoing processes of accelerated integration. The otherwise fragmented Slovenian political elite saw the processes of separation from Yugoslavia (emancipation), the establishment of multi-party parliamentarism and the introduction of the capitalist economy as compatible with the prospect of the country's accession to the EU. The EU member states recognised Slovenia on 15 January 1992. On 29 January 1992, Slovenia applied for full membership of the Council of Europe and was admitted on 14 May 1993. Soon after independence, Slovenia established strong connections with Brussels by signing the EU-Slovenia Cooperation Agreement on 5 April 1993.¹² Slovenia's greatest obstacle to EU accession were its bilateral relations with Italy, burdened by a traumatic history of nationalist struggles, Italian expansionism, fascism, World War II, Slovenian and Croatian wartime resistance, post-war violence, minority issues and border changes after World War II.¹³ The open border and other issues between Yugoslavia and Italy were not resolved until as late as 1975 with the so-called Treaty of Osimo and 1983 with the so-called Rome Agreement, which among other things, provided for compensation for nationalised or confiscated property of those inhabitants of Istria who moved to Italy (the so-called *optants* or *ezuli*) from Zone B of the Free Trieste Territory.¹⁴

At the beginning of 1992, Italy was shaken by corruption scandals involving the Socialist Party (*Partito Socialista Italiano*). Nevertheless, on 28 June 1992, the Italian Socialists managed to form a government under Giuliano Amato, which lasted ten months. During the change of the neighbouring country's government on 31 July 1992, the young Slovenian diplomacy managed to reach an agreement on the succession of the 49 agreements concluded between Yugoslavia and Italy.¹⁵ Two years later, another change in the Italian policy towards Slovenia was once again influenced by internal political changes. Because of the corruption that came to light, the once glorious Socialist Party with a century-old tradition fell apart, and the new populist right took advantage of this. At the beginning of May 1994, Silvio Berlusconi, the leader of the populist *Forza Italia* party, formed a government together with the post-fascist AN (*Alleanza Nazionale*, led by Gianfranco Fini) and the regionalist and right-wing LN (*Lega Nord*, led by Umberto Bossi). The new government immediately adopted an unfriendly stance towards Slovenia. While Slovenia kept paying its share of compensation for the seized property within the agreed deadlines, Italy would not

12 "Slovenija v EU, Predstavništvo Evropske komisije v Sloveniji," *Časovnica Slovenije v EU*, https://slovenia.representation.ec.europa.eu/o-nas/casovnica-slovenije-v-eu_sl, accessed 1 September 2023.

13 Milica Kacin Wohinz and Nevenka Troha (eds.), *Slovene-Italian Relations 1880-1956: Report of the Slovene-Italian Historical and Cultural Commission* (Ljubljana: Nova revija, 2001), <https://hdl.handle.net/11686/file25868>.

14 Viljenka Škorjanec, *Osimska pogajanja* (Koper: Annales, 2007), 243–63.

15 Marko Kosin, "Slovenska manjšina v slovensko-italijanskih odnosih, (kronološki pregled za obdobje od osamosvojitve 1991 do konca 1995)," *Razprave in gradivo* 33 (1998): 65.

withdraw the relevant money from the account. Nevertheless, it demanded the return of real estate in kind and therefore opposed Slovenia's accession to the EU or the conclusion of the Association Agreement. Before signing the Europe Agreement on EU Association, Slovenia thus faced an Italian blockade. Moreover, Article 68 of the Slovenian Constitution prohibited foreigners from owning real estate in Slovenia. On 10 October 1994, after lengthy negotiations with the Italian Foreign Minister Antonio Martino, the Slovenian Foreign Minister in Drnovšek's government, the Christian Democrat Lojze Peterle, initialled the so-called "Aquilaia Declaration" in Aquileia, but the Slovenian government later withdrew from it. The controversy stemmed from the fourth point of the initialled Declaration, which stipulated that the Slovenian side had to establish the extent of the publicly-owned real estate formerly owned by Italian citizens and freeze its sale until Slovenian legislation allowed for foreign ownership.¹⁶ The critics of the Declaration accused Peterle of naivety: allegedly, the Slovenian side had foolishly agreed to preferential rights for the so-called *optants* with extensive consequences without receiving in return an equally principled right to property that had previously belonged to Slovenians and had then been expropriated during fascism.¹⁷ Peterle, who had already announced his resignation as Foreign Minister before Aquileia, had to defend himself in Parliament, claiming that he had not been negotiating the sale of Slovenian territory. The opposition party SDSS, which profiled itself as the loudest right-wing party, declared the Declaration a sell-out of Slovenian land and accused the government of lacking dignity and being subservient to Italy. President of the Government Drnovšek dismissed Peterle from his post as Foreign Minister and temporarily took over as Minister of Foreign Affairs himself.¹⁸

At the beginning of 1995, the Italian government changed yet again. The new technical government of Alberto Dini was not preoccupied with securing support for the next elections, and talks resumed. Seeking help in the dispute, Slovenia turned to Javier Solana, the Foreign Minister of Spain, which held the EU presidency in the second half of 1995. Romano Prodi's centre-left government showed more understanding towards lifting the blockade. The solution proposed by Solana was named the Spanish or the Solana Compromise. Among other things, the Compromise stipulated that subject to reciprocity, EU citizens who had resided in Slovenia without interruption for at least three years had the right to purchase real estate from the date the Agreement came into force. Slovenia also committed to guaranteeing the right to buy property for all EU citizens within four years of the Agreement's entry into force (subject to reciprocity) – i.e., at the time of its associate membership and before full membership of the EU. Before ratifying the Association Agreement (1997), Slovenia had to amend Article 68 of its Constitution accordingly.¹⁹ In April 1996, the Slovenian

16 Irena Krapež, *Diplomacija kot instrument zunanje politike: odnosi med Slovenijo in Italijo* (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, 2009), http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska/pdfs/mag_krapez-irena.pdf, 110.

17 Mojca Drčar Murko, "Kazen za naivnost," *Delo*, 22 October 1994, 6.

18 Ana Galjot and Vilma Brodnik, "Iz zgodovine vključevanja Slovenije v Evropsko unijo," *Zgodovina v šoli* 12, No. 3-4 (2004), 36-40, 37.

19 Božo Cerar, "Španski kompromis," in *Osamosvojitve, Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, ed. Dimitrij Rupel (Ljubljana: Nova univerza, 2021), 299.

Parliament adopted the Spanish compromise proposal. In addition to the LDS and SKD coalition, the proposal was also supported by ZLSD and the far-right Slovenian National Right (SND), while SLS, the nationalist Slovenian National Party (SNS) and the Democratic Party of Slovenia (DS) were against it. Interestingly, Janša's Slovenian Democratic Party (SDS) did not explicitly oppose the proposal.²⁰ On 14 July 1997, the Parliament adopted an amendment to the controversial Article 68 of the Constitution, and the following day, it ratified the Association Agreement with the EU. Slovenia became an associate member of the EU.

According to Slovenian public opinion, accession to the EU enjoyed overwhelming support among the Slovenian public. During the 1996 Slovenian public opinion survey, respondents were asked whether Slovenia would benefit from becoming a full member of the EU. 57 % answered in the affirmative, and 15.2 % in the negative, whilst 27.8 % did not respond.²¹ The relationship between the public and NATO was more complicated. In the 1991 Slovenian public opinion survey, respondents were asked what they believed would be the best foreign policy for Slovenia in the future. Most respondents – 44.1% – chose Western Europe, 39.1 % supported neutrality, while only 4.4 % opted for NATO and the United States. Similar results regarding the same question were established in 1992, while 8.5 % chose NATO and the USA in 1993 and 9.4 % in 1994. In 1994, the public opinion survey also asked people about the country's security policy. When asked whether they supported NATO membership, the majority of respondents – 44.2 – answered yes, 32.7 % neither opposed nor supported the idea, only 8.6 respondents opposed NATO membership, while 14.6 % could not decide. However, in 1996, as many as 55.4 % of respondents were in favour of NATO membership.

According to opinion polls, the support for NATO membership gradually increased, but it never reached the same level of support as full EU membership. During this period, most parliamentary parties supported NATO accession (with the exception of the nationalist SNS). The political will to bring Slovenia closer to NATO was first clearly stated in the amendments to the Resolution on the National Security Strategy of the Republic of Slovenia, adopted by the National Assembly in January 1994. Based on the relevant decision of the Slovenian Parliament, on 30 March 1994, Slovenia was among the first to join the Partnership for Peace (PfP) and became an Associate Partner of the North Atlantic Assembly (NAA) in the same year. At the end of January 1996, Slovenia became a full member of the North Atlantic Cooperation Council (NACC). The political decision in favour of NATO membership was unequivocally expressed in the Decision of the National Assembly, adopted on 11 April 1996, which states that “the Republic of Slovenia wishes to guarantee its fundamental security interests within the framework of the collective defence system made possible by NATO membership”.²² Although in June 1997, all political parties supported

20 Saša Vidmajer, “Parlament odprl pot pridruženju k EU,” *Delo*, 12 April 1996, 1.

21 *Vrednote v prehodu II, Slovensko javno mnenje 1990-1998*, ed. Niko Toš (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2021), <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2022/04/VREDNOTE-2-WEB.pdf>.

22 “Slovenija v Natu,” *gov.si*, <https://www.gov.si/teme/slovenija-v-natu/>, accessed 20 August 2023.

accession to the North Atlantic Alliance with the Parliamentary Declaration on NATO Accession, the administration of US President Bill Clinton decided not to support Slovenia's immediate entry into NATO. Thus, only Poland, the Czech Republic and Hungary joined NATO in July 1997.

A consultative referendum on Slovenia's accession to the EU and NATO was held on 23 March 2003. 60.44 % of eligible voters participated in the EU referendum. 89.64 % of these were in favour of the EU, while only 10.36 % voted against it.²³ On the other hand, 60.43 % of eligible voters took part in the referendum on NATO accession, but only two thirds (66.08 %) supported it, while one third (33.92 %) were against it.²⁴ Slovenia became a full member of NATO on 24 February 2004, when the Parliament ratified the North Atlantic Treaty. Slovenia became a full EU member on 1 May 2004, when as many as ten countries joined the European Union during its most extensive enlargement in history.

Pro-European Eurosceptics?

The *Nova revija* magazine was founded in 1982 by the middle-generation opposition intellectuals and culture professionals. The contemporaneous communist authorities in Slovenia allowed and financed the establishment of the magazine but simultaneously monitored its contributors. People joined the circle of the *Nova revija* magazine in various ways.²⁵ The core consisted of intellectuals also known as the critical generation, who had previously contributed to two cultural magazines in the 1950s and 1960s: *Revija 57* and *Perspektive*.²⁶ The authorities abolished both, the former in 1958 and the latter in 1964. As elsewhere in Central Eastern Europe, the "normalisation" of culture in relation to the West represented one of the crucial demands of the reformist intellectual circles. In addition to existentialism, the critical generation reflected on the phenomenological tradition, especially Heidegger's philosophy. Heidegger represented a major influence on Dušan Pirjevec (deceased 1977), a philosopher, comparatist and prominent intellectual of the Partisan generation who oscillated between the status of regime intellectual and the role of dissident.²⁷ After Pirjevec's death, his tradition was continued by the philosophers of the phenomenological orientation, Tine Hribar and Ivo Urbančič, as well as by Dimitrij Rupel, the

23 "Poročilo o izidu glasovanja in izidu referenduma o pristopu Republike Slovenije k Evropski uniji, ki je bil 23. marca 2003," *Državna volilna komisija*, https://www.dvk-rs.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/volitve/referendum_2003_1/porocilo-o-referendumu-EU.pdf.

24 "Poročilo o izidu glasovanja in izidu referenduma o pristopu Republike Slovenije k Organizaciji severnoatlantske pogodbe (NATO), ki je bil 23. marca 2003," *Državna volilna komisija*, https://www.dvk-rs.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/volitve/referendum_2003_1/porocilo-o-referendumu-NATO.pdf.

25 Omerza, *Veliki in dolgi pohod Nove revije*, 112.

26 Božo Repe, *Obračun s Perspektivami* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1990).

27 Balázs Trencsényi, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Monika Baár and Maciej Janowski, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Vol. 2, Negotiating Modernity in the Short Twentieth Century and Beyond. Pt. 1, 1918-1968* (New York: Oxford University Press, 2018), 401. Jure Ramšak, (*Samo*)*upravljanje intelekta, Družbena kritika v poznosocialistični Sloveniji* (Ljubljana: Modrijan, 2019), 89-92.

sociologist of culture and comparativist. In addition to the culture professionals and philosophers who based their critique of society on Pirjevec's theses, the legal and social theorists who formulated a critical outlook based on Luhmann and Habermas's theories of society also found their way into the circle of the *Nova revija* magazine. The most renowned representatives of this trend were France Bučar and Jože Pučnik who was imprisoned twice for his critical writing and later emigrated to Germany where he lectured on sociology.²⁸ Another prominent group consisted of established but non-conformist poets and writers, e.g., Drago Jančar, Niko Grafenauer, Dane Zajc and Boris A. Novak. Although most of the intellectuals involved were men, the magazine was also co-created by a few influential women. The most well-known woman intellectual of the *Nova revija* magazine circle being sociologist Spomenka Hribar, who developed social critique through her attitude towards the more traumatic episodes of contemporary history using the concept of national reconciliation.²⁹ In the second half of the 1980s, the *Nova revija* circle intensified their opposition activities. After the dispute with the Serbian cultural opposition in 1985 over the future of Yugoslavia, this group of opposition intellectuals entered the political arena by publishing the 57th issue of *Nova revija* (Contributions to the Slovenian National Programme), where they demanded greater independence for Slovenia, the abolition of the communist monopoly and a free economy.³⁰ Between 1989 and 1990, they were enthusiastically involved in the formation of opposition parties (notably the Slovenian Democratic Union, headed by Dimitrij Rupel) and the Demos coalition. After the first multi-party elections in the spring of 1990, many members of this circle assumed important political functions. France Bučar became the Speaker of Parliament, Dimitrij Rupel the Minister of Foreign Affairs and Spomenka Hribar a Member of Parliament.³¹ During this period, the newspaper publishing company *Nova revija* was established, which carried out major publishing projects in addition to publishing the eponymous magazine in the 1990s. During the economic crisis of 2008–10, the company ran into financial difficulties. The final issue of the magazine was published in 2010 and the company filed for bankruptcy in 2014.³²

Following Slovenian independence, the political and worldview differences between the former members of the *Nova revija* intellectual circle became apparent. Dimitrij Rupel established himself as an active member of the ruling LDS party and was elected Mayor of Ljubljana in 1994.³³ On 18 April 1992, Spomenka Hribar published an article titled *Ustavimo desnico* (Stop the Right), in which she cautioned against the excessive advance of the right wing, which – among other things – was detrimental to the process of national reconciliation.³⁴ Following this, Spomenka Hribar was labelled

28 Rosvita Pesek, "Jože Pučnik - dlje kot drugi," *Studia Historica Slovenica* 11, No. 2/3 (2011): 439-62.

29 Spomenka Hribar, "Krivda in greh," in *Kocbekov zbornik*, ed. Dimitrij Rupel (Maribor: Obzorja, 1987), 61.

30 Aleš Gabrič, "Zaostrenost mednacionanih odnosov," in *Slovenska novejša zgodovina*, 1171.

31 Zdenko Čepič, "Demos prevzame oblast," in *Slovenska novejša zgodovina*, 1290.

32 "Nova revija v stečajju: prodaja ustanoviteljske pravice Inštituta Nove revije," *Dnevnik*, 17 May 2014, <https://www.dnevnik.si/1042659861>, accessed 20 August 2023.

33 Jana Taškar, "Dr. Rupel je ljubljanski župan," *Delo*, 19 December 1994, 1.

34 Spomenka Hribar, "Ustavimo desnico," *Sobotna priloga*, 18 April 1992, 24, 25.

a leftist by the political right. In the period of Drnovšek's governments (1992–2000), the majority of the *Nova revija* circle moved closer to the contemporaneous political right. The opposition at the time was associated with the *Nova revija* circle due to its conviction that the former communist elite remained in power, obstructed the transition to true democracy and a "fair" economy, and controlled the media and cultural policy. Although they accepted the thesis of the "communist continuity" and sympathised with the right-wing opposition, the renowned members of the *Nova revija* circle considered themselves free-thinking and cosmopolitan intellectuals who respected diversity, human rights and liberal democracy (e.g., Drago Jančar, France Bučar).³⁵

The European orientation was not an issue for the *Nova revija* intellectuals, although they had a negative opinion of the Slovenian approach to the EU. The European Union of the contemporary political and economic reality was not Europe according to the concepts of the former dissident intellectuals. The dissonance between the ideal and the political reality was particularly acute in the spring of 1996 during parliamentary debates on the "Spanish Compromise". In the Parliament, France Bučar, who was an opposition MP of the Democratic Party during this period, pointed out that the government's insistence on EU accession was paranoid, while in his opinion, the Spanish proposal actually represented a compromise with the Italians. "Our country's agreement to it will be a mutilation of Slovenian identity," Bučar declared dramatically in the National Assembly on 2 April 1996.³⁶ During the same period, an initiative called *Gibanje 23. december* (the 23 December Movement) emerged, warning MPs not to vote against the Constitution and threatening a constitutional dispute.³⁷ While the 23 December Movement, led by dentist Borut Korun, remained on the margins of the political arena (together with SNS), it was Slovenia's most visible Eurosceptic initiative. In the publication titled *Danes Slovenija in nikdar več?* (Slovenia Today and Never Again), published at the beginning of 1997, the Movement released a statement in which it strongly opposed the Republic of Slovenia's accession to the EU, as it would result in a land sell-out, economic disaster and the death of the nation. The 23 December Movement supported a politically independent and neutral Republic of Slovenia.³⁸ The Movement maintained good relations with the *Nova revija* circle, as the abovementioned publication also included contributions written by France Bučar and Tone Jerovšek, who might not have shared the Movement's entirely negative views on the EU but nevertheless strongly opposed the "Spanish Compromise". In his contribution, France Bučar underlined that Slovenia had agreed to give Italians a four-year preemptive right to buy real estate before other foreign nationals. While the Compromise stipulated that all EU citizens who had resided in Slovenia for at least three years would enjoy the same rights, according to Bučar, Italians almost exclusively met these criteria. According to him, to agree to the Compromise was to accept the opinion that Slovenia was in the Italian sphere of interest and a semi-colonial state. How to proceed? A sound

35 Drago Jančar, "Egiptovski lonci mesa," *Sobotna priloga*, 1. 10. 1994, 30.

36 Urša Izgoršek, "Španski predlog na prepihu razprave v Državnem zboru," *Delo*, 3 April 1996, 2.

37 N. R., "Opozorilo poslancem državnega zbora," *Delo*, 10 April 1996, 2.

38 "Izjava Gibanja 23. December," in *Danes Slovenija in nikdar več?*, ed. Borut Korun (Velenje: self-published, 1997), 194.

legal and political strategy for accession to the EU should be drawn up, and above all, not everyone who called for sober reflection should be branded a Eurosceptic.³⁹

The cooperation between the *Nova revija* circle and the 23 December Movement culminated in April and May 1997, when Slovenian politics was preparing to amend the Constitution and ratify the Association Agreement. The 23 December Movement submitted an initiative for a preliminary legislative referendum on the ratification of the EU Association Agreement. France Bučar was among those who signed the referendum initiative. Fortunately for the government, the Parliament's legal advisors determined that the referendum initiative had not been submitted correctly, so the planned vote on the constitutional amendment was not jeopardised.⁴⁰ Moreover, a group of 38 intellectuals, mainly from the *Nova revija* circle, wrote a public letter stating that the Parliament could only ratify the Association Agreement between Slovenia and the EU without the annex containing the "Spanish Compromise", as the latter was supposedly contrary to the Constitution. They stated that they supported Slovenia's accession to the EU but that the imposed "Spanish Compromise" negated the very purpose of joining. The signatories were clear: they pointed out that joining under such conditions turned Slovenia into a protectorate and denied the purpose of its independence. In short: first a referendum, then a constitutional amendment and only then ratification of the Agreement.⁴¹ The commentators of *Delo* newspaper, who supported the government policy, described the initiators of the referendum and the signatories of the above statement as Eurosceptics. The journalist Gorazd Bohte declared: "It is ironic and paradoxical that the very group that prides itself on the plebiscite is now striving to prevent what we decided in 1990."⁴² Vladimir Vodušek commented that the initiators of the referendum and the circle of the *Nova revija* magazine had embarrassed the government party SLS, as well as the opposition (SDS and SKD). While this circle represented intellectual support for these parties, the leaders of the right-wing parliamentary parties, on the other hand, could not afford to speak out against the ratification and EU membership.⁴³

The European Hour

The early summer of 1997 was critical for Slovenian foreign policy. On 7 July 1997, Italian President Luigi Scalfaro visited Slovenia, confirming Italy's support for Slovenian entry into the EU.⁴⁴ On 8 July 1997, the first NATO summit since 1994 was held in Madrid. It was also attended by the President of the Government Drnovšek and

39 France Bučar, "Kako naprej," in *Danes Slovenija in nikdar več?*, 194.

40 Mateja Babič, "Pobuda za referendum ni bila vložena pravilno," *Delo*, 9 May 1997, 1.

41 Marko Jakopec and Vladimir Vodušek, "DZ lahko ratificira sporazum o pridružitvi samo brez aneksa," *Delo*, 9 May 1997, 2.

42 Gorazd Bohte, "Evroskeptiki po slovensko," *Delo*, 9 May 1997, 2.

43 Vladimir Vodušek, "Španski jezdec in španski borci," *Delo*, 10 May 1997, 3.

44 Saša Vidmajer, "Prvi obisk italijanskega predsednika v Sloveniji," *Delo*, 8 July 1997, 1.

Foreign Minister Zoran Thaler. Slovenia was not invited to the first round of enlargement. Although there was unofficial talk of only three countries being invited, the other candidates remained hopeful, as the final decision was not adopted until after prolonged negotiations.⁴⁵ The foreign political cold shower coincided with a meeting of the Parliament's Constitutional Commission, which discussed amendment of Article 68 of the Constitution in view of the EU Association Agreement. Although the opposition agreed to amend the constitutional article, there were still differences with regard to its wording and the necessary quorum in Parliament.⁴⁶ Nevertheless, the National Assembly adopted the constitutional amendment with a large majority on 14 July. However, the opposition's affirmative vote did not mean it supported the government's policy. The SDS leader Janez Janša explained the opposition's dilemma very clearly. According to him, Slovenia faced two bad choices: it had to decide whether to join the EU under discriminatory conditions or exclude itself from the first round of EU membership candidates by not adapting its legislation. The fault, of course, lay with the government, which lacked a suitable foreign policy strategy. Meanwhile, Lojze Peterle, the former Minister of Foreign Affairs and leader of the opposition SKD party, regretted that "his" Aquileia Agreement, which had allegedly been more favourable for Slovenia, had not been adopted.⁴⁷ On the following day, the EU Association Agreement ratification was put to a vote. Of the 85 MPs present, 70 voted in favour of the Agreement. The opposition underlined the differences compared to the Agreements of other Associate Members. By doing so it attempted to highlight the government's inferior and submissive foreign policy while at the same time presenting support for the ratification as a constructive stance – or, moreover, as a solution to the misguided policies of Drnovšek's government.⁴⁸

The political developments of July 1997 embarrassed both the government and the opposition. The government parties showed considerable originality in convincing the public that Slovenia's exclusion from the first round of NATO enlargement was not a foreign policy failure. On the other hand, the opposition had to come up with awkward explanations why it kept voting in favour of the constitutional changes it disagreed with. In such a political climate, 31 intellectuals⁴⁹ gathered around the *Nova revija* magazine addressed an open letter of more than 14 pages to the public, titled "The Hour of European Truth for Slovenia".

The signatories saw Slovenian reality most grimly: "We, the undersigned Slovenian intellectuals, artists and scientists – / ... / –with regret conclude that Slovenia, seven years after the first democratic elections, is increasingly lagging behind European

45 Stojan Žitko, "Vrh je v prvi širitveni krog Nata soglasno povabil samo tri države," *Delo*, 9 July 1997, 1.

46 Jana Taškar, "Ustavna komisija odločila, zdaj je na vrsti Državni zbor," *Delo*, 10 July 1997, 2.

47 Marko Jakopec, "Večina poslanskih skupin je podpirala spremembe ustave," *Delo*, 15 July 1997, 2.

48 Matjaž Albreht, "Še ena vroča izredna seja o pridružitvenem sporazumu," *Delo*, 16 July 1997, 2.

49 Signed by the following intellectuals: Drago Jančar, Angelos Baš, Aleš Berger, Janez Bernik, Viktor Blažič, Katarina Bogataj Gradišnik, France Bučar, Drago Demšar, Stane Gabrovec, Kajetan Gantar, Janez Gradišnik, Niko Grafenauer, Andrej Hieng, Andrej Inkret, Milček Komelj, Lojze Kovačič, Edvard Kovač, Lojze Lebič, Joža Mahnič, Saša Markovič, Janez Pogačnik, Jože Pučnik, Primož Simoniti, Jaroslav Skrušny, Jože Snoj, Rudi Šeligo, Alojz Šuštar, Drago Tršar, Ivan Urbančič, Dane Zajc, Aleksander Zorn.

cultural and democratic standards. The ever-clearer distancing of Slovenia from the circle of countries which are ready for acceptance into the European integration is primarily the result of the fact that the internal life of our state is becoming less and less dynamic, more and more channelled into old frameworks, and consequently development is blocked.” They pointed out “the painful process of the Slovenian accession to NATO” and “the uncertain prospects for full membership of the European Union.” Supposedly, this was a warning that Slovenians should no longer ignore.⁵⁰

The authors of the open letter claimed that Slovenia was ruled by a “continuity” of the former communist regime. “Almost all the centres of power are occupied by people whose way of thinking and methods of governing have been shaped by the one-party system.” Privatisation had been poorly implemented, while denationalisation of assets once nationalised by the communist regime had been too slow. The former Party officials had become the new owners of companies and various speculators had seized new business opportunities. Furthermore, workers were not protected. The trade unions of the former regime were linked to the government and did not protect workers, while the authorities obstructed the new unions. The media were secretly controlled and manipulated by the government. Because of post-communist continuity, true pluralisation of media space was impossible. This problem was revealed in all its drastic post-communist dimensions during the NATO accession negotiations. After the USA had reacted negatively to Slovenia’s NATO membership bid, some magazines – following the President’s response – strived to portray the decision as irrational or as a result of the Russia-US conflicts, while some of the press even allegedly crossed all the lines of proper journalistic reporting and fundamental culture. Although Slovenian culture represented the essence of the Slovenian nation, it had not flourished since the attainment of independence but had instead been pushed to the periphery by the authorities. Culture had no influence on society. The attitude towards the communist past was also problematic: instead of condemning communist crimes, the deliberate falsification of history continued. This reinforced the ideological and political continuity of the former regime, which the Slovenian Parliament needed to condemn.

The public letter devoted much attention to the EU accession process. The negotiations on Slovenian accession were supposedly led by incompetent people. The government did not know how to apply the principles of European diplomacy (consistent negotiations defending Slovenia’s interests) and instead resorted to “Balkan double-dealing, amateurish improvisation and misleading assurances”. Slovenia was expected to meet conditions unlike any other EU Associate Member State. “These conditions are contained in what is now finally known as the ‘Spanish compromise’, which for a long time was hidden by the government from the public. Following this compromise, Slovenia has been relegated to an exceptionally subordinate position. / ... / The government – through its incompetence, vacillation, concealment and manipulation of

50 Drago Jančar, France Bučar, Niko Grafenauer, Jože Pučnik, Primož Simoniti, Jože Snoj, Rudi Šeligo and Ivan Urbančič, *Ura evropske resnice za Slovenijo / The Hour of European Truth for Slovenia* (Ljubljana: Nova revija, 1997), 33.

the media – has led us into a situation in which we must face the actual fact that none of the solutions will be good for Slovenia.”⁵¹

The document was presented to the public on 9 July, the day when NATO leaders rejected Slovenia’s request.⁵² On 18 July, a public presentation was organised after the Constitution had been amended and the Association Agreement ratified. “There is no doubt whether we are entering Europe or not because we are already in Europe and have always been in Europe,” stated Niko Grafenauer, President of the *Nova revija* Club. According to a *Delo* journalist, the presentation was attended by many intellectuals and prominent politicians. Janez Janša, the leader of the opposition party SDS, was received with particular respect and a representative of the centre-right governmental SLS was also present. The journalist underlined the bombastic words of the speakers about the danger of Slovenia becoming a northern Sicily, while some people observed that the entire situation was reminiscent of Bolshevism and fascism. A barrage of harsh criticism was hurled at the press, especially *Delo* newspaper, supposedly just a humble servant of the ruling regime.⁵³

Boris Jež, a commentator of the most influential newspaper *Delo*, described the public letter written by the *Nova revija* circle as an “eruption of reason”, which in his opinion, had certainly been provoked by the rejection of Slovenia on its path towards NATO. However, Jež ironically stated: “Of course, the cream of the nation’s intelligentsia will refuse to admit that it is descending into the trivialities of daily political commentary.” Jež firmly rejected the signatories’ dramatic thesis that everything in Slovenia was wrong. While he admitted that many things were indeed wrong, he also wondered what the signatories of the open letter – who were exceedingly influential in society and in some cases had also held important functions in recent years – had actually done to remedy the situation. Jež pointed out that the sculptor Drago Tršar was also among the signatories – the one and the same who had, under communism, erected a monument to the socialist revolution in front of the Parliament. Instead of educating Slovenians about their history, Tršar should give back the fees he had received for the monuments from the former regime, Jež stated rather harshly.⁵⁴

Among the responses to The Hour of European Truth, the reactions of two former members of the *Nova revija* circle, Dimitrij Rupel and Veljko Rus, were the most interesting. Rupel was very critical of his colleagues. He noted that the initiators of the 23 December Movement, which opposed Slovenia’s full EU membership, were among the signatories. In his opinion, SDS and Janez Janša were usually behind these groups. These people were convinced that Slovenia and especially their group were European enough on their own and that Slovenia would finally be completely Europeanised once it recognised this group’s authority and power. Rupel argued that in listing the faults of Slovenian society, the authors of the open letter had deliberately neglected to mention the indecencies committed by the adherents of the right-wing parties. He found the

51 Ibidem, 53.

52 C. R., “Odperto pismo intelektualcev,” *Delo*, 10 July 1997, 1.

53 Mateja Babič, “Trenutek prigriznjenih idej,” *Delo*, 19 July 1997, 2.

54 Boris Jež, “Izbruh razuma,” *Delo*, 11 July 1997, 3.

denigration of the media – the fourth branch of power in democratic societies – unjustified and unusual, convinced that the main purpose of the open letter was to encourage resistance towards Europe. Rupel believed that the potential exclusion of Slovenia from Europe would not mean preserving traditional Slovenian values but rather mass emigration and assimilation.⁵⁵ Meanwhile, Veljko Rus defined the European Hour of Truth as an “anti-communist manifesto”. He found that the signatories believed that all problems stemmed from the assumption that the former Party members still pulled all the strings of social development. Only a single therapy fit this diagnosis: removing all the representatives of the continuity. However, who were these people, really? It was obvious that they were not only members of left-wing parties, as the former communist personnel were scattered throughout the political landscape. How could this removal be achieved? Certainly not democratically. According to Rus, a spontaneous rotation of the elites would supposedly solve these problems. In his opinion, the analysis “according to which Slovenia’s main problem consists of the ‘representatives of the continuity’ is more than irrational and completely unproductive.”⁵⁶

Conclusion

Were the signatories of The Hour of European Truth Eurosceptics? If we consider the basic literature on the phenomenon of Euroscepticism, we can at least conclude that the question is incorrect. The theorists and historians of Euroscepticism agree that this is a political concept that can only be understood in the proper social and historical context. The editors of *The Routledge Handbook of Euroscepticism* (2018) identify three crucial problems regarding the notion of Euroscepticism: 1. the term was coined by non-academics using academic jargon; 2. Euroscepticism is ultimately a negative construction and in its simplest form, it means opposition to some aspects of European integration; 3. the term’s genesis draws attention to temporal and geographical particularities.⁵⁷ Euroscepticism varies considerably in whether it assumes soft or hard forms. It also differs in terms of its role in the Member States’ political history. The expression “Euroscepticism” may only pertain to the EU or represent an overall condemnation of the European ideal. Attempts to historicise and compare various facets of Euroscepticism are still rare.⁵⁸

Given the ambivalent political position of the *Nova revija* circle regarding EU accession, a brief analysis of the use of the term Europe in the open letter in question is undoubtedly warranted. Where is Europe? The authors defined Europe as the very place where Slovenia must be included (the road to Europe). However, Europe has

55 Dimitrij Rupel, “Urica domačih resnic,” *Sobotna priloga*, 19 July 1997, 38.

56 Veljko Rus, “Antikomunistični manifest,” *Sobotna priloga*, 26 July 1997, 30.

57 Benjamin Leruth, Nicholas Startin, and Simon Usherwood, “Defining Euroscepticism, From a broad concept to a field of study,” in *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, eds. Benjamin Leruth, Nicholas Startin and Simon McDougall Usherwood (London: Routledge, 2018), 4.

58 Mark Gilbert and Daniele Pasquinnucci, “Introduction,” in *Euroscepticisms: The Historical Roots of a Political Challenge*, eds. Mark Gilbert and Daniele Pasquinnucci (Leiden and Boston Brill 2020), 1–9.

always been “here”. The authors were convinced of the ontological European nature of Slovenia. As they stated, Slovenia was supposed to be “in its originality European from the very beginning”. What is Europe? We can identify four “aggregate states” of Europe: a) the ideal society (“the highest European cultural, ethical, political, legal and economic standards in public life”); b) the protector of Slovenian identity, which will safeguard the Slovenian nation from the imperialism of superpowers; c) Europe as the “anti-Balkan”, the negation of all that is “Balkan”; d) Europe as seen as the opposite of communism, which is why Slovenia will not become European until it condemns the former communist regime.

Presently (2023), the ideology of the “communist continuity” is defended and developed by the SDS party, which has, under the leadership of Janez Janša (the party’s leader since 1993), evolved from a non-communist social democracy through a centre-right conservative party to a right-wing populist party, yet it remains within the framework of the European People’s Party.⁵⁹ A great deal has happened since 1997. Many of the signatories of the Declaration have distanced themselves from Janša and his policies, though some of them have remained silent sympathisers. The main difference between the views of today’s Slovenian populist right and the ideology of the anti-communist intellectuals in 1997 lies in their attitude towards the concept of Europe. The former idealisation of the European Union has been replaced by scepticism against “cultural Marxism”⁶⁰, “Soros”⁶¹ and “LGBTQ ideology”⁶². While the 1997 Hour of European Truth attempted to reconcile Slovenian nationalism with the cosmopolitan liberal-democratic paradigm, the contemporary populist right resorts to anti-migrant rhetoric and overt racism while disseminating conspiracy theories such as “The Great Replacement theory”⁶³ and even “Eurabia”,⁶⁴ the conspiracy theory embraced by the Norwegian terrorist Breivik, who massacred 77 people on the island of Utøya on 22 July 2011.⁶⁵

In 1997, critical intellectuals who supported EU accession, albeit on their terms, cooperated politically with the greatest opponents of EU accession. While in 1997, SDS and its leader maintained a healthy distance towards any Euroscepticism, in 2023, the former leader of the 23 December Movement, Borut Korun, regularly

59 Jurij Hadalin, “Kaj bi rekel Henrik Tuma? Od Socialdemokratske stranke Slovenije do Slovenske demokratske stranke,” *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, No. 3 (2021), 237–61, <https://doi.org/10.51663/pnz.61.3.10>.

60 For example: Borut Korun, “Neomarksizem ali kulturni marksizem,” *demokracija.si*, 6 March 2022, <https://demokracija.si/fokus/neomarksizem-ali-kulturni-marksizem/>, accessed 20 August 2023.

61 For example: J. B., “George Soros, kralj propagande: Milijarder po svetu plačuje najmanj 253 organizacij, prek katerih vpliva na globalne medije,” *demokracija.si*, 9 December 2022, <https://demokracija.si/fokus/george-soros-kralj-propagande-milijarder-po-svetu-placuje-najmanj-253-organizacij-prek-katerih-vpliva-na-globalne-medije/>, accessed 20 August 2023.

62 For example: Peter Truden, “Starši, pozor! Golobova vlada namerava vpeljati LGBT ideologijo v šole,” *demokracija.si*, 15 May 2022, <https://demokracija.si/fokus/starši-pozor-golobova-vlada-namerava-vpeljati-lgbt-ideologijo-v-sole/>, accessed 20 August 2023.

63 For example: “Noro! Evropski parlament trdi, da je velika demografska zamenjava teorija zarote,” *demokracija.si*, 22 November 2022, <https://demokracija.si/tujina/noro-evropski-parlament-trdi-da-je-velika-demografska-zamenjava-teorija-zarote/>, accessed 20 August 2023.

64 “Šifra: Eurabija,” *demokracija.si*, 2 June 2018, <https://demokracija.si/tujina/sifra-eurabija/>, accessed 20 August 2023.

65 Eirikur Bergmann, “The Eurabia conspiracy theory,” in *Europe, Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*, eds. Andreas Önnersfors and André Krouwel (London and New York: Routledge, 2021), 36–53.

publishes his comments in the SDS party magazine. He has not changed his attitude towards the European Union. In an interview for *Demokracija* magazine in May 2023, Korun proudly identified himself as a Eurosceptic and highlighted his role in the 23 December Movement, which had advocated for Slovenia to remain a neutral, independent oasis.⁶⁶ Korun is obviously now more acceptable for SDS than in 1997, which is not surprising, as, according to the words of the SDS leader at the Economic Forum in Karpacz, Poland, on 6 September 2022, “the future of the European Union is not in a European federation, but rather in a European Union of nations.”⁶⁷ The concept of Euroscepticism does not help us understand the trajectories of the critical attitudes towards Europe and the EU in Slovenia. Achieving this goal calls for a detailed political-historical study with strong emphasis on the history of political thought, the history of discourse and the micro-history of the actors involved.

Sources and Literature

Literature

- “Izjava Gibanja 23. December.” In *Danes Slovenija in nikdar več?*. Edited by Borut Korun, 194. Velenje: self-published, 1997.
- Bergmann, Eirikur. “The Eurabia conspiracy theory.” In *Europe, Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*. Edited by Andreas Önnersfors and André Krouwel, 36–53. London and New York: Routledge, 2021.
- Čepič, Zdenko. “Demos prevzame oblast.” In *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*. Edited by Jasna Fischer et al., 1290–94. Ljubljana: Mladinska knjiga and Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Bučar, France. “Kako naprej.” In *Danes Slovenija in nikdar več?*. Edited by Borut Korun, 184. Velenje: self-published, 1997.
- Cerar, Božo. “Španski kompromis.” In *Osamosvojitve, Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*. Edited by Dimitrij Rupel, 299. Ljubljana: Nova univerza, 2021.
- Čepič, Zdenko. “Razpad Demosa in padec njegove vlade.” In *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*. Edited by Jasna Fischer et al., 1364–67. Ljubljana: Mladinska knjiga and Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Gabrič, Aleš. “Zaostrenost mednacionanih odnosov.” In *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*. Edited by Jasna Fischer et al., 1171. Ljubljana: Mladinska knjiga and Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Galjot, Ana, and Vilma Brodnik. “Iz zgodovine vključevanja Slovenije v Evropsko unijo.” *Zgodovina v šoli* 12, No. 3-4 (2004): 36–40.
- Gašparič, Jure. *Slovenski parlament: Politično-zgodovinski pregled od začetka prvega do konca šestega mandata 1992 – 2014*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014. <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:26950>.

66 Metod Berlec, “(INTERVJU) Borut Korun: Ta vlada se je odrekla slovenskemu narodu,” *demokracija.si*, 29 May 2023, <https://demokracija.si/fokus/intervju-borut-korun-ta-vlada-se-je-odrekla-slovenskemu-narodu/>, accessed 20 August 2023.

67 C. R., “Predsednik SDS Janez Janša na Poljskem: Prihodnost Evropske unije ni v evropski federaciji, temveč v Evropski uniji narodov,” *demokracija.si*, 6. September 2022, <https://demokracija.si/fokus/predsednik-sds-janez-jansa-na-poljskem-prihodnost-evropske-unije-ni-v-evropski-federaciji-temvec-v-evropski-uniji-narodov/>, accessed 20. August 2023.

- Gilbert, Mark, and Daniele Pasquinucci. "Introduction." In *Euroscepticisms: The Historical Roots of a Political Challenge*. Edited by Mark Gilbert, and Daniele Pasquinucci, 1–9. Leiden: Brill 2020.
- Hribar, Spomenka. "Krivda in greh." In *Kocbekov zbornik*. Edited by Dimitrij Rupel. Maribor: Obzorja, 1987.
- Jančar, Drago, France Bučar, Niko Grafenauer, Jože Pučnik, Primož Simoniti, Jože Snoj, Rudi Šeligo, and Ivan Urbančič. *Ura evropske resnice za Slovenijo / The Hour of European Truth for Slovenia*. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- Kacin Wohinz, Milica and Nevenka Troha (eds.). *Slovene-Italian Relations 1880–1956: Report of the Slovene-Italian Historical and Cultural Commission*. Ljubljana: Nova revija, 2001. <https://hdl.handle.net/11686/file25868>.
- Konovšek, Tjaša. "Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike 1992–1996." In *Narod – politika – država: idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*. Edited by Jurij Perovšek and Mojca Šorn, 276–80. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Konovšek, Tjaša. "Prekletstvo številke 45: konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade v letih 1996–1997." *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, No. 2 (2020): 168–89.
- Kosin, Marko. "Slovenska manjšina v slovensko-italijanskih odnosih, (kronološki pregled za obdobje od osamosvojitve 1991 do konca 1995)." *Razprave in gradivo* 33 (1998): 57–97.
- Krapež, Irena. "Diplomacija kot instrument zunanje politike: odnosi med Slovenijo in Italijo." Diplomsko delo, Filozofska fakulteta, 2009. http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska/pdfs/mag_krapez-irena.pdf.
- Leruth, Benjamin, Nicholas Startin, and Simon Usherwood. "Defining Euroscepticism, From a broad concept to a field of study." In *The Routledge Handbook of Euroscepticism*. Edited by Benjamin Leruth, Nicholas Startin and Simon McDougall Usherwood. London: Routledge, 2018.
- Omerza, Igor. *Veliki in dolgi pohod Nove revije*. Celovec: Mohorjeva, 2015.
- Pesek, Rosvita. "Jože Pučnik - dlje kot drugi." *Studia Historica Slovenica* 11, No. 2/3 (2011): 439–62.
- Pesek, Rosvita. *Osamosvojitve Slovenije*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Ramšak, Jure. *(Samo)upravljanje intelekta, Družbena kritika v poznosocialistični Sloveniji*. Ljubljana: Modrijan. 2019.
- Repe, Božo. *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1990.
- Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. 1. del: Opozicija in oblast*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2002.
- Škorjanec, Viljenka. *Osimska pogajanja*. Koper: Annales, 2007.
- Trencsényi, Balázs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Monika Baár, and Maciej Janowski (eds). *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Vol. 2, Negotiating Modernity in the Short Twentieth Century and Beyond. Pt. 1, 1918-1968*. New York: Oxford University Press, 2018.

Newspaper sources

- Albreht, Matjaž. "Še ena vroča izredna seja o pridružitvenem sporazumu." *Delo*, July 16, 1997, 2.
- Babič, Mateja. "Pobuda za referendum ni bila vložena pravilno." *Delo*, May 9, 1997, 1.
- Babič, Mateja. "Trenutek prigriznenih idej." *Delo*, July 19, 1997, 2.
- Bohte, Gorazd. "Evroskeptiki po slovensko." *Delo*, May 9, 1997, 2.
- C. R. "Odprto pismo intelektualcev." *Delo*, July 10, 1997, 1.
- Drčar Murko, Mojca. "Kazen za naivnost." *Delo*, October 22, 1994, 6.
- Hribar, Spomenka. "Ustavimo desnico." *Sobotna priloga*, April 18, 1992, 24, 25.
- Izgoršek, Urša. "Španski predlog na prepihu razprave v Državnem zboru." *Delo*, April 3, 1996, 2.
- Jakopec, Marko. "Janez Janša ni več obrambni minister." *Delo*, March 29, 1994, 1.
- Jakopec, Marko. "Večina poslanskih skupin je podpirala spremembe ustave." *Delo*, July 15 1997, 2.

- Jakopec, Marko, and Vladimir Vodušek. "DZ lahko ratificira sporazum o pridružitvi samo brez aneksa." *Delo*, May 9, 1997, 2.
- Jančar, Drago. "Egiptovski lonci mesa." *Sobotna priloga*, October 1, 1994, 30.
- Jež, Boris. "Izbruh razuma." *Delo*, 11 July 1997, 3.
- N. R. "Opozorilo poslancem državnega zbora." *Delo*, April 10, 1996, 2.
- Pušenjak, Dejan. "Združena LDS stavi tudi na to, da Slovenci niso prav neumni." *Delo*, March 14, 1994, 2.
- Rupel, Dimitrij. "Urica domačih resnic." *Sobotna priloga*, July 19, 1997, 38.
- Rus, Veljko. "Antikomunistični manifest." *Sobotna priloga*, July 26, 1997, 30.
- Štamcar, Miha Đ., and Jani Sever. "Ustavite Paravomo!" *Mladina*, March 22, 1994, 1.
- Taškar, Jana. "Dr. Rupel je ljubljanski župan." *Delo*, December 19, 1994, 1.
- Taškar, Jana. "Ustavna komisija odločila, zdaj je na vrsti Državni zbor." *Delo*, July 10, 1997, 2.
- Vidmajer, Saša. "Parlament odprl pot pridruževanju k EU." *Delo*, April 12, 1996, 1.
- Vidmajer, Saša. "Prvi obisk italijanskega predsednika v Sloveniji." *Delo*, July 8, 1997, 1.
- Vodušek, Vladimir. "Španski jezdec in španski borci." *Delo*, May 10, 1997, 3.
- Žitko, Stojan. "Vrh je v prvi širitveni krog Nata soglasno povabil samo tri države." *Delo*, July 9, 1997, 1.

Online resources

- "Noro! Evropski parlament trdi, da je velika demografska zamenjava teorija zarote." *demokracija.si*, November 22, 2022. Accessed 20 August 2023. <https://demokracija.si/tujina/noro-evropski-parlament-trdi-da-je-velika-demografska-zamenjava-teorija-zarote/>.
- "Šifra: Eurabija." *demokracija.si*, June 2, 2018. Accessed 20 August 2023. <https://demokracija.si/tujina/sifra-aurabija/>.
- B., J. "George Soros, kralj propagande: Milijarder po svetu plačuje najmanj 253 organizacij, prek katerih vpliva na globalne medije." *demokracija.si*, December 9, 2022. Accessed 20 August 2023. <https://demokracija.si/fokus/george-soros-kralj-propagande-milijarder-po-svetu-placuje-najmanj-253-organizacij-prek-katerih-vpliva-na-globalne-medije/>.
- Berlec, Metod. "(INTERVJU) Borut Korun: Ta vlada se je odrekla slovenskemu narodu." *demokracija.si*, May 29, 2023. Accessed 20 August 2023. <https://demokracija.si/fokus/intervju-borut-korun-ta-vlada-se-je-odrekla-slovenskemu-narodu/>.
- *Dnevnik*. "Nova revija v stečajju: prodaja ustanoviteljske pravice Inštituta Nove revije." 17 May 2014. Sccessed 20 August 2023. <https://www.dnevnik.si/1042659861>.
- *Državna volilna komisija*. "Poročilo o izidu glasovanja in izidu referenduma o pristopu Republike Slovenije k Evropski uniji, ki je bil 23. marca 2003." Accessed August 20, 2023. https://www.dvk-rs.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/volitve/referendum_2003_1/porocilo-o-referendumu-EU.pdf.
- *Državna volilna komisija*. "Poročilo o izidu glasovanja in izidu referenduma o pristopu Republike Slovenije k Organizaciji severnoatlantske pogodbe (NATO), ki je bil 23. marca 2003." Accessed August 20, 2023. https://www.dvk-rs.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/volitve/referendum_2003_1/porocilo-o-referendumu-NATO.pdf.
- Korun, Borut. "Neomarksizem ali kulturni marksizem." *demokracija.si*, March 6, 2022. Accessed 20 August 2023. <https://demokracija.si/fokus/neomarksizem-ali-kulturni-marksizem/>.
- *Portal GOV.SI*. "Slovenija v Natu." Accessed August 20, 2023. <https://www.gov.si/teme/slovenija-v-natu/>.
- *Predstavnštvo Evropske komisije v Sloveniji*. "Slovenija v EU." Accessed September 1, 2023. https://slovenia.representation.ec.europa.eu/o-nas/casovnica-slovenije-v-eu_sl.
- R., C. "Predsednik SDS Janez Janša na Poljskem: Prihodnost Evropske unije ni v evropski federaciji, temveč v Evropski uniji narodov." *demokracija.si*, September 6, 2022. Accessed 20. August 2023. <https://demokracija.si/fokus/predsednik-sds-janez-jansa-na-poljskem-prihodnost-evropske-unije-ni-v-evropski-federaciji-temvec-v-evropski-uniji-narodov/>.

- Truden, Peter. "Starši, pozor! Golobova vlada namerava vpeljati LGBT ideologijo v šole." *demokracija.si*, May 15, 2022. Accessed 20 August 2023. <https://demokracija.si/fokus/starsi-pozor-golobova-vlada-namerava-vpeljati-lgbt-ideologijo-v-sole/>.
- *Vrednote v prehodu II, Slovensko javno mnenje 1990-1998*. Edited by Niko Toš. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2021. <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2022/04/VREDNOTE-2-WEB.pdf>.

Marko Zajc

URA EVROPSKE RESNICE ZA SLOVENSKE INTELEKTUALCE

POVZETEK

V prispevku avtor predstavi in analizira politično aktivnost slovenskih opozicijskih intelektualcev med približevanjem Slovenije EU (obdobje 1995–97). Del intelektualcev iz kroga Nove revije je poleti 1997 objavil javno pismo »Ura evropske resnice za Slovenijo«, kritiko družbenih in političnih razmer ter slabe vladne politike približevanja EU in Natu. Podpisniki javnega pisma so tedanjo vladavino liberalnodemokratske stranke (LDS), ki je bila naslednica uradne mladinske organizacije v socializmu, razumeli kot nedemokratsko vladavino nekdanjih komunistov, ki imajo v rokah vse niti oblasti. Pri približevanju EU so nasprotovali sporazumu z Italijo glede kupovanja slovenskih nepremičnin (t. i. španski kompromis), ki so ga imeli za odpoved slovenski suverenosti. Čeprav so se načeloma strinjali s članstvom v EU, so v svojem aktivizmu sodelovali tudi s skupino odkritih evroskeptikov. V prvem delu prispevka avtor predstavi slovensko politiko v devetdesetih letih 20. stoletja, v drugem na kratko opiše proces pridruževanja Slovenije EU in Natu. V tretjem delu pojasni predzgodovino in delovanje obravnavane skupine intelektualcev, v četrtem pa analizira javno pismo in odzive v javnosti. V zaključku avtor postavi vprašanje, ali so bili omenjeni akterji evroskeptiki. Po njegovem mnenju koncept evroskeptičizma ne pomaga razumeti kompleksnih in ambivalentnih odnosov političnih akterjev do Evrope in EU. Poudari trajektorijo slovenske protikomunistične politične misli do sodobnosti. Glavna razlika med pogledi današnje slovenske populistične desnice in ideologijo protikomunističnih intelektualcev iz leta 1997 je v njihovem odnosu do koncepta Evrope. Nekdanjo idealizacijo EU je zamenjala skepsa do »Bruslja«, »kulturnega marksizma«, »Sorosa« in »ideologije LGBTQ«. Medtem ko je »ura evropske resnice« iz leta 1997 poskušala uskladiti slovenski nacionalizem s kozmopolitsko liberalnodemokratsko paradigmo, se sodobna populistična desnica zateka k protimigrantski retoriki, hkrati pa sprejema in širi »alt-right« teorije zarote, kot je »teorija velike zamenjave«.

Ivan Sablin*

The European Union in Russian State Duma Debates, 1994–2004**

IZVLEČEK

EVROPSKA UNIJA V RAZPRAVAH V RUSKI DRŽAVNI DUMI, 1994–2004

Čeprav je bila Evropska unija (EU) v obdobju 1994–2004 v spodnjem domu ruskega parlamenta (državni dumi) občasno predstavljena pozitivno, je bilo na splošno mogoče slišati veliko kritik EU in "Evropske skupnosti". Razprave so spremljale glasno izražene skrbi tistih frakcij, ki so bile v opoziciji proti predsedniku in vladi, vendar so imele močno oporo v parlamentu, kot so konservativna Komunistična partija Ruske federacije (KPRF), desna populistična Liberalna demokratska stranka Rusije (LDSR) ter desna stranka Rodina ("domovina") in njene predhodnice. Te skrbi so se nanašale na Čečenijo, Jugoslavijo, Ukrajino in baltske države kot dozdevne prostore merjenja moči med Rusijo in EU. Projekti (ponovne) izgradnje ruske (sovjetske) imperialne tvorbe na podlagi Skupnosti neodvisnih držav (SND) ali Zvezne države (Rusije in Belorusije) so bili predstavljeni kot alternativa zahodnoevropskemu združevanju v okviru EU in Organizacije Severnoatlantske pogodbe (NATO). Retorika v dumi, ki je bila usmerjena proti EU in jo je spremljalo obsojanje zveze NATO, je bila diskurzivna podlaga za končno spremembo politike predsednika in vlade. Člani Združene Rusije, vladne stranke brez jasne ideologije, ki je leta 2003 dobila ustavno večino, so leta 2004 prevzeli elemente konservativne in desničarske retorike formalne opozicije. To se je zgodilo v kontekstu širitve EU, ko so v parlamentu razpravljali o vprašanjih dostopnosti Kaliningrajske regije in pravicah rusko govorečih v Latviji in Estoniji. Pozneje istega leta je začetek oranžne revolucije v Ukrajini dodatno spodbudil protievropski diskurz Dume, ki je v ruski politiki kmalu prevladal.

Ključne besede: Rusija, Evropska unija, EU, državna дума, parlament

* PhD, Institute of Contemporary History, Ljubljana; Heidelberg University, Associate Researcher; ivan.sablin@zegk.uni-heidelberg.de

** The research for this article was done as part of the project *ENTPAR: Entangled Parliamentarisms: Constitutional Practices in Russia, Ukraine, China and Mongolia, 1905–2005*, which received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation program (Grant Agreement No 755504).

ABSTRACT

Although the European Union (EU) was occasionally presented in a positive light in the lower house of the Russian parliament (the State Duma) during the period 1994–2004, the EU and the “European community” were often criticized. The discussions were accompanied by expressed anxieties from those factions that were oppositional to the President and the Government but had a strong foothold in the parliament, such as the conservative Communist Party of the Russian Federation (KPRF), the rightwing populist Liberal Democratic Party of Russia (LDPR), and the rightwing Rodina (“Motherland”) Party and its predecessors. These anxieties pertained to the Chechen Republic, Yugoslavia, Ukraine, and the Baltic states as ostensible areas of contestation between Russia and the EU. The projects of (re)building the Russian (Soviet) imperial formation on the basis of the Commonwealth of Independent States (CIS) or the Union State (of Russia and Belarus) were presented as alternatives to Western European integration based on the EU and the North Atlantic Treaty Organization (NATO). The anti-EU rhetoric in the Duma, which came hand in hand with the denunciation of NATO, provided a discursive foundation for the eventual shift of both the President’s and the Government’s policy. The members of United Russia, the Government’s party that won a constitutional majority in 2003, adopted elements of conservative and rightwing rhetoric of the formal opposition in 2004. This occurred in the context of EU enlargement when the issues of the accessibility of the Kaliningrad Region and the rights of Russian speakers in Latvia and Estonia were discussed in parliament. Later in the same year, the start of the Orange Revolution in Ukraine became further impetus for the Duma’s anti-EU discourse, a discourse that would soon become mainstream in Russian politics.

Keywords: Russia, European Union, EU, State Duma, parliament

Introduction

The analysis of Russia’s foreign relations usually centers on the executive branch (the Government) and the President.¹ Indeed, the 1993 Constitution of the Russian Federation placed the State Duma, the lower house of the Federal Assembly, in a position of weakness vis-à-vis the President, and the regime was often called “super-presidential.”² The policy of the President and the Government shifted from (Euro-)

1 The 1993 Constitution of the Russian Federation proclaims the separation of legislative, executive and judicial authority. The Government is said to represent the executive. The President has functions in the executive and some legislative competence. – Rossiiskaia Federatsiia, “Konstitutsiia Rossiiskoi Federatsii, Priniata Vsenarodnym Golosovaniem 12 Dekabria 1993 g.,” Konstitutsiia Rossii: Vse redaktsii, accessed November 29, 2022, <https://konstitucija.ru/1993/1/>.

2 Paul Chaisty and Petra Schleiter, “Productive but Not Valued: The Russian State Duma, 1994–2001,” *Europe-Asia Studies* 54, No. 5 (2002): 701.

Atlanticism of 1991–1995 to great power claims (or at least those of being a “significant international actor”) since 1996 and especially since the Yugoslav crisis of 1999. The shift was accompanied by the discourse of multipolarity.³ (Euro-)Atlanticism implied that Russia would eventually join the European Economic Community (the European Union or the EU since 1993) and the North Atlantic Treaty Organization (NATO).⁴ The discourse of multipolarity treated the EU and Russia as different global powers, although initially it favored cooperation. In 1999, the Russian Government adopted a strategic document on relations with the EU between 2000 and 2010, which stated that Russia did not seek full or associate membership in it.⁵

The debates in the State Duma presented a much more distorted image. The President and the Government did not rely on a stable parliamentary majority until *United Russia*, the executive’s own party, won the 2003 legislative election. During the period 1994–2004 discussions about the EU featured anxieties by those factions that were oppositional to the President and the Government and had a strong foothold in the parliament, such as the conservative Communist Party of the Russian Federation (KPRF), the rightwing populist Liberal Democratic Party of Russia (LDPR), and smaller likeminded factions, such as that of the All-Russian Political Party *Rodina* (“Motherland”) and its predecessors. These anxieties pertained to Soviet and Russian imperial projects and centered on the Chechen Republic, Yugoslavia, Ukraine, and the Baltic states (Lithuania in particular) as the ostensible spaces of contestation between Russia and the EU. The projects of (re)building the Russian (Soviet) imperial formation on the basis of the Commonwealth of Independent States (CIS) or the Union State (then of Russia and Belarus) were presented as being threatened by the policies of both NATO and the EU. The debates culminated in the State Duma’s resolution to include Yugoslavia in the Union State in 1999, which ultimately was to become an alternative project of European or wider Eurasian integration. The State Duma also discussed the EU in its resolutions and appeals that were political rather than normative documents.⁶

The anti-EU rhetoric in the Duma, together with the denunciation of NATO, provided a discursive foundation for the shift in the executive’s policy. This shift occurred not because the oppositional parties got a chance to form or directly influence the cabinet but, first, due to Vladimir Putin’s initially close and cooperative relations with the Duma and,⁷ then, through the adoption of elements of conservative and rightwing rhetoric by *United Russia*, which did not have a clear ideology of its own. In 2004, in the context of EU enlargement, the issues of accessibility of the Kaliningrad Region and the rights of the Russian-speakers in the Baltic states came to the foreground. The

3 Helen Belopolsky, *Russia and the Challengers: Russian Alignment with China, Iran and Iraq in the Unipolar Era* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009), 15.

4 Glenn Diesen, *EU and NATO Relations with Russia: After the Collapse of the Soviet Union* (Farnham: Ashgate, 2015), 25.

5 Oleh Protsyk, “Domestic Political Institutions in Ukraine and Russia and Their Responses to EU Enlargement,” *Communist and Post-Communist Studies* 36, No. 4 (2003): 432.

6 *Ibidem*, 436.

7 Thomas F. Remington, “Putin and the Duma,” *Post-Soviet Affairs* 17, No. 4 (2001): 285–308.

EU was presented as a competitor by members of the opposition and *United Russia* alike. Later in the same year, the start of the Orange Revolution in Ukraine became further impetus for the Duma's anti-EU discourse, which the executive continued to refer to in the ensuing years.

Pro-European Discourses

The idea that Russia is a European country is usually dated to the reforms and foreign policy of Peter I in the early eighteenth century. In the nineteenth and twentieth century, Russian intellectuals fiercely debated Russia's (and eventually the USSR's) cultural affinity to Europe. The pro-European discourse in the early Russian Federation relied on the perestroika discourse in which the notion of the "Common European Home" was an important part of a post-Cold War international system.⁸

The notion of a common European space and Russia's belonging to it was articulated *inter alia* by the representatives of the executive branch in the State Duma. Deputy Minister of Foreign Affairs Sergei Krylov, who spoke in the State Duma of the first convocation (January 11, 1994–December 22, 1995) on February 10, 1995, on the ratification of the Treaty of Friendship and Cooperation between Russia and Spain, argued that bilateral treaties between Russia and European states laid the foundation for the "political, socio-economic and humanitarian European structures of the twenty-first century." The treaty with Spain in particular, Krylov stressed, contained "a fundamentally important provision on joint efforts aimed at finally overcoming the consequences of a division in the European continent and forming a single European space."⁹

It was not, however, the bilateral treaties that were given special importance in the construction of this space but international organizations. Vladimir Lukin, whose center-left *Iabloko* ("Apple") Party had 45 out of 450 seats in the Second Duma (December 17, 1995–January 18, 2000)¹⁰ and who chaired the Duma's committee on international affairs, articulated the popular view that European international life was institutionalized through four organizations along four "large issues" on February 16, 1996. These organizations, according to Lukin, were the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), the EU (to which he still referred to as the European Economic Community), the Council of Europe and NATO.¹¹ Speaking earlier in February 1996, Lukin called for the ratification of the EU–Russia Partnership and Cooperation Agreement, which was signed on June 24, 1994, arguing that it would open up European markets for Russia and stressed that Europe made up 40 percent

8 Neil Malcolm, "The 'Common European Home' and Soviet European Policy," *International Affairs* 65, No. 4 (1989): 659–76.

9 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 10 Fevralia 1995 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=15484.

10 "Gosudarstvennaia Duma II Sozyva: Fraktsiia 'Iabloko,'" accessed November 29, 2022, <https://web.archive.org/web/20120301193542/http://www.politika.su/fs/gd2fya.html>.

11 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 16 Fevralia 1996 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=27644.

of Russian imports and exports.¹² On February 16, 1996, Lukin claimed that the EU was “the main engine of European unification, European integration.” He also hinted at Russia’s eventual membership of the organization, although he saw it in the distant future: “We are not part of it and will not enter it for a long time: our historical paths and, what is the main thing, our economies are very different.”¹³

The main topic of Lukin’s speech on February 16, 1996, was that of Russia’s possible accession to the Council of Europe after the latter’s Parliamentary Assembly supported it. It was in this context that Lukin described Russia as a European country.

Of course, Europe is a special continent for us. Since the time of Peter I, we have been “cutting a window to Europe” with varying degrees of success. Of course, Russia is a great Eurasian country, two-thirds of whose territory is in Asia, but another thing is also true: four-fifths of our population live in Europe, our main historical and economic interests are here – up to 40 percent of our trade is connected with Europe. Of course, we are more of a European country than, for example, Turkey and a number of other countries that are already members of the Council of Europe. Our absence there is simply a historical aberration and injustice.¹⁴

Joining the Council of Europe, according to Lukin, would mean that Russia was a “constructive European country.”¹⁵ Adrian Puzanovskii of the Agrarian Deputy Group (an ally of the KPRF with 35 members in the Second Duma)¹⁶ articulated similar arguments, suggesting that “Russia does not need to look for historical arguments to prove that it belongs to the European civilization according to cultural tradition, historical-cultural tradition” since this was self-evident. Russia’s accession to the Council of Europe, Puzanovskii argued, corresponded to the national interests of Russia since the country needed to participate in the “integration process” of “creating a Common European Home.”¹⁷ The majority of deputies supported Russia’s accession, which was formalized later the same month.

The ratification of the EU–Russia Partnership and Cooperation Agreement, however, was not as swift. Viktor Chernomyrdin, who addressed the Duma on August 10, 1996, when being reapproved as Prime Minister, supported the pragmatic argumentation also expressed by Lukin when requesting the deputies to speed up the ratification. Chernomyrdin claimed that the agreement was part of the Government’s economic program and its “consistent line on Russia’s integration into the most important international economic and financial organizations, on the elimination of discriminatory restrictions that still remain in world trade, hindering the entry of domestic producers on the world market.”¹⁸ Lukin himself reaffirmed this pragmatic position on October

12 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 7 Fevralia 1996 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=26840.

13 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 16 Fevralia 1996 g.”

14 Gosudarstvennaia Duma.

15 Gosudarstvennaia Duma.

16 “Gosudarstvennaia Duma II Sozyva: Agrarnaia Deputatskaia Gruppy,” accessed November 29, 2022, <https://web.archive.org/web/20120301193450/http://www.politika.su/fs/gd2fag.html>.

17 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 16 Fevralia 1996 g.”

18 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 10 Avgusta 1996 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=26994.

18, 1996, when the ratification was discussed in detail, and insisted that the agreement would open up much better opportunities for Russian industry and all spheres of economic life in Europe. The agreement was supported by all of the Duma's factions and ratified during the same meeting.¹⁹

On November 15, 1996, all of the Duma factions supported the adoption of the Address of the State Duma to the European Parliament and the Parliaments of the Member States of the EU. This political document connected Russia's accession to the Council of Europe and the EU–Russia Partnership and Cooperation Agreement calling the latter another step “in joint construction of a new Europe of the twenty-first century.”²⁰

The peoples of Europe are united by common goals – achieving economic progress for the sake of ensuring decent living conditions for the people, strengthening democracy, respect for human rights and national minorities, developing culture and protecting the environment.

The states of Europe will be able to solve their problems only by joint efforts, based on respect for each other's traditions and opinions, strengthening mutual understanding, [and] in the spirit of equal partnership.²¹

The EU–Russia Partnership and Cooperation Agreement entered into force on December 1, 1997, creating *inter alia* the EU–Russia Parliamentary Cooperation Committee.²² Interestingly, it was not a Russian politician but Oleksandr Moroz, the Speaker of the Ukrainian Verkhovna Rada, who claimed in his speech in the State Duma on December 3, 1997, that both Russia and Ukraine intended to join the EU.²³ President of the European Parliament José María Gil-Robles y Gil-Delgado, who addressed the Duma on April 22, 1998, however, did not imply Russia's future accession to the EU, even though he supported further cooperation. He called Russia “an inseparable part of Europe” and suggested that “Europe is and will always be something more than the European Union itself.”²⁴

Although according to Lukin's speech on February 16, 1996, NATO and the OSCE supposedly represented two different issues in European integration, other politicians tended to discuss them as part of the same sphere of European security. NATO was a source of anxiety for most of those who spoke on the matter in the State Duma. Chernomyrdin, for instance, claimed that the issue of “genuine security” in Europe could not be solved without Russia. He argued that NATO's “eastward expansion” contradicted the “expansion and deepening of pan-European cooperation on an equal and mutually

19 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 18 Oktiabria 1996 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=28976.

20 “Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №48 Ot 25 Noiabria 1996 Goda, St. 5439,” accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1001996048000&docid=1787>.

21 “Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №48 Ot 25 Noiabria 1996 Goda, St. 5439.”

22 Gosudarstvennaia Duma, *Mezhdunarodnye Parlamentskie Organizatsii: Spravochnik* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2003), 42.

23 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 3 Dekabria 1997 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=58168.

24 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 22 Aprelia 1998 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=58577.

beneficial basis.”²⁵ The Duma’s address of November 15, 1996, did not mention NATO explicitly but implied it and used similar language when welcoming the negotiations within the OSCE and elimination of “genuine” rather than “phantom” threats.²⁶

Relics of the Cold War period should have no place in Europe. The policy of blocs and dividing lines must be countered by the strengthening of pan-European institutions, the creation of a new, comprehensive pan-European system of security and cooperation. The OSCE can play a central role in this process.²⁷

Oleg Gonzharov, who represented the Government’s *Our Home – Russia* Party (with 65 seats in the Second Duma) also acknowledged these anxieties about NATO in an undelivered speech dated March 21, 1997. In his opinion, Russia, like other former members of the Warsaw Treaty Organization, needed to cooperate with NATO. Furthermore, Gonzharov argued that in the future, with Russia’s “economic and cultural integration in the world community,” it would be necessary to raise “the issue of Russia’s joining (in the foreseeable future) this military-political organization.”²⁸ This was an extremely marginal opinion in the State Duma.

The issue of possible accession to the EU was never raised in concrete terms. Furthermore, the discussions on Europe in positive terms became rare after 1996. A notable exception is the report by Valerii Draganov of *United Russia* (which had a constitutional majority in the Fourth Duma December 29, 2003–December 24, 2007) as the head of the committee on economic policy, business, and tourism on April 29, 2004. Draganov claimed that the EU enlargement, which was to enter into force on May 1, 2004, and include ten new members, opened up new opportunities for Russia. They were connected to the decisions of the Russia–EU summit in Saint Petersburg on January 31, 2003, on the formation of “four common spaces” (pertaining to trade and economy, internal and external security, freedom and justice, and science and culture), and the more recent agreements related to the enlargement.²⁹

When discussing the protocol to the EU–Russia Partnership and Cooperation Agreement on October 22, 2004, Konstantin Kosachev of *United Russia*, who headed the Fourth Duma’s committee on international affairs, reaffirmed that the EU had become Russia’s strategic partner, citing *inter alia* that over 50 percent of all Russian foreign trade was conducted with its members. Furthermore, he cited the acknowledgement by two Duma committees that the enlargement of the EU corresponded to Russia’s national interests. Kosachev admitted that there were problems in relations. So did Draganov, but he insisted that even though the process of Russia’s integration into the “European community” had a difficult history it needed to continue.³⁰

25 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 10 Avgusta 1996 g.”

26 “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №48 Ot 25 Noiabria 1996 Goda, St. 5439.”

27 Ibid.

28 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 21 Marta 1997 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=49011.

29 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 29 Aprelia 2004 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=150408.

30 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Oseniia Sessiia, 22 Oktiabria - 19 Noiabria* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2005), 56, 57, 75.

Anxieties

Anxieties about the West and Europe in general and the EU in particular were more frequently voiced to in the Duma. There were several major issues that pertained to imperial, great power and national anxieties of Russian deputies. Practically all of them stemmed from the collapse of the Soviet Union. Some related to the undetermined status of Russia as being between an empire and a nation state, as well as between a global power and a regional power. Others were caused by changes in European borders and the independent foreign policy of the post-Soviet states.

The two Chechen wars (1994–1996 and 1999–2000/2009) were a major issue. The first Chechen War was accompanied by an exchange of resolutions by the European Parliament and the State Duma. On December 23, 1994, the First State Duma issued a statement in connection with the European Parliament's resolution on the situation in the Chechen Republic. The Duma's statement stressed that the conflict was Russia's internal affair and deemed the support of "only one part of political forces in Russia," that is, the Chechen leadership, inadmissible.³¹ Gennadii Ziuganov, the leader of the KPRF (with 45 deputies in the First Duma at the start of its term),³² argued on January 11, 1995, that "all of civilized Europe" could not stop the violence in Yugoslavia. The "international community" would hence be incapable of resolving the situation in the Caucasus, which Russia had to resolve by itself.³³

On January 27, 1995, the Duma discussed a new resolution of the European Parliament, adopted on January 19, 1995. Presenting the Duma's response, Viacheslav Nikonov of the Party of Russian Unity and Accord (one of the two parties representing the Government with 30 deputies in the Duma), lamented that the new resolution did not contain a provision that the European Parliament supported the principle of Russia's territorial integrity.³⁴ The Duma's response, adopted on the same date, once again denounced attempts to intervene in Russia's internal affairs, rejected the interpretation of the conflict as one between the Federal Government and a national minority, stressing its more complex character, and protested against the calls of the European Parliament to halt the signing of a EU–Russia agreement on trade and to postpone the discussion of Russia's accession to the Council of Europe. "It would be very imprudent to break off the cooperation of the European Union with the Russian Federation, which contributes to the movement towards the creation of a united Europe."³⁵ Criticism of the EU was hence made from the perspective of Euro-Atlanticism and still implied that Russia was part of Europe.

31 "Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №1 Ot 2 Ianvaria 1995 Goda, St. 31," accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&tissid=1001995001000&docid=269>.

32 "Fraktsiia KPRF v Gosudarstvennoi Dume I Sozyva," accessed November 29, 2022, <https://web.archive.org/web/20121222110355/http://www.politika.su/fs/gd1fkp.html>.

33 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 11 Ianvaria 1995 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=13406.

34 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 27 Ianvaria 1995 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=15139.

35 "Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №7 Ot 13 Fevralia 1995 Goda, St. 507," accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&tissid=1001995007000&docid=12>.

Although the language used in the two Duma statements was moderate, the report on the activities of the Duma acknowledged that Western interparliamentary organizations exhibited two approaches: to develop relations with Russia, integrating it further into the international community, and to keep it in the waiting room, giving it the role of a junior partner. According to the report, it was the second approach, aiming at the limitation of Russia's freedom of action and establishing new demarcation lines in Europe, that predominated in the first half of 1995.³⁶

The issue again became relevant during the Second Chechen War. On April 24, 2002, the Duma responded to a resolution of the European Parliament on the situation in the Chechen Republic. The language of the Duma's statement was much harsher. The Duma denounced the resolution's "anti-Russian spirit" and claimed that it was "extremely politicized" and "unconstructive." The statement employed whataboutism claiming that the European Parliament continued not to notice the violation of human rights in those states that were "traditionally called democratic," such as the USA, citing the discrimination of Russian-speakers in the Baltic states and pointing at the lack of reaction to civilian casualties in Yugoslavia and Afghanistan after bombings by NATO members, the USA in the first place. The Duma's statement accused the deputies of the European Parliament of double standards in the sphere of human rights and claimed that the European Parliament resolution contradicted the "spirit of partnership between the Russian Federation and the European Union in the fight against new threats to European and global security, primarily international terrorism."³⁷

Individual deputies made much harsher statements in the context of the debates on European involvement in the Chechen issue. Commenting on the World Chechen Congress for a peaceful resolution of the Russian–Chechen conflict, which took place in Copenhagen on October 28–29, 2002, Aleksei Mitrofanov of the LDPR (with 17 deputies at the start of the Third Duma January 18, 2000–December 29, 2003)³⁸ referred to it as an insult by the EU. He suggested reminding the EU that it received "forty percent of natural gas from Russia" and turning it off "for a couple of hours" to see what would happen. "So, we can generally, so to speak, just bring them to their knees. Therefore, Europe must proceed from this. And I think that we should reflect such things in the statement [on the Chechen forum]."³⁹ Mitrofanov again raised the issue in the Fourth Duma (where the LDPR had 36 deputies)⁴⁰ on June 11, 2004, demanding that the Government reacted to the activities of the Chechen leader Akhmed Zakaev in Europe.⁴¹

36 Gosudarstvennaia Duma, *Gosudarstvennaia Duma v Vesenniiu Sessiu 1995 Goda* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 1995), 44, 45.

37 "Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №17 Ot 29 Aprelia 2002 Goda, St. 1656," accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002002017000&docid=102>.

38 "Fraktsiia LDPR v Gosudarstvennoi Dume III Sozyva," accessed November 29, 2022, <https://web.archive.org/web/20101126173621/http://politika.su/fs/gd3fld.html>.

39 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 1 Noiabria 2002 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=126480.

40 "Fraktsii i Gruppy v Gosudarstvennoi Dume IV Sozyva," accessed November 29, 2022, <https://web.archive.org/web/20211019223214/http://politika.su/fs/gd4frac.html>.

41 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 6 (133), 2004 God, Vesennia Sessia, 10 Iiunia - 7 Iiulia* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2005), 133.

The Yugoslav Wars in general and the Kosovo War (1998–1999) in particular also contributed to anxieties about Europe. In February 1994, the factions of the KPRF, the Agrarian Party of Russia (with 55 deputies at the start of the First Duma) and the unregistered rightwing group *Russian Path* (with 11 deputies at the end of the First Duma) adopted a joint statement. It criticized the “European community” for “a hasty ill-conceived policy” that brought Europe and the world to the brink of a large-scale conflict. It also criticized the Russian Ministry of Foreign Affairs for an unclear policy on the Yugoslav question.⁴² On September 9, 1995, Aleksandr Dzasokhov of the deputy group *New Regional Policy* (which was without a clear political platform and had 67 deputies at the start of the First Duma) also spoke of the “European community” in general. He urged it to respect the principle of territorial integrity in the context of the Yugoslav crisis.⁴³ The discussion regarding Yugoslavia may be seen as a means of projecting the anxiety of deputies about Russia’s own territorial integrity in the context of the First Chechen War.

Whereas the initial criticism of Europe in the Yugoslav crisis was formulated in broad terms, the NATO bombing of Yugoslavia changed the rhetoric. The rightwing deputy Sergei Baburin, who in the Second Duma belonged to the deputy group *Narodovlastie* (“People’s Power,” with 41 members) and was one of the leaders of the inter-factional group *Anti-NATO* (with 110 deputies on its creation), deemed it necessary that the Duma and the Government coordinated their response to the actions of the EU and “other NATO and pro-NATO organizations in Europe.”⁴⁴ For him and other rightwing deputies, there was no substantial difference between the EU and NATO, with the latter being vilified by many Russian politicians. The Yugoslav issue led to concrete steps on behalf of the Duma, which are discussed below.

The Yugoslav issue was again evoked on October 22, 2004, when the ratification of a supplementary protocol to the EU–Russia agreement of 1994 was discussed in the context of the EU enlargement on May 1, 2004, which included three of the former Soviet republics, Estonia, Latvia, and Lithuania. Albert Makashov, a rightwing politician and at the time member of the KPRF (with 47 deputies in the Fourth Duma), delivered a brief anti-Western statement claiming that when NATO was bombing Yugoslavia, Russia had to halt the export of oil and gas to Europe. Interestingly, he mixed up the Council of Europe and the EU, suggesting that Russia had been lured into the latter. This allowed Kosachev of *United Russia*, who reported on the protocol, to dismiss Makashov’s statement as unrelated to the matter of relations with the EU.⁴⁵

Previous enlargements were addressed only briefly, for instance, in March 1996, when a Government representative raised the issue of fishing in the context of Finland’s

42 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 18 Fevralia 1994 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=3708.

43 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 9 Sentiabria 1995 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=17679.

44 “Gosudarstvennaia Duma II Sozvyva: Deputatskaia Gruppy ‘Narodovlastie,’” accessed November 29, 2022, <https://web.archive.org/web/20120301193401/http://www.politika.su/fs/gd2fna.html>.

45 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Osemnii Sessia, 22 Oktiabria - 19 Noiabria*, 63, 64.

accession to the EU the previous year.⁴⁶ The Baltic states' eventual accession to the EU had been discussed in the State Duma since 1999. One of the key issues was the possible separation of the Kaliningrad Region from the rest of Russian territory.⁴⁷ On December 13, 2001, the State Duma adopted a resolution requesting President Putin to task the Ministry of Foreign Affairs with demanding unrestricted movement of people and transfer of goods, including military ones, between the Kaliningrad Region and the rest of the Russian territory during negotiations with the EU.⁴⁸

The discussions on the matter became especially intense in 2002. Mitrofanov of the LDPR suggested adding the issue of the Kaliningrad Region to the agenda on June 7, 2002, claiming that it was a threat to the territorial integrity of Russia not by "terrorists" but by "civilized Europe."⁴⁹

I don't understand... Why, when it [the threat] arose in the Caucasus, we started bombing the Chechens. Why are we silent about Lithuania now? Lithuania does not have to join the European Union. If there are problems and objections, then it should not join the European Union. Let's engage with this issue. Any of the European countries can block Lithuania's accession to the European Union, but we are silent.⁵⁰

Later the same month, the Duma discussed the adoption of a statement on the Kaliningrad Region. The statement, approved on June 21, 2002, argued that the restrictions of visa-free travel and unimpeded transportation of goods between the Kaliningrad Region and the rest of Russia could be considered disrespectful of Russia's sovereignty and a violation of the principles of international law by the EU. The statement requested the executive to take up a more firm, uncompromising position on the matter.⁵¹ On January 24, 2003, the Duma adopted a statement on the enlargement of the EU, which called for continued dialogue on the Kaliningrad issue and suggested eventual visa-free travel between the EU and Russia. Another issue underlined by the statement was that of new tariffs for Russian trade with the eventual new members of the EU.⁵² The Duma returned to the issue of transit between the Kaliningrad Region and the rest of Russia on March 7, 2003, protesting against new border control rules introduced by Lithuania despite agreements between the EU and Russia.⁵³

The statement, adopted on January 24, 2003, also stressed another issue connected to enlargement, namely the situation of the "1.5 million Russian-speaking inhabitants"

46 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 15 Marta 1996 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=28904.

47 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 19 Fevralia 1999 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=75446.

48 "Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №52 Ot 24 Dekabria 2001 Goda, St. 4943," accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002001052000&docid=35>.

49 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 7 Iiunia 2002 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=130904.

50 Gosudarstvennaia Duma.

51 Kommersant, "Gosduma Priniala Zaiavlenie Po Kaliningradu," June 21, 2002, <https://www.kommersant.ru/doc/943434>.

52 "Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №5 Ot 3 Fevralia 2003 Goda, St. 430," accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002003005000&docid=59>.

53 "Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №11 Ot 17 Marta 2003 Goda, St. 997," accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002003011000&docid=72>.

of the Baltic states, of which “520 thousand [were resident] in Latvia and 170 thousand in Estonia” and did not have citizenship. The statement maintained that by inviting the two states into its membership, the EU assumed “serious moral and political responsibility for the humanitarian situation there.”⁵⁴ The matter was raised in March and April 2004 by members of the *Rodina* faction (with 36 members in the Fourth Duma).⁵⁵ Viktor Alksnis argued that the EU would never resolve the issue of the violation of the rights of the Russian speakers in the Baltic states.⁵⁶ Dmitrii Rogozin, the head of *Rodina*, presented a draft of the Duma’s statement on the responsibility of the Latvian government for violation of human rights, arguing that Latvia behaved “almost like a hooligan, ignoring pan-European, pan-democratic standards.”⁵⁷

The statement was prepared by *Rodina* and adopted on April 28, 2004,⁵⁸ thanks to the support of *United Russia*. It was the first instance that the Government supported the rightwing party’s initiative.⁵⁹ The convergence between the Government’s position and that of the Duma’s conservative and rightwing forces began earlier when Rogozin was appointed as the President’s Special Representative on Kaliningrad Region on July 13, 2002. His radical suggestions on the matter, however, had no effect on the ultimate agreements and he was removed from office on January 20, 2004.⁶⁰

The convergence continued during the discussion of the EU enlargement on April 29, 2004. Draganov of *United Russia*, who made the aforementioned report on behalf of the committee on economic policy, business and tourism, acknowledged that there were problems in EU–Russia relations, including the issues of the Kaliningrad Region and of human rights of national minorities (implying Russian speakers) in Latvia and Estonia, but expressed hope for constructive dialogue at the anticipated summit.⁶¹ Konstantin Zatulin, also of *United Russia*, however, did not share the overall optimism.

It seems to me that we should not fall into some kind of self-deception: along with the fact that the European Union is a partner, and we would like to develop this, it is at the same time a competitor, both economically and politically. As far as I understand, today no one is seriously raising the question of Russia’s accession to the European Union, and today the European Union is expanding at the expense of the last countries that, as it were, are not part of the Commonwealth of Independent States. Tomorrow it may very well be that ... It is known that a number of countries have a desire to join the European Union. I don’t think we should evaluate this so positively. Maybe [we] remove these words about additional opportunities that open up before us, so as not to get into a strange situation?⁶²

54 “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №5 Ot 3 Fevralia 2003 Goda, St. 430.”

55 “Fraktsii i Gruppy v Gosudarstvennoi Dume IV Sozyva.”

56 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 3 Marta 2004 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=145344.

57 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 28 Aprelia 2004 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=150279.

58 “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №19 Ot 10 Maia 2004 Goda (Chasti I-II), St. 1870,” accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002004019000&docid=30>.

59 *Kommersant*, April 29, 2004, 2.

60 *Kommersant*, January 23, 2004, 11.

61 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 29 Aprelia 2004 g.”

62 Gosudarstvennaia Duma.

When the ratification of the protocol to the EU–Russia Partnership and Cooperation Agreement was being discussed on October 22, 2004, Deputy Minister of Foreign Affairs Vladimir Chizhov acknowledged the persistence of problems with the Kaliningrad Region, the Russian speakers, and other matters but was optimistic about their resolution. Kosachev of *United Russia*, however, was more cautious suggesting that the Government needed to continue talks with the EU on these matters.⁶³

Members of *Rodina* opposed ratification of the protocol, with Alksnis calling it “another capitulation by Russia.”⁶⁴ Vladimir Nikitin stressed that the problems of the Kaliningrad Region and the Russian speakers were not resolved and the situation had in fact deteriorated. He proposed withholding ratification of the protocol, which would nevertheless continue to be in force as provisional.⁶⁵ Zatulin of *United Russia* suggested excluding Latvia and Estonia from the protocol.⁶⁶ Thanks to the majority of *United Russia* and the marginality of Zatulin’s position within the faction, the protocol was ratified, although the Duma statement, which accompanied it, reaffirmed that there were problems in EU–Russia relations.⁶⁷ Vladimir Zhirinovskii, the leader of the LDPR, returned to the issue of the Kaliningrad Region later in October 2004, suggesting that the EU would annex the region as “Prussia.”⁶⁸

Alternative Projects of Integration

In the State Duma, the criticism of the EU and other Western organizations often went hand in hand with discussion on alternative integration projects. The dissolution of the Soviet Union was occasionally deemed a Western conspiracy, while the CIS was presented as a successor to the USSR and an alternative to the EU. Some deputies viewed the Union State of Russia and Belarus as a possible foundation for an alternative to the EU and Western bodies in general. Finally, some deputies suggested taking over the existing European organizations, the Council of Europe in particular, anticipating the rise of rightwing populism in Europe. The tensions between Western integrative projects and those led or to be led by Russia became especially acute in the context of the Orange Revolution in Ukraine (November 22, 2004–January 23, 2005).

The members of the LDPR and the KPRF alike treated the disintegration of the USSR as a Western conspiracy. Speaking in the Second Duma on March 15, 1996,

63 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Oseniia Sessiia, 22 Oktiabria - 19 Noiabria*, 54, 55, 57, 58.

64 Gosudarstvennaia Duma, 68, 69, 71, 72, 78.

65 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 22 Oktiabria 2004 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=157378.

66 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Oseniia Sessiia, 22 Oktiabria - 19 Noiabria*, 74.

67 “Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №44 Ot 1 Noiabria 2004 Goda, St. 4309,” accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002004044000&docid=56>.

68 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Oseniia Sessiia, 22 Oktiabria - 19 Noiabria*, 160.

Zhirinovskii of the LDPR (with 49 deputies)⁶⁹ maintained that the Russian state had to fight for survival in the context of “the cunning maneuvers of the West.” The Russian state was for him a direct successor of both the Russian Empire and the USSR.⁷⁰ In the spring of 1997, Iurii Nikiforenko of the KPRF (which with 139 members was the largest faction in the Second Duma) claimed that the stronger “the desire of the fraternal peoples [of the former USSR] for reunification, for the restoration of a single union state” was, the more militant “the resistance of those forces that destroyed the USSR” became. The leaders of the West, he continued, sought to separate Russia from Europe with the help of NATO and reduce it to a semi-colony.⁷¹

On December 25, 1998, when the issue of ratifying the Treaty of Friendship, Cooperation, and Partnership between Russia and Ukraine was being discussed, Ziuganov of the KPRF claimed that the division of the “single state and the single, triune Russian people – the Great Russians, the Little Russians [Ukrainians], and the Byelorussians [Belarusians]” was a crime and that it was necessary to reunite them when the “best forces [of the West], professional psychologists are thrown in to prevent us from connecting again.”⁷² Zhirinovskii claimed that the treaty should not be ratified since this would open a path for Ukraine to the EU and NATO by resolving border issues with Russia. Baburin argued that the treaty did not prevent Ukraine from joining NATO.⁷³ Speaking on October 22, 2004, when ratification of the protocol to the EU–Russia agreement was being discussed, Zatulín of *United Russia* claimed that the inclusion of Latvia, Estonia, and Lithuania into NATO and the European Union was “payment for their anti-Russian position” and “for their participation in the destruction of the Soviet Union.”⁷⁴

The Duma’s November 15, 1996, address on the occasion of ratification of the EU–Russia Partnership and Cooperation Agreement mentioned the CIS, claiming that the Russian Federation also intended to facilitate integration with Europe within the framework of this organization.⁷⁵ Hence it was not necessarily treated as a process that contradicted the broader European integration. Two days before the adoption of the address, however, when speaking in the Duma, President of Belarus Aliaksandr Lukashenka implied that integration in the post-Soviet space was not complimentary to that in Western Europe. He maintained that although the integration of Russia and Belarus was part of global integrative processes, it was an alternative rather than part of integration in Western Europe and North America.⁷⁶

69 “Gosudarstvennaia Duma II Sozyva: Fraktsiia LDPR,” accessed November 29, 2022, <https://web.archive.org/web/20120301193903/http://www.politika.su/fs/gd2fld.html>.

70 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 15 Marta 1996 g.”

71 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 17 (40), 1997 God, Vesennii Sessiia, 19 Marta - 4 Aprilia* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 1999), 657, 658.

72 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 25 Dekabria 1998 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=82401.

73 Gosudarstvennaia Duma.

74 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Osenniia Sessiia, 22 Oktiabria - 19 Noiabria*, 74.

75 “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №48 Ot 25 Noiabria 1996 Goda, St. 5439.”

76 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 11 (34), 1996 God, Osenniia Sessiia, 13 - 29 Noiabria* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 1999), 24.

It cannot be that integration in the West is necessarily good and integration in the East is necessarily bad. It is time for our foreign partners, who in any rapprochement in the east of Europe see the threat of the revival of the empire, to calm down.⁷⁷

The bilateral process, which started earlier in 1996, culminated in the establishment of the Union State (of Russia and Belarus), which was formally created on December 8, 1999.⁷⁸ In the process, the State Duma protested against the non-recognition of the Belarusian election by the EU in 1997.⁷⁹

The State Duma used the Union State, which was not yet formalized at the time, as the foundation for an alternative project of broader integration. The discussion was initiated by the Federal Assembly of Yugoslavia, which submitted its resolution on the accession to the Union State to the State Duma, adopted on April 12, 1999, soon after the NATO bombing began. During the discussion of the resolution in Duma committees, only *Iabloko* opposed this initiative, suggesting that the accession of Yugoslavia threatened Russia with a war and could lead to the collapse of the CIS and complete isolation of Russia. Aleksandr Shabanov of the KPRF insisted that this was a political gesture, a union of states in the making, rather than creation of a new state.⁸⁰

During the plenary debate on April 16, 1999, Nikolai Ryzhkov, who had been the Soviet Prime Minister and at the time headed the *Narodovlastie* group, implied that this union was a successor to the USSR, the Warsaw Treaty Organization, and the Council of Mutual Economic Assistance (Comecon). The emergence of a unipolar world after the destruction of the Soviet Union, he argued, led to new conflicts, including that in Yugoslavia.⁸¹

All these eight years after the destruction of the Soviet Union, we have been talking about this and insisting that it cannot continue like this, when each country is left alone. We have been saying all along that we need to integrate, we need to create a new union, [based] on new conditions, in order to protect the interests of each country both economically and politically. That is why we then welcomed the union between Russia and Byelorussia, we believed that this was the first step – the first but a significant step in the creation of a new union. Therefore, our deputy group welcomes Yugoslavia's accession to this union. Our opinion: this is a natural process. And we hope that the time will come when there will be not three states in this union but many more.⁸²

Zhirinovskii went further in articulating the vision of such a union.

[The basic principles of the union of Russia, Belarus, and Yugoslavia should include] a common foreign policy, a common defense [policy], and intentions to bring the economies

77 Gosudarstvennaia Duma, 24.

78 "Dogovor o sozdanii Soiuznogo gosudarstva," accessed November 29, 2022, <https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soiuznogo-gosudarstva>.

79 "Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №42 Ot 20 Oktiabria 1997 Goda, St. 4737," accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&iissid=1001997042000&docid=2125>.

80 Gosudarstvennaia Duma, "Stenogramma, 16 Aprelia 1999 g.," accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=80438.

81 Gosudarstvennaia Duma.

82 Gosudarstvennaia Duma.

into a single whole, in the future to create a common constitution, in the future to create a common parliament, [and] to hold referendums to confirm that this is the will of the peoples. Because some are trying to prove that even the Russians are allegedly against the union. This is a lie. Ninety percent of the inhabitants of Russia, Belarus, and Yugoslavia are for this union, no one opposes it! Only the enemies of Russia can oppose it, for this is a voluntary alliance and an alliance with friends. It [Yugoslavia] is our homeland, Slavic tribes came from there. The Russians came from there. This is our ancestral home. We have one language, one culture, one alphabet, one religion – everything is one! Therefore, the Serbs have always loved and respected Russia, knowing that it is part of our great state. And now we will have, if everything goes well, borders from the Adriatic to Kamchatka.⁸³

Zhirinovskii stated that NATO was on the brink of collapse, anticipating the USA's departure from the organization. He also maintained that the EU was in the process of destruction due to an inflow of refugees from the Balkans and the Middle East. In this context, he continued, Russia could become a second center of global power, together with the USA. Zhirinovskii then claimed that the Russia-led union would expand rapidly.⁸⁴

And Slovakia is just waiting for this, it is a pro-Russian republic, it will immediately join this union. Czechia is pro-Western but Slovakia is pro-Russian. Bulgaria, sandwiched between Serbia and Russia, under the threat of Turkish annexation, will also turn to us. Cyprus and Greece and even some Asian states – India, Pakistan, Afghanistan, Iran – are also tired of wars, of strife. And they know that without a big alliance with Russia, at least on the level of an alliance that would provide security in Asia, the wars there will not end.⁸⁵

On the same day, the majority of the Duma adopted a resolution on the accession of Yugoslavia to the Union of Belarus and Russia.⁸⁶ As a political document, the resolution simply supported the resolution of the Yugoslav Federal Assembly and recommended the Russian President to start considering all issues connected to the Yugoslav resolution.⁸⁷

The union with Yugoslavia never materialized but the issue of a wider union to succeed the USSR returned to the agenda of the State Duma with the start of the Orange Revolution. Already on November 23, 2004, Ziuganov claimed that the issue of Ukrainian elections was an issue of the future history of the Russian and Ukrainian people, suggesting that “without a union of Russia, Ukraine, and Byelorussia, we will never be a subject of international law and a competitor for either Europe or Asia.”⁸⁸ On November 24, the matter of the Duma's formal response to the events in Ukraine was raised by Andrei Kokoshin of *United Russia*, who headed the committee on CIS affairs and connections to compatriots (Russians living abroad). Kokoshin stressed

83 Gosudarstvennaia Duma.

84 Gosudarstvennaia Duma.

85 Gosudarstvennaia Duma.

86 Gosudarstvennaia Duma.

87 “Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii №17 Ot 26 Aprelia 1999 Goda, St. 2094,” accessed November 29, 2022, <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&tissid=1001999017000&docid=2540>.

88 Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 10 (137), 2004 God, Oseniia Sessii, 23 Noiabria - 3 Dekabria* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2005), 71.

that the election in Ukraine was very important to Russia due to its “centuries-long close ties” to Ukraine.⁸⁹

Nikitin of *Rodina* and Zhirinovskii of the LDPR pointed out the involvement of the West, including the EU, in Ukraine’s affairs. Zhirinovskii argued on December 26, 2004, that installing a pro-American President in Ukraine would be the first step, while Belarus would follow next and then Russia.⁹⁰ Nikolai Pavlov of *Rodina* formally raised the issue of the EU’s involvement in Ukraine’s internal affairs on December 2, 2004.

But what does the European Union have to do with Ukraine? The European Parliament today will adopt a resolution where Ukraine will be blackmailed. [...] So, I propose to include this issue in the agenda so that the Committee on International Affairs and the Committee on CIS Affairs carefully study this issue and prepare a worthy answer to these insolent people from the European Parliament! We cannot brush aside such unjustified aggression. And I remind you once again that Ukraine is a fully-fledged [...] member of the CIS, that we have twelve million ethnic Russians living there, and [that] we now have every reason to be concerned.⁹¹

This line was continued by Zhirinovskii on December 3, who argued that the EU had no right to intervene in Ukrainian affairs, while Russia had as Ukraine was part of the CIS.⁹² In this respect, the Orange Revolution was presented as a direct clash between the competing project of Western and Russia-led integration.

Zhirinovskii, however, also proposed that Russia used the existing European structures to push its agenda. On May 23, 2002, speaking at a Duma round table rather than a formal plenary session, he suggested forming a Russian-speaking Eastern European faction in the Council of Europe.⁹³ Furthermore, Zhirinovskii anticipated the rise of rightwing populist forces in Europe.

Now a new orientation came into being. We were the originator of this orientation. The LDPR won parliamentary elections almost three times. I mean patriotic orientation, national–state. Today, deputies of the LDPR orientation can be found in the parliaments of many Western European countries. [...] We were the first to mark this course. And it is winning all over Europe today. And now, on June 9, the election [will take place in France], you will see how many votes will be received by the deputies of [Jean-Marie] Le Pen’s [National] Front. Jörg Haider’s Freedom Party [of Austria] is practically the ruling party in Austria. Thus, on average, we can say that 20 percent of European parliaments [deputies in European parliaments] have a patriotic orientation. Where is our influence? [...] This is the Kremlin’s mistake, they did not understand the meaning of this orientation, they did not understand where Europe was heading. This is not all. I will name the

89 Gosudarstvennaia Duma, 159.

90 Gosudarstvennaia Duma, 162, 293, 294, 297.

91 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 2 Dekabria 2004 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=150921.

92 Gosudarstvennaia Duma, “Stenogramma, 3 Dekabria 2004 g.,” accessed November 29, 2022, http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=151408.

93 Gosudarstvennaia Duma, *Parlamentskoe Izmerenie Vnezhnepoliticheskoi Strategii Rossii: Vtoroi “Krugkyi Stol”: Materialy Obmena Mneniiami v Gosudarstvennoi Dume Federal’nogo Sobraniia Rossiiskoi Federatsii: 23 Maia 2002 Goda* (Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2003), 12, 13.

date now, you will remember it. In 2010–2012, the entire current geopolitical model of the world will collapse. We must prepare for this, because in ten years only this will give us the opportunity to rise.⁹⁴

On November 10, 2004, Zhirinovskii once again articulated a prognosis on the collapse of NATO and the EU, suggesting that they would collapse in 2010 or 2015 “in a mere three days,” just like the USSR did in 1991.⁹⁵

Conclusion

During the first years of the State Duma, the notion that Russia was a European country contributed to the positive image of the EU in parliamentary debates. This notion, however, did not go unquestioned and discussions on the EU and the “European community” in general were accompanied with national, imperial, and great power anxieties since the Duma’s early years as expressed by conservative and right-wing parties. The perceived involvement of the EU, as represented by the European Parliament, into Russia’s internal affairs, that is, in the two Chechen wars, was one of the main drivers behind anti-EU discourse. The Yugoslav wars, especially the Kosovo War, continued this trend. In 2002–2004, the issue of the Baltic States accession to the EU set the tone, with most deputies focusing on the issues of the Kaliningrad Region and the Russian speakers in Latvia and Estonia. Finally, the Orange Revolution in Ukraine and the perceived EU involvement in what the deputies presented as a Russian sphere of influence, institutionalized by the CIS, contributed the convergence between the discourses of the then minority conservative and rightwing deputies and the new ruling party.

Since the 1990s, there have also been visions of alternative integration projects in Europe and beyond, which would center on Russia rather than the EU or NATO. Many of those who supported such projects openly admitted that they would be akin to a revival of the Soviet Union. It was not the CIS but the Union State of Russia and Belarus that became the core of such plans and even went beyond the former Soviet boundaries with the support of Yugoslavia’s accession to the Russia-led union. In 2002–2004, however, Zhirinovskii of the LDPR suggested an alternative approach of taking over European institutions, the Council of Europe in the first place, through the use of rightwing populist parties.

While initially the debates in the Duma seemed marginal for Russia’s foreign policy, controlled by Presidents Boris El’tsin and Putin and the Governments that preferred cooperation to conflict with Europe, the anti-EU discourse eventually spread to other bodies of power. Furthermore, the alternative projects of (re)integration in the post-Soviet space, such as the Eurasian Economic Community (2000) and the

⁹⁴ Gosudarstvennaia Duma, 13.

⁹⁵ Gosudarstvennaia Duma, *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Oseniia Sessii, 22 Oktiabria - 19 Noiabria*, 394.

Collective Security Treaty Organization (2002), were developed since the early 2000s as alternatives to the EU and NATO. Finally, Russia's wars in the post-Soviet space, namely the Russo–Georgian War (2008) and the Russo–Ukrainian War (since 2014) have been presented as part of a larger conflict between Russia and the West, with the EU being part of the latter.⁹⁶ Last but not least, Russia has presented itself as an international conservative power, connecting European rightwing populist forces, as anticipated by Zhirinovskii.⁹⁷

Sources and Literature

- Belopolsky, Helen. *Russia and the Challengers: Russian Alignment with China, Iran and Iraq in the Unipolar Era*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Chaisty, Paul, and Petra Schleiter. "Productive but Not Valued: The Russian State Duma, 1994–2001." *Europe-Asia Studies* 54, No. 5 (2002): 701–24.
- Diesen, Glenn. *EU and NATO Relations with Russia: After the Collapse of the Soviet Union*. Farnham: Ashgate, 2015.
- Diesen, Glenn. "Russia as an International Conservative Power: The Rise of the Right-Wing Populists and Their Affinity towards Russia." *Journal of Contemporary European Studies* 28, No. 2 (2020): 182–96.
- "Dogovor o sozdanii Soiuznogo gosudarstva." Accessed November 29, 2022. <https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soiuznogo-gosudarstva>.
- "Fraktsii i Gruppy v Gosudarstvennoi Dume IV Sozyva." Accessed November 29, 2022. <https://web.archive.org/web/20211019223214/http://politika.su/fs/gd4frac.html>.
- "Fraktsiia KPRF v Gosudarstvennoi Dume I Sozyva." Accessed November 29, 2022. <https://web.archive.org/web/20121222110355/http://www.politika.su/fs/gd1fkip.html>.
- "Fraktsiia LDPR v Gosudarstvennoi Dume III Sozyva." Accessed November 29, 2022. <https://web.archive.org/web/20101126173621/http://politika.su/fs/gd3fld.html>.
- Gosudarstvennaia Duma. *Gosudarstvennaia Duma v Vesenniuu Sessiu 1995 Goda*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 1995.
- Gosudarstvennaia Duma. *Mezhdunarodnye Parlamentskie Organizatsii: Spravochnik*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2003.
- Gosudarstvennaia Duma. *Parlamentskoe Izmerenie Vnezhnepoliticheskoi Strategii Rossii: Vtoroi "Krugkyi Stol": Materialy Obmena Mneniiami v Gosudarstvennoi Dume Federal'nogo Sobraniia Rossiiskoi Federatsii: 23 Maia 2002 Goda*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2003.
- Gosudarstvennaia Duma. "Stenogramma, 1 Noiabria 2002 g." Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=126480.
- Gosudarstvennaia Duma. "Stenogramma, 2 Dekabria 2004 g." Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=150921.
- Gosudarstvennaia Duma. "Stenogramma, 3 Dekabria 1997 g." Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=58168.
- Gosudarstvennaia Duma. "Stenogramma, 3 Dekabria 2004 g." Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=151408.
- Gosudarstvennaia Duma. "Stenogramma, 3 Marta 2004 g." Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=145344.

96 Andrei Tsygankov, "Vladimir Putin's Last Stand: The Sources of Russia's Ukraine Policy," *Post-Soviet Affairs* 31, No. 4 (2015): 279–303.

97 Glenn Diesen, "Russia as an International Conservative Power: The Rise of the Right-Wing Populists and Their Affinity towards Russia," *Journal of Contemporary European Studies* 28, No. 2 (2020): 182–96.

- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 7 Fevralia 1996 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=26840.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 7 Iiunia 2002 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=130904.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 9 Sentiabria 1995 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=17679.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 10 Avgusta 1996 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=26994.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 10 Fevralia 1995 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=15484.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 11 Ianvaria 1995 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=13406.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 15 Marta 1996 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=28904.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 16 Aprelia 1999 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=80438.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 16 Fevralia 1996 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=27644.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 18 Fevralia 1994 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=3708.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 18 Oktjabria 1996 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=28976.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 19 Fevralia 1999 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=75446.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 21 Marta 1997 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=49011.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 22 Aprelia 1998 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=58577.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 22 Oktjabria 2004 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=157378.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 25 Dekabria 1998 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=82401.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 27 Ianvaria 1995 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=15139.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 28 Aprelia 2004 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=150279.
- Gosudarstvennaia Duma. “Stenogramma, 29 Aprelia 2004 g.” Accessed November 29, 2022. http://cir.duma.gov.ru/duma/document/text/?doc_id=150408.
- Gosudarstvennaia Duma. *Stenogramma Zasedanii, Tom 6 (133), 2004 God, Vesennia Sessia, 10 Iiunia - 7 Iiulia*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2005.
- Gosudarstvennaia Duma. *Stenogramma Zasedanii, Tom 9 (136), 2004 God, Osennia Sessia, 22 Oktjabria - 19 Noiabria*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2005.
- Gosudarstvennaia Duma. *Stenogramma Zasedanii, Tom 10 (137), 2004 God, Osennia Sessia, 23 Noiabria - 3 Dekabria*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 2005.
- Gosudarstvennaia Duma. *Stenogramma Zasedanii, Tom 11 (34), 1996 God, Osennia Sessia, 13 - 29 Noiabria*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 1999.
- Gosudarstvennaia Duma. *Stenogramma Zasedanii, Tom 17 (40), 1997 God, Vesennia Sessia, 19 Marta - 4 Aprelia*. Moscow: Izdanie Gosudarstvennoi Dumy, 1999.
- “Gosudarstvennaia Duma II Sozyva: Agrarnaia Deputatskaia Gruppy.” Accessed November 29, 2022. <https://web.archive.org/web/20120301193450/http://www.politika.su/fs/gd2fag.html>.

- “Gosudarstvennaia Duma II Sozyva: Deputatskaia Gruppy ‘Narodovlastie.’” Accessed November 29, 2022. <https://web.archive.org/web/20120301193401/http://www.politika.su/fs/gd2fna.html>.
- “Gosudarstvennaia Duma II Sozyva: Fraktsiia ‘Iabloko.’” Accessed November 29, 2022. <https://web.archive.org/web/20120301193542/http://www.politika.su/fs/gd2fyfa.html>.
- “Gosudarstvennaia Duma II Sozyva: Fraktsiia LDPR.” Accessed November 29, 2022. <https://web.archive.org/web/20120301193903/http://www.politika.su/fs/gd2fld.html>.
- Kommersant. “Gosduma Priniata Zaiavlenie Po Kaliningradu,” June 21, 2002. <https://www.kommersant.ru/doc/943434>.
- Malcolm, Neil. “The ‘Common European Home’ and Soviet European Policy.” *International Affairs* 65, No. 4 (1989): 659–76.
- Protsyk, Oleh. “Domestic Political Institutions in Ukraine and Russia and Their Responses to EU Enlargement.” *Communist and Post-Communist Studies* 36, No. 4 (2003): 427–42.
- Remington, Thomas F. “Putin and the Duma.” *Post-Soviet Affairs* 17, No. 4 (2001): 285–308.
- Rossiiskaia Federatsiia. “Konstitutsiia Rossiiskoi Federatsii, Priniata Vsenarodnym Golosovaniem 12 Dekabria 1993 g.” Konstitutsiia Rossii: Vse redaktsii. Accessed November 29, 2022. <https://konstitucija.ru/1993/1/>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №1 Ot 2 Ianvaria 1995 Goda, St. 31.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1001995001000&docid=269>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №5 Ot 3 Fevralia 2003 Goda, St. 430.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002003005000&docid=59>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №7 Ot 13 Fevralia 1995 Goda, St. 507.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1001995007000&docid=12>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №11 Ot 17 Marta 2003 Goda, St. 997.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002003011000&docid=72>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №17 Ot 26 Aprelia 1999 Goda, St. 2094.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1001999017000&docid=2540>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №17 Ot 29 Aprelia 2002 Goda, St. 1656.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002002017000&docid=102>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №19 Ot 10 Maia 2004 Goda (Chasti I-II), St. 1870.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002004019000&docid=30>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №42 Ot 20 Oktiabria 1997 Goda, St. 4737.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=100199704200&docid=2125>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №44 Ot 1 Noiabria 2004 Goda, St. 4309.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=1002004044000&docid=56>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №48 Ot 25 Noiabria 1996 Goda, St. 5439.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=100199604800&docid=1787>.
- “Sobranie Zakonodatel’stva Rossiiskoi Federatsii №52 Ot 24 Dekabria 2001 Goda, St. 4943.” Accessed November 29, 2022. <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=100&issid=100200105200&docid=35>.
- Tsygankov, Andrei. “Vladimir Putin’s Last Stand: The Sources of Russia’s Ukraine Policy.” *Post-Soviet Affairs* 31, No. 4 (2015): 279–303.

Ivan Sablin

EVROPSKA UNIJA V RAZPRAVAH V RUSKI DRŽAVNI DUMI, 1994–2004

POVZETEK

Članek obravnava razprave o Evropski uniji (EU) v spodnjem domu ruskega parlamenta (državni dumi) v obdobju 1994–2004. Čeprav je bila EU občasno predstavljena pozitivno, je bilo na splošno mogoče slišati veliko kritik EU in “Evropske skupnosti”. Razprave so spremljale glasno izražene skrbi tistih frakcij, ki so bile v opoziciji proti predsedniku in vladi, vendar so imele močno oporo v parlamentu, kot so konservativna Komunistična partija Ruske federacije (KPRF), desna populistična Liberalna demokratska stranka Rusije (LDSR) ter desna stranka *Rodina* (“domovina”) in njene predhodnice. Te skrbi so se nanašale na Čečenijo, Jugoslavijo, Ukrajino in baltske države kot dozdevne prostore merjenja moči med Rusijo in EU. Projekti (ponovne) izgradnje ruske (sovjetske) imperialne tvorbe na podlagi Skupnosti neodvisnih držav (SND) ali Zvezne države (Rusije in Belorusije) so bili predstavljeni kot alternativa zahodnoevropskemu združevanju v okviru EU in Organizacije Severnoatlantske pogodbe (NATO). Retorika v dumi, ki je bila usmerjena proti EU in jo je spremljalo obsojanje zveze NATO, je bila diskurzivna podlaga za končno spremembo politike predsednika in vlade. Člani *Združene Rusije*, vladne stranke brez jasne ideologije, ki je leta 2003 dobila ustavno večino, so leta 2004 prevzeli elemente konservativne in desničarske retorike formalne opozicije. To se je zgodilo v kontekstu širitve EU, ko so v parlamentu razpravljali o vprašanih dostopnosti Kaliningrajske regije in pravicah rusko govorečih v Latviji in Estoniji. Pozneje istega leta je začetek oranžne revolucije v Ukrajini dodatno spodbudil protievropski diskurz Dume, ki je v ruski politiki kmalu prevladal.

Sven Jüngerkes,* Tobias Kaiser**

Project Outline: “Constitution and Development of Political Parties in Germany from 1989/90 to the Present”

Overview

The KGParl lead joint network: “Parties and Party System after 1990”¹ examines the constitution and the transformation of a new German party landscape after the reunification of 1990. The first focus is on the establishment of party-political structures in the five new German states after system transformation in 1989 and unification in October 1990.² This is to evaluate the different expectations in East and West Germany and the competing influence of the established West German parties, which extended their organizations into the territory of the former German Democratic Republic (GDR), in building what soon was seen as an East German party system.

* **PhD, Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Schiffbauerdamm 40, D-10117 Berlin; juengerkes@kgparl.de**

** **PhD, Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Schiffbauerdamm 40, D-10117 Berlin; kaiser@kgparl.de**

1 The cooperation partners are the party-affiliated (but formally independent) foundations: the Friedrich-Ebert-Stiftung, the Konrad-Adenauer-Stiftung, the Hanns-Seidel-Stiftung, the Heinrich-Böll-Stiftung, the Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit and the Rosa-Luxemburg-Stiftung. There are several PhD-candidates working on the topics mentioned in this paper, see <https://kgparl.de/forschung/parteien-nach-1990/>, accessed April 11, 2023.

2 At the time of reunification, the old Federal German Republic with its 11 federal states (in German: Bundesländer) had a four-party system: Christian Democrats (Christian Democratic Union (Christlich Demokratische Union/CDU), including the Bavarian only Christian Social Union (Christlich-Soziale Union in Bayern/CSU, the Social democratic Party (Sozialdemokratische Partei Deutschlands/SPD), the liberal Party (Freie Demokratische Partei/FDP and the Greens (Die Grünen), which were focused on ecology and pacifism. In October 1990, the GDR joined the territory of the Federal Republic of Germany and the old GDR districts became 5 new federal states. The West German political structure, including the party system, was extended to East Germany. The former GDR state party Socialist Unity Party for Germany (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands/SED, a forced merger of the Social Democrats in the GDR and the communist party) renamed itself Party of the Democratic Socialism (Partei des demokratischen Sozialismus/PDS)

Second, the effects and repercussions of these processes in eastern Germany on the all-German party system should also be examined: Did a co-transformation occur in western Germany? Did the reunification perhaps even accelerate the fragmentation of the traditional federal German party system which has been in place since 1983, when a new, young party, the Greens (Die Grünen), succeeded in entering the German Bundestag for the first time?

The process of democratization in the GDR, from illegal opposition to the 1990 Volkskammer (parliament of the GDR) elections and the election of the all-German Bundestag, is well researched. What remains controversial, however, is the question of what long-term consequences the transfer of West German party structures had for the emergence of a democratic culture in the territory of the former GDR, respectively Germany as a whole. In view of the recruitment of political leadership controlled by the party headquarters of the old Federal German Republic and the appointment of functionaries in the administration and judiciary who had been socialized in the West, was soon followed by discourse and allegations about colonization of the east.³

The research project focuses on the period of the 1990s and early 2000s, but also seeks answers to present problems. The 90s and early 2000s was a period in which the internal structures of the nationally established parties reshaped. After the decision to make Berlin the capital of a unified Germany, party headquarters began to move organizations and structures from Bonn to Berlin. Even before the unification they had already begun founding East German state associations or appointing representatives for the east. This period of upheaval during the first years of unification was not easy or free from conflict. A common parliamentary practice between GDR politicians, who often had little experience in politics as a profession, and West German professional politicians had yet to be found. And even today one can still see great differences in mentality between East and West that has led to a different style of politics in the east.⁴

This new, all-German party system was slightly different from the old Federal German Republic. This became significantly visible during the protests against the so-called Hartz IV reforms, which since 2002 (the second government of Chancellor Gerhard Schröder, a coalition of Social Democrats and the Green Party, 2002–2005) have been restructuring the former West German social welfare system which was extended to East Germany.⁵ The five new states became the focal point of vehement citizen protests against the reforms, which severely restricted social benefits. In the West, left-wing groups and trade union representatives split from the ruling Social

3 See for example Dirk Oschmann, *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung* (Berlin: Ullstein, 2023). Fritz Micklisch, *Die Kolonisierung der DDR: wie die einst "lieben Brüder und Schwestern im Osten" von den kalten Kriegern im Westen gehasst, gedemütigt und bestraft werden*. 1. Aufl. (Berlin: Verlag am Park, 2011).

4 See *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2021*, ed. German Federal Government (Bundestag Drucksache 19/31840), 14, 15.

5 For the extension see Gerhard Albert Ritter, *Der Preis der deutschen Einheit: die Wiedervereinigung und die Krise des Sozialstaats*. 2., erweiterte Auflage (München: C.H. Beck, 2008). – One of the most controversial main parts of the so called Hartz-IV-reforms (the IV means, that it is part of a bigger reform package) merged the former long-term unemployment with welfare benefits, lowering them significantly and with strict conditions and monitoring through social security authorities.

Democrats and, together with former communist or socialist splinter groups, merged to form a new party, which positioned itself left of the Social Democrats and called itself an electoral alternative for labor and social justice WASG (Wahlalternative Arbeit und Soziale Gerechtigkeit). Thanks to the protests, the former Socialist Unity Party of the east, now renamed the PDS Party of Democratic Socialism (Partei des Demokratischen Sozialismus), which was mainly confined to eastern Germany and in sharp decline. For example, the PDS fell short of the 5-percent threshold in the 2002 elections for the Bundestag and was therefore no longer represented in the new Bundestag. But with growing protest against the labor market reforms the PDS, which rejected the reforms, managed to gain new supporters and establish itself as an all-German new left-wing party that merged with the WASG in 2007. In 2005, the PDS renamed itself The Left (Die Linke), returned to the Bundestag with a gain of almost five percentage points.

So, in short, the reference framework for the planned studies is, on the one hand, the change in the party landscape after the end of the Cold War in Europe as a whole and on the other hand, the specifically German manifestations of the system transformation.

The Historical Background

The understanding of democracy and voter behavior in the new and old federal states differed from the outset, even though the parties represented in the state parliaments since 1990 consistently competed nationwide. Thus, the East German electorate and also the East German local party milieus were primarily shaped by the experience of the political system of the GDR. However, this experience was not universally negative: In surveys conducted as early as 1991, almost two-thirds of respondents thought that GDR socialism was a good idea, but that it had been poorly executed. Especially in view of social upheavals after reunification, deindustrialization and mass unemployment in East Germany, the GDR appeared ambivalent: Lack of freedom on the one hand, steady jobs and a stable social system on the other.⁶

The lack of pluralism also characterized the GDR's party system. Although different parties existed in the GDR, the voter did not have a real choice. There was only a single list on the ballot: the so called National Front (Nationale Front), in which candidates from all approved eastern German parties and mass organizations like the trade unions were placed. The allocation of mandates was arranged by a fixed distribution key that guaranteed a majority for the SED Socialist Unity Party (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands). So, the self-proclaimed leading role of the GDR's Socialist Unity

⁶ The historian Ilko-Sascha Kowalczyk pointed out that the GDR-ideology and self-perception, but also its citizens, defined itself in social reality as a state of working people and firmly secured jobs. The loss of this social security, as well as the West's disdain for these GDR biographies, had led to a long-term trauma that has not really been dealt with to this day. See Ilko-Sascha Kowalczyk, *Die Übernahme: wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde*. 2. Aufl. (München: C.H. Beck, 2019).

Party, effectively ruled out any claim to power by the bloc parties, which on paper formally had equal rights. But GDR-parties such as the CDU Christian Democrats (Christlich Demokratische Union), LDPD Liberal Democrats (Liberaldemokratische Partei Deutschlands), the NDPD National Democrats (Nationaldemokratische Partei Deutschlands) or the DBD Democratic Farmers' Party (Demokratische Bauernpartei Deutschlands) had primarily a legitimizing and integrating function⁷; they allowed the illusion of plurality that did not exist in reality, they were able to render possible protests or dissatisfaction harmless. Critics of the SED's leadership role were able to become involved, without endangering the dominance of the Socialist Unity Party. So, the bloc parties were seen as a system-stabilizing factor.⁸

In contrast, the Basic Law of the Federal Republic of Germany (Grundgesetz) accorded constitutional status to all political parties that were loyal to the constitution in Article 21, paragraph 1: "The parties shall cooperate in the formation according to the political will of the people." Political competition between different parties was fundamental to the political system of the Federal Republic and was an elementary factor for the electorate's understanding of democracy. Such party competition did not become established in the GDR until the very last period of the state's existence: the phase in which the state party, the SED, slowly lost importance against the backdrop of growing protests among the population. Only towards the end of the GDR, did parties represented in the National Front bloc develop into potential power factors, but in the end missed their chance. This development began towards the end of the 9th Volkskammer, which in June 1986 was still elected on the basis of non-free elections with unified lists. The more the power of the SED eroded, the stronger the influence of the old bloc parties on the process of system transformation became at times. This was mainly due to the fact that the GDR's bloc parties were established and had material infrastructure – for example, members, a party organization, municipal officeholders or real estate holdings. Nevertheless, democratic change in the GDR did not come from the bloc parties; they only reacted and at no point did they succeed in gaining an initiative against the SED or in the reform process. Resistance to the system originated from outside the system. It formed itself in the mid-1980s against the SED's monopoly on power and the bloc parties that were integrated into the SED's system of rule.

However, the heterogeneous opposition, which initially developed primarily in the protective environment of the Protestant Church, for the most part did not see itself in the role of a competing party. It legitimized its existence primarily as a civil citizens' movement separate to political parties. It was not until the founding of the DDR/SDP Social Democratic Party of the GDR (Sozialdemokratische Partei) in a Protestant parsonage in Schwante, a little Brandenburg village north of Berlin, on October 7, 1989, and other newly formed parties such as the DSU German Social Union (Deutsche Soziale Union), which was oriented towards the Bavarian Christian-Social Union, and

7 For example, the NDPD integrated former ordinary Members of the banned National Socialist Party.

8 Cf. for example Ines Soldwisch, "… etwas für das ganze Volk zu leisten und nicht nur den Zielen einer Partei dienen …": *Geschichte der Liberal-Demokratischen Partei (LDP) in Mecklenburg von 1946-1952* (Rostocker Schriften zur Regionalgeschichte, Bd. 1) (Berlin and Münster: Lit., 2007).

the DA Democratic Awakening (Demokratischer Aufbruch), which was more or less the east German version of the western Christian Democratic Union, that the existing bloc party system of the National Front was expanded and transformed into a democratic, pluralistic alternative. Thus, the process of disintegration of the power-maintaining system of the bloc parties became apparent. And slowly their western counterparts became involved and took over these organizations.

State of Research

The process of the political post-1990 transformation in eastern Germany is well researched. This also applies to the reorganizations or new foundations of individual parties in the territory of the GDR, which led to the integration of the citizens' movements or short-lived "east parties" by the "big sisters" in West Germany. For the unification of the Social Democrats, two well-founded studies by Daniel F. Sturm and Peter Gohle are available.⁹ The reorganization and transformation of the Socialist Unity Party of Germany into the Party of Democratic Socialism (Partei des demokratischen Sozialismus) and its later reconstitution as the Left Party, which in 2007 merged with the West German left-wing WASG to form a party that became active nationwide and not only in East Germany, has been extensively researched by Thorsten Holzhauser, at least until 2005.¹⁰ The merger of the East German civil rights party Alliance for the 90s (Bündnis 90) with the West German Green party is the subject of a current dissertation.¹¹ Initial studies are available on the co-operation and later the attempted takeover of the German Social Union, a party founded in 1990, by the Bavarian CSU, which unsuccessfully attempted to acquire a nationwide party organization beyond its home state of Bavaria.¹² In contrast, a summary study of the integration of the GDR parties, which were part of the national bloc – the eastern Christian Democratic Union, the Democratic Farmers' Party of Germany, the National Democratic Party of Germany, the Liberal Democratic Party of Germany and the German Women's League –, into their Western counterparts CDU and FDP is still pending. Moreover, the relevant holdings of the "Foundation Archives of Parties and Mass Organizations of the GDR"

9 For the SPD, the works are Daniel Friedrich Sturm, *Uneinig in die Einheit: die Sozialdemokratie und die Vereinigung Deutschlands 1989/90* (Willy-Brandt-Studien) (Bonn: Dietz, 2006). Peter Gohle, *Von der SDP-Gründung zur gesamtdeutschen SPD: die Sozialdemokratie in der DDR und die Deutsche Einheit 1989/90* (Reihe Politik- und Gesellschaftsgeschichte, Bd. 99) (Bonn: Dietz, 2014). Fabian Peterson, *Oppositionsstrategie der SPD-Führung im deutschen Einigungsprozeß 1989/1990: Strategische Ohnmacht durch Selbstblockade?* (Politica 35). (Hamburg: Kovač, 1998).

10 Thorsten Holzhauser, *Die "Nachfolgepartei": die Integration der PDS in das politische System der Bundesrepublik Deutschland 1990-2005* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Band 122) (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2019).

11 Florian Schikowski (Potsdam), among others: Takeover at eye level? The Merger of Bündnis 90 and The Greens.

12 Jens Weinhold-Fumoleau, "Der Einheit wegen. Parteienkooperationen am Ende der DDR am Beispiel der CSU-DSU," in *Die Mauer ist weg! Mauerfall, Wendejahre und demokratischer Neubeginn*, herausgegeben von Renate Höpfinger (Bayerische Lebensbilder 5. Biographien, Erinnerungen, Zeugnisse) (München: Hanns Seidel Stiftung, 2019).

which are kept in the German Federal Archives, primarily reflect decision-making at the central level. Research dealing with the regional or local decision-making level is still very rare, if only because of the difficulty in sourcing information.

Thus far, most research work focused on the phase of system transformation. Largely unexplored, on the other hand, is the long-term impact that the transfer of West German party structures had and still has on the emergence of democratic culture in the territory of the former GDR. That this transfer of West German standards and structures was viewed quite controversially is shown, for example, by talk of "colonization" of the lifeworld in the East – in view of the recruitment of political leadership controlled by the party headquarters of the old Federal Republic and the broad appointment of functionaries socialized in the West, to state functions such as administration and the judiciary, such an accusation could not be entirely dismissed.

Project Outline

The research project carried out by KGParl and the parties' foundations starts with the confrontation of different political experiences and expectations in East and West with regard to the reconstitution of the parties:

Already in the first German democratic state level (Landtagswahlen), elections in the five new federal states, a significantly different East German variant of the previous West German party system was shaped, in which the Party of Democratic Socialism (PDS) was able to establish itself as a strong regional party. This provided a rallying point for all those who were not satisfied with the course of development in East Germany, while structural dominance of the mainstream parties Christian Democrats and Social Democrats, which still prevailed in the West (although already challenged by the successes of the Green Party), waned. Particular difficulties were experienced by the West German Liberal Party and, to a lesser extent, the Greens who were unable to establish a broad base in eastern parts of Germany up until the present day. Both parties were only able to gain regional political influence on government formation and opposition in the new states as small coalition partners.

In a second phase - beginning with the brief electoral success of the far-right DVU German People's Union (Deutsche Volkunion) in Saxony-Anhalt in 1998 and somewhat later in Brandenburg - the right-wing extremist protest potential also unfolded more dynamically in the party spectrum than in the West, further intensifying the fragmentation of the all-German party system and the East-West divide. In addition, special regional developments took place that made the East German states appear far from homogeneous in terms of party politics.

The time frame of the research project covers the phase of the constitution and consolidation of the parties after system transformation up to the reactions to the announcement of comprehensive, partly neoliberal social reforms under Agenda

2010¹³ by the government of Chancellor Gerhard Schröder. Since 2003 the so-called Hartz-IV shock was felt particularly strongly in the eastern German states, where far larger percentages of the population were dependent on state support payments than in the west. It is therefore not surprising that since the end of 2003 opposition to the liberalization of the labor market and the increase in state pressure on social benefit recipients led to mass protests against the federal government, first in the east and later also in the west. After initial hesitation, the West German-dominated trade unions, which were organized under the umbrella organization of the German Trade Union Confederation, also joined the protests. However, protests in West Germany never reached the quality and quantity of East German protests. Here, the labor market reforms became the focal point for long-term alienation of citizens from the party system and, in part, from the welfare state, which for many presented itself primarily as an intrusion into private lives.

In East Germany, the PDS Socialist Party in particular was able to position itself as an opponent to the Hartz IV reforms and consolidate its position as the East German regional and protest party. For the Social Democrats, the protests also marked a turning point, as the partly neoliberal social policies of the Red-Green federal government led to the reestablishment of the WASG Electoral Alternative Party, which was subsequently able to mobilize parts of the left wing of the Social Democrats around their former party chairman Oskar Lafontaine, who left the Social Democrats in 2005, and left-wing trade unionists who were dissatisfied with the federal government's pro-employer policies. In 2006, the WASG merged with the PDS, which one year earlier had renamed itself The Left (Die Linke), and the two together formed a renewed nationwide leftwing party. As a nationwide left-wing party, they regularly succeeded in overcoming the five-percent threshold in state elections in the West as well and after 2005 became a left-wing opposition party.¹⁴ Nevertheless, even after unification with the WASG, the strong east-west division remained visible: In the West the party was never able to match the electoral successes it had in eastern parts of Germany, where today The Left holds the position of prime minister in Thuringia. The party's anchoring in society, for example party organization and membership figures, also remained significantly lower in West Germany than in East Germany.

Perhaps historian Philipp Ther is right when he points out that the importance of the Schröder-Fischer government's social reforms can hardly be underestimated in explaining the current and ongoing differences between East and West.¹⁵ The reactions

13 See also Footnote 5.

14 A position the Left is losing at the moment as the new populist party Alternative for Germany, a party that was initially founded as an anti-euro movement and now seen as a right-wing populist rallying movement, strongly rooted mostly in the eastern federal states, is taking the role of the aging Left in the eastern German states.

15 For Philipp Ther (Ther 2019), the labor market reforms of the SPD-Green government represent a catch-up co-transformation of the Federal Republic and alignment with the massive social transformation in Eastern Europe. Wages were depressed, incentive systems via pressure and reduction of labor costs for entrepreneurs were recipes of neoliberal reformers in Eastern Europe since 1990 within the framework of the Washington Consensus, competitiveness of the Eastern European economies was initially to be established primarily in the low-wage sector – the Federal Republic caught up with this adjustment from the beginning of the 2000s. Perhaps a thing to come for the western parts of Germany as well.

to the Hartz-IV-reforms show the long-term consequences of massive social insecurity. The changes in the party system are an indication of the political price Germany is still paying for transformation to this day.¹⁶

- The following guiding perspectives, which target both the internal communication of the parties and the political practice in the parliamentary groups, have emerged as an initial focus for study:
- What is the relationship between the party headquarters and the East German state associations, how are their concerns represented programmatically and in terms of personnel in the party as a whole, and what conflicts of interest arise between the center and the periphery? What specific difficulties of organization and communication do the local constituencies encounter in recruiting members, in election campaigns, or in public consultations of members of parliament?
- How are election campaigns (at all levels) organized, how are candidates recruited, and what conclusions do the parties subsequently draw from sometimes surprising election results? What strategies do party headquarters develop with regard to the new, eastern German state associations, what knowledge do they have, how is information obtained and processed, how does this change the relationship with grassroots campaigns?
- How are local experiences perceived and reflected in party headquarters, and how does internal communication between members, the apparatus and the party leadership function?¹⁷ How important is external policy advice, for example, from opinion surveys and political science?
- Are there differences between West and East German members of the German Bundestag and the state parliaments in appearance and performance (for example, in plenary debates, parliamentary groups and committee meetings)? And if so, how can such performative differences be evaluated, for example, in the media or in sources (meeting minutes, audio or film recordings)? Attention should be paid to the perpetuation of different socialization experiences, insofar as these can be identified verbally and habitually¹⁸ – for example, in language, dialect, dress, presentation, professional understanding of roles, etc.
- Speech analyses: rhetorical and semantic using audio-visual sources – are there significant differences in interpretation of normative key concepts (the political turnaround 1989, in German often named "Wende", the social market economy, state and nation, party, etc.) that indicate fundamental differences in the perception and practice of parliamentary democracy?

16 More generally, on the costs of political and social transformation since 1990 see Ivan Krastev and Stephen Holmes, *The Light that Failed: a Reckoning* (London: Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2019).

17 Most of the contemporary research is by political scientists, see for example Manfred Krapf, *Die letzten Bastionen? die deutsche Sozialdemokratie in den Städten und Kreisen* (Baden-Baden: Tectum Verlag, in der NomosVerlagsgesellschaft, 2019).

18 For example the question: Is there a specific eastern identity? Are there different narratives which can be observed in eastern Germany that resulted from its different history? See cf. Thomas Ahbe, *Ostdeutschland und die Ostdeutschen als Erzählung: identitätsstiftende Narrative im Widerstreit* (Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2022).

- How does the presence of East German elected officials and party politicians change the political culture in the parliament and parties of the united Federal Republic? How does media coverage of party politics develop? What role does the concentration of the press and broadcasting have on local politics and individual lifeworld?
- Another focus should be on the relationship of party elites and full-time functionaries to the local base and electorate: At least from today's perspective, the social connection and anchoring of party organizations in East German states and municipalities appears to have been far more difficult than in West German state associations and local constituencies. To this day, many parties – with the exception of The Left, which has long been able to draw on a reservoir of members dating back to GDR times –¹⁹ not only have difficulty recruiting sufficient members, but often fail to establish themselves in the party political arena.²⁰ For example, even the Christian Democrats in Saxony, where the party has for many years provided the country's prime minister and has won absolute majorities in several elections, has difficulty anchoring itself both at local and regional level. Beyond its thin pool of personnel in the municipalities and counties, the Christian Democrats relies mostly on a "phalanx of nonparty elected officials" in district or municipal councils, who frequently evade party discipline when they see fit.²¹

The history of the parties after 1990 can therefore no longer be written hermetically from an institutional perspective. The fact that party politics and the political mobilization of social groups proceed asynchronously and increasingly even antagonistically, requires new parameters of analysis. Parties and the media tend to lose their function as agencies of political will formation, the more politics manifests in the self-mobilization of social groups. The private sphere has become political in a new and different way, in that the formation of political will in society is no longer oriented towards programmatic "offers" of parties or social elite discourses, but primarily follows personal experiences or perceptions of reality circulated by social media. In this sense, communication between voters, the local party base and full-time functionaries and elected officials should be the focus of the research project.

19 However, by 2006, the Left's membership had fallen from almost 300,000 in 1990 to just over 60,000 in 2006. Following the merger with the Electoral Alternative, WASG, membership rose again and grew slightly over the next few years due to new members, especially in the old, western states. As a result, the party's roots in eastern Germany have declined significantly since 2006, which is also due to the structural aging of its eastern German members, the majority of whom are over 60. According to media reports, The Left now has more members in western Germany than in the east.

20 Cf. Heiko Tammena, *Volkspartei ohne Parteivolk: Organisationsaufbau der SPD in Ostdeutschland 1990 – 1994 und organisationspolitische Perspektiven* (Göttingen, 1994).

21 "Auf tönernen Füßen." *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, September 2, 2018, 2.

Sources and Literature

- Ahbe, Thomas. *Ostdeutschland und die Ostdeutschen als Erzählung: identitätsstiftende Narrative im Widerstreit*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2022.
- Gohle, Peter. *Von der SDP-Gründung zur gesamtdeutschen SPD: die Sozialdemokratie in der DDR und die Deutsche Einheit 1989/90* (Reihe Politik- und Gesellschaftsgeschichte, Bd. 99). Bonn: Dietz, 2014.
- Holzhauser, Thorsten. *Die „Nachfolgepartei“: die Integration der PDS in das politische System der Bundesrepublik Deutschland 1990–2005* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Band 122). Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2019.
- *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2021*. Edited by the German Federal Government (Bundestag Drucksache 19/31840).
- Kowalczyk, Ilko-Sascha. *Die Übernahme: wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde*. 2. Aufl. München: C.H. Beck, 2019.
- Krapf, Manfred. *Die letzten Bastionen? die deutsche Sozialdemokratie in den Städten und Kreisen*. Baden-Baden: Tectum Verlag, in der NomosVerlagsgesellschaft, 2019.
- Krastev, Ivan, and Stephen Holmes. *The Light that Failed: a Reckoning*. London: Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2019.
- Micklisch, Fritz. *Die Kolonisierung der DDR: wie die einst „lieben Brüder und Schwestern im Osten“ von den kalten Kriegern im Westen gehasst, gedemütigt und bestraft werden*. 1. Aufl. Berlin: Verlag am Park, 2011.
- Oschmann, Dirk. *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung*. Berlin: Ullstein, 2023.
- Peterson, Fabian. *Oppositionsstrategie der SPD-Führung im deutschen Einigungsprozeß 1989/1990: Strategische Ohnmacht durch Selbstblockade?* (Politica 35). Hamburg: Kovač, 1998.
- Ritter, Gerhard Albert. *Der Preis der deutschen Einheit: die Wiedervereinigung und die Krise des Sozialstaats*. 2., Erweiterte Auflage. München: C.H. Beck, 2008.
- Soldwisch, Ines. „... etwas für das ganze Volk zu leisten und nicht nur den Zielen einer Partei dienen ...“: *Geschichte der Liberal-Demokratischen Partei (LPD) in Mecklenburg von 1946–1952* (Rostocker Schriften zur Regionalgeschichte, Bd. 1). Berlin and Münster: Lit., 2007.
- Sturm, Daniel Friedrich. *Uneinig in die Einheit: die Sozialdemokratie und die Vereinigung Deutschlands 1989/90*. Willy-Brandt-Studien. Bonn: Dietz, 2006.
- Tammena, Heiko. *Volkspartei ohne Parteivolk: Organisationsaufbau der SPD in Ostdeutschland 1990 - 1994 und organisationspolitische Perspektiven*. Göttingen, 1994.
- Ther, Philipp. *Das andere Ende der Geschichte. Essays zur großen Transformation*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2019.
- Weinhold-Fumoleau, Jens. „Der Einheit wegen. Parteienkooperationen am Ende der DDR am Beispiel der CSU-DSU.“ In *Die Mauer ist weg! Mauerfall, Wendejahre und demokratischer Neubeginn*, herausgegeben von Renate Höpfinger (Bayerische Lebensbilder 5. Biographien, Erinnerungen, Zeugnisse), 135–64. München: Hanns Seidel Stiftung, 2019.

Filip Čuček*

**»Bivša Avstrija ni imela nobenega smisla, da bi v dolgih stoletjih svoje vlade vodo zravnavala, [...] ker je bila zaposlena povsod drugod, le pri nas po možnosti malo.«
Reka Drava v štajerskem deželnem zboru v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja****

IZVLEČEK

Reka Drava je v preteklosti povzročala številne preglavice v svoji bližnji (in tudi širši) okolici. V skladu z državno politiko so že sredi šestdesetih let potekale polemike glede plovnosti večjih ladij na reki Dravi vse do Maribora. Toda ideja je bila kmalu opuščena, saj je bilo pomembneje zaščititi bregove, posesti in predvsem prebivalce ob reki. S prvimi regulacijami so začeli v sedemdesetih letih 19. stoletja v Spodnjem Dupleku, dela pa nadaljevali proti Loki in Ptujju. Ob močnejših padavinah se je pretok hitro povečal, zato je reka redno poplavljala. S sistematičnimi regulacijami dolvodno od Maribora so se začeli ukvarjati pred prelomom stoletja in strugo na več krajih uravnali (oziroma skrajšali). Toda celovito regulacijo med Mariborom in Ptujem je preprečila prva svetovna vojna.

Ključne besede: Avstrija, Štajerska, reka Drava, 19. stoletje, regulacije

* Dr., viš. znan. sod., Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; filipc@inz.si

** Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa št. P6-0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

“DURING THE LONG CENTURIES OF ITS RULE, THE FORMER AUSTRIA SAW NO SENSE IN FIXING THE RIVER /.../ BECAUSE IT WAS BUSY EVERYWHERE ELSE AND ONLY DID AS LITTLE AS POSSIBLE IN THIS AREA.”

THE RIVER DRAVA IN THE STYRIAN PROVINCIAL ASSEMBLY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

In the past, the river Drava would often cause problems in its immediate (and even wider) surroundings. In line with the national policy, the possibility for larger ships to navigate Drava as far as the city of Maribor was a subject of debates already in the mid-1860s. However, the idea was soon abandoned, as it was more crucial to protect the river banks, property, and, above all, inhabitants along the river. The first river regulation works started in the 1870s in Spodnji Duplek and continued in the direction of Loka and Ptuj. In the case of heavy rainfall, the water flow increased rapidly, causing the river to flood regularly. Systematic regulation downstream of Maribor started before the turn of the century, and the riverbed was straightened (or shortened) in several places. However, comprehensive regulation between Maribor and Ptuj was prevented by World War I.

Keywords: Austria, Styria, the river Drava, the 19th century, regulations

»Bivša avstrijska državna uprava je tekom let le zgradila na progi Maribor–Središče skupaj 35 raznolikih varnostnih in obrežnih zgradb na mestih, kjer se je takrat zdela potreba največja. Pri vodi takega značaja, kakor je Drava, pa posamezne zgradbe ne pomenijo dosti, ker je še nebroj nevarnih mest, ki so varstva nujno potrebna. [...] Škoda, ki jo povzroča Drava, je sicer velika, toda ni nova in nenavadna; tok Drave je bil vedno enak; obžalovati je le, da ni imela bivša Avstrija nobenega smisla, da bi v dolgih stoletjih svoje vlade vodo zravnala, ali se pa ni poprej mogoče ljudstvo za to delo toliko zanimalo. [...] Ta nemarnost bivše države nas je postavila, ko nam je zapustila to-le neprijetno dediščino, v skrajno težak položaj, sedaj po toliki vojni in pri obstoječi druginji, pri pomanjkanju tehničkega osebja in materiala naj se izvrši to, kar bi bila Avstrija lahko igrave izvršila, pa vendar le ni, ker je bila zaposlena povsod drugod, le pri nas po možnosti malo.«¹

S temi besedami je mariborski časnik v spremenjeni povojni politični klimi ocenjeval delo bivše države na področju regulacije Drave, s katero so sistematično začeli pred koncem 19. stoletja (sprva na Koroškem v začetku osemdesetih let, pred prelomom stoletja pa tudi dolvodno od Maribora) in strugo na več krajih uravnali (ozioroma skrajšali). Na Spodnjem Štajerskem reka danes tako »odteče« približno petino svoje celotne dolžine (od Dravograda na 390 m nadmorske višine do Središča ob Dravi s 183 m nadmorske višine (dobrih 140 km) s padcem dobrih 200 m). S svojim

1 Slovenski gospodar, 7. 4. 1921, »Regulacija Drave,« 2.

alpskim snežno-dežnim pretočnim režimom, pri katerem začne tok upadati decembra in doseže najnižji pretok februarja, je (bil) njen glavni pretočni višek zaradi taljenja snega in ledenikov v visokogorju maja ali junija. Drugi vodni višek je (bil) oktobra ali novembra zaradi jesenskega deževja v širokem alpskem zaledju. Pred regulacijami je bila dravska struga vsekakor drugačna (in dolvodno od Maribora nekoliko daljša). Med Dravogradom in Mariborom je bila reka široka, globoka in plovna, prav tako pa zaradi 115 metrov višinske razlike relativno hitra, zato tam tudi ni bilo večjih poplav. Njen pretok po Dravski dolini je bil mnogo večji, zato se je praviloma razlivala na Dravskem in Ptujskem polju; na Dravskem polju je reka tvorila precej meandrov, se pri Slovenski vasi (Windischdorf) razcepila v številne manjše rokave in tekla precej počasnije (z manjšim padcem), zaradi tega pa je tudi prej poplavljala in prizadela številne vasi. Nevarnosti ni predstavljala le voda, pač pa še vse ostalo, kar je reka nosila s seboj. Ob poplavah je bila tudi povsem neprevozna, s čimer je reka, sicer glavna prometna in trgovska »žila«, vir pitne vode, prehrane in zaslužka, od katerega so živeli lastniki mlinov in žag, potem splavarji, brodniki, mitničarji in ribiči, okoliškim prebivalcem povzročala številne preglavice.²

V drugi polovici 19. stoletja je modernizacija tudi v Avstriji povzročila »premike« v dojemanju celinskih voda. Habsburška monarhija je, sprva zaradi plovbe, kasneje zaradi drugih gospodarskih interesov, sicer dajala prednost večjim vodotokom (regulacija Donave se je denimo pričela že v 15. stoletju),³ medtem ko so manjši, lokalni, prišli na vrsto mnogo kasneje. Šele z obnovo ustavnega življenja v Avstriji so se na »dnevnem redu« deželnih zborov znašle tudi posamezne reke. Potem ko je leta 1862 izšel prvi osnutek zakona o vodah (Wassergesetz),⁴ so v skladu z državno politiko sredi šestdesetih let sprva potekale polemike glede plovnosti večjih ladij na reki Dravi vse do Maribora. Graška trgovsko-obrtna zbornica je v začetku leta 1864 objavila spomenico, v kateri je poudarila ovire, ki so zadrževale plovbo do spodnještajerske »prestolnice«. Deželni zbor je v zvezi s tem pritisnil na vlado, da se Drava razglasi za državno reko, s čimer bi stroški prešli na državo, saj da je reka pomembna za Štajersko in tudi širše. Ker je bila vožnja po njej mogoča do hrvaškega Legrada, je deželni zbor pozival, da se z regulacijami reka poglobi in omogoči večjo plovbo vse do Maribora.⁵ Toda vlada je projekt zavrnila z obrazložitvijo, da je predrag, a »obljubila«, da se ga bo lotila v prihodnje.⁶

-
- 2 Matija Zorn, »Gospodarska vloga reke Drave v Sloveniji – od plovnosti reke do hidroenergetske izrabe,« *Podravina* 17, št. 33 (2018): 51, 52. Harald Heppner, »Die Umwelt an der slowenischen Drau im Spiegel der Josephinischen Landesaufnahme (1763–1787),« *Ekonomiska i ekohistorija* 7 (2011): 96–98. Matjaž Grahornik, »The Territory on the Right Bank of the Drava Between Maribor and Ptuj in Miscellaneous Sources from the 17th and 18th Century,« *Ekonomiska i ekohistorija* 13 (2017): 25–35. Za hrvaško stran prim. Hrvoje Petrić, »Rijeka Drava od štajersko-hrvatske granice do ušća u Dunav početkom 1780-ih godina,« *Ekonomiska i ekohistorija* 7 (2011): 49–63.
- 3 *Donauregulierung* – Wikipedia, pridobljeno 29. 6. 2022, <https://de.wikipedia.org/wiki/Donauregulierung>.
- 4 Daniela Almer, *Die entwicklungsgeschichtliche Darstellung des Wasserwirtschaftsrechtes im europäischen Kontext, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades einer Doktorin der Rechtswissenschaften (Karl-Franzens-Universität Graz, Rechtswissenschaftliche Fakultät, 2015)*, 69–71.
- 5 *Tagespost*, 15. 7. 1864, »Zur Drauregulierung,« 1, 2. *Beilagen zu den stenographischen Protokollen über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, 1865/66, L. T. Z. 39, 1865. Prim. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, I. Landtagsperiode, IV. Session, 13. Sitzung, 11. 1. 1866, 229. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, I. Landtagsperiode, V. Session, 12. Sitzung, 18. 12. 1866, 219.
- 6 Carl Stremayr, *Die Landesvertretung von Steiermark, I. Theil, 1861–1866* (Graz: Leykam's Erben, 1867), 122–24.

Toda v naslednjih letih je Drava vse več preglavic povzročala s poplavami v svoji neposredni okolici, zato je bilo prioritarno sanirati to. Konec šestdesetih let je deželni zbor tako obravnaval vlogo mariborskega poslanca Konrada Seidla glede škode, ki jo je Drava naredila v Spodnjem Dupleku (Dolenji Duplek, Unter-Täubling) pri Mariboru. Dravske poplave v tem delu seveda niso bile novost; že vse od leta 1845 so potekala pogajanja glede nujnih regulacij, toda vlada je zavlačevala začetek del z izgovorom, da lokalna plovba še zmeraj ni ogrožena. Medtem je avgustovska poplava leta 1869 resno prizadela občino; reka je poplavila novega pol hektarja površin in resno ogrozila tudi bližnje vinograde proti Vurberku (oziroma Sv. Martinu – danes Dvorjane). Seidl je resignirano ugotavljal, da vlada ne bo storila veliko, ker Drava ni državna reka, projekt pa da bo morala prevzeti dežela, saj je nevarnost veliko večja, kot se zdi. Vlada je kljub vsemu prevzela del stroškov, ostalo so pokrili deželni odbor in zainteresirane občine, dela pa naj bi bila končana do leta 1872.⁷

Leta 1869 je bil sankcioniran državni zakon o vodah (Reichswassergesetz⁸ – Štajerska je deželni zakon o vodah sprejela leta 1872).⁹ Medtem so konec maja 1871 v Spodnjem Dupleku začeli dela na prekopu, ki bi skrajšal meander, s tem pa želeli zajezi številne poplave na zahodnem robu Slovenskih goric. Dela so nadaljevali tudi naslednje leto, v nadaljevanju pa utrjevali še desni rečni breg. Leta 1875 so regulacije začeli še v občini Loka (Laak), nižje od Dupleka.¹⁰ Konec marca 1876 je v deželnem zboru potekala obširna razprava na to temo, saj se prekop ni »izkazal« kot najustrežnejši. Drava je v tem delu ob poplavah za sabo še zmeraj puščala veliko razdejanje. Mariborski poslanec Fran Radej je ugotavljal, da je reka s prekopom ubrala povsem novo smer in da še zmeraj predstavlja nevarnost za oba rečna bregova, ki da ju bo treba utrditi, na obeh koncih prekopa pa reko tudi nekoliko zajezi z nasipi. Na spodnjem levem bregu je bil predviden 240-metrski nasip, ki pa bo, tako Radej, težje izvedljiv, saj se je reka od načrta do predvidene izvedbe poglobila za en do dva metra. Zato so predvideni nasip skrajšali na dobrih 100 metrov. To pa po njegovem ni bilo ustrezno za ustavitev poplav, kar je pokazala nedavna visoka voda in ogrozila več 100 hektarjev travnikov in njiv proti Sv. Martinu. Ravno nasprotno. Načrtovani 100-metrski nasip bo, tako poslanec, uničila že malo večja poplava, saj bo prešibek, da bi služil svojemu namenu. Za njim je graški poslanec Jakob Syz menil, da je dupleški prekop stal že preveč denarja, da se zadeva z majhnimi popravki krpa že več let, da pa bi jo vendarle morali zastaviti širše in se problematike Drave lotiti celostno, torej zasnovati kompleksen projekt, s katerim bi Dravo v tem delu v celoti regulirali. Ferdinand Dominkuš, ki si je situacijo ogledal na terenu, je povedal, da bo skrajšani nasip sicer preprečeval razlitje vode na dupleških parcelah, ne bo pa mogel obvarovati tistih pri Sv. Martinu.

7 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, II. Landtagsperiode, III. Session, 8. Sitzung, 27. 9. 1869, 93–95. Johann Pairhuber, *Die Landesvertretung von Steiermark, II. Theil, 1867–1871* (Graz: Leykam-Josefsthal, 1872), 104, 105.

8 Johann Pairhuber, *Die Landesvertretung von Steiermark, II. Theil, 1867–1871* (Graz: Leykam-Josefsthal, 1872), 95–98.

9 Almer, *Die entwicklungsgeschichtliche Darstellung*, 77–79, 85, 86.

10 Johann Pairhuber, *Die Landesvertretung von Steiermark, III. Theil, 1872–1877* (Graz: Leykam-Josefsthal, 1878), 209, 210.

Nekateri poslanci so se strinjali s Syzovim govorom, češ da je treba zadevo obravnavati celostno, še sploh po tem, ko je navajal, da je od državnih 70.000 goldinarjev, namenjenih za Štajersko, pol denarja odpadlo na reke Muro, Savo in Anižo, druga polovica pa na vse preostale deželne reke. Toda poslanec veleposestniške kurije Mathias Lohninger, član finančnega odbora, je pojasnil, da je ideja sicer dobra, vendar pa denarja za tako velik projekt enostavno ni na razpolago. V sklepni besedi je poročevalec deželnokulturnega odbora Robert baron Walterskirchen poudaril, da dela na dupleškem odseku sicer potekajo in da bo desni breg reke zavarovan še letos, preostalo pa tudi v kratkem.¹¹

Deželni zbor je torej sklenil, da konča zavarovalna dela na desnem bregu Drave pri Loki, za primer nevarnosti na še nedokončanih delih pa je zadolžil deželni odbor, da posreduje in poskrbi za nastalo situacijo. Do začetka osemdesetih let so bila tako pri Dupleku kot pri Loki izvedena nekatera vzdrževalna dela, zaradi poplave leta 1879 v Sv. Janžu (danes Starše) pa so v letih 1880 in 1881 tam zgradili še nasip.¹² Medtem se je porajal nov problem nižje od Ptuja do Bukovcev, kjer je reka prav tako poplavljala in ogrožala okoliške posestnike. Dobrih 200.000 goldinarjev »težek« projekt – trajal naj bi od šest do deset let – je bil sicer zasnovan že leta 1873,¹³ toda na poslanskih mizah v Gradcu se je znašel šele štiri leta kasneje. A posebni odbor regulacije ni potrdil, pač pa jo je prestavil v naslednje leto (oziroma v nedefinirano prihodnost). Seveda se spodnještajerski poslanci s takšno rešitvijo nikakor niso strinjali. Fran Radej je menil, da se Spodnji Štajerski (na dobrih deset kilometrov reke in približno 500 hektarjev prizadetih površin) s tem dela velika škoda, deželni zbor pa pozval, naj regulacijski zakon vendarle sprejme. Tudi graški poslanec Alois Fidelis Remschmidt (trgovsko-obrtna kurija), veleposestnik Rudolf baron Hackelberg in ptujski poslanec Josef Kaiserfeld so se strinjali, da si Drava »zasluži« podobno obravnavo kot denimo Mura, ki je bila južno od Gradca deležna že več regulacij.¹⁴ Ne glede na njihovo mnenje je deželni zbor šele čez leto in pol (na predlog deželnokulturnega odbora) v obravnavo dobil zakonski regulacijski osnutek med Ptujem in Bukovci, saj je bilo treba na Ptujskem polju ponovno pridobiti dobrih 500 hektarjev površin, ki jih je vsakokratna poplava devastirala.¹⁵ Toda zakon je bil zaradi težkega finančnega položaja ponovno zavrnjen. Spet je minilo leto in pol, ko se je sredi leta 1880 deželni zbor že tretjič ukvarjal z isto zadevo, deželnokulturni odbor, ki je sicer osnutek ponovno dal v obravnavo, pa je vse bolj menil, da bi bila celovitejša in ne zgolj parcialna regulacija reke (podobno kot v primeru Savinje) precej boljša rešitev. Ker lokalna plovba načeloma ni bila ogrožena, se je deželnokulturni odbor »ogreval« za celostni pristop, toda mnenje večine spodnještajerskih poslancev je bilo nasprotno. Fran Radej je menil, da bo v primeru nereguliranja

11 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IV. Landtagsperiode, VI. Session, 10. Sitzung, 27. 3. 1876, 118–26.

12 *Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil, 1878–1884*, Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark (hrsg.) (Graz: Leykam, 1885), 197–99.

13 Pairhuber, *Die Landesvertretung von Steiermark, III. Theil, 1872–1877*, 210–12.

14 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IV. Landtagsperiode, VII. Session, 9. Sitzung, 19. 4. 1877, 140–45, 10. Sitzung, 20. 4. 1877, 153–56.

15 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, V. Landtagsperiode, I. Session, 15. Sitzung, 18. 10. 1878, 284, 285.

prav na tem odseku tudi plovba za več kot 3000 splavov, ki so letno zapuščali Ptuj, počasi postala nemogoča, saj je Drava ob poplavah preveč pustošila okolico. Seveda se je strinjal, da bi bila celotna regulacija reke odlična rešitev, toda tega finance pač niso dopuščale. Zato je bila lokalna regulacija kot v primeru Anize ali Mure, ki sta ne glede na dejstvo, da je bila Drava največja štajerska reka, očitno imeli »prednost«, najboljša možnost. Gundaker grof Wurmbrand, lastnik borskega gradu in posesti v tem delu Drave, je prav tako podprl regulacijo z obrazložitvijo, da se reka med Mariborom in Ptujem na levi strani zajeda v hrib, prav tako naprej od Bukovcev, medtem ko je ravno v delu med Ptujem in Bukovci odprta na obe strani in najmanj regulirana. Regulacijo sta podprla še slovenska poslanca Ivan Kukovec (Ljutomer) in Mihael Hermann (Ptuj), medtem ko je Franz Sprung (trgovsko-obrtna kurija Leoben) menil, da Drava tako ali tako nikoli (razen za splave) ne bo plovna reka in da nima smisla izgubljeni časa in denarja. Na drugi strani sta »veleposestnika« Mathias Lohninger in Julius baron Moscon regulacijo podprla, saj da gre za vitalne interese dežele. V sklepni besedi je poročevalec deželnokulturnega odbora Johann baron Gleispach navajal, da je med Ptujem in Bukovci zgolj ura hoda in da se za tako majhen del skoraj ne spleča začeti del. Med vrsticami je bilo razbrati, da je deželnokulturni odbor že nekako sklenil, da so parcialne regulacije »potrata« denarja in da je treba k zadevi pristopiti bolj celostno.¹⁶ Leta 1881 je vlada preračunala stroške regulacije od Maribora do ogrske meje, a je bil več kot dvomilijonski znesek (2,5 milijona goldinarjev) tedaj prevelik zalogaj.¹⁷

Kljub vsemu so v drugi polovici osemdesetih let poskušali z obsežnejšim, a še zmeraj parcialnim saniranjem rečnih bregov. Potem ko je zadeva nekaj let mirovala, so slovenski poslanci septembra 1888 v deželnem zboru ponovno pozvali k regulaciji, saj se je situacija v teh nekaj letih nad in pod Ptujem močno poslabšala. Nanosi gramoza, številni novi rokavi, uničena ozemlja, vse to je okoliškim prebivalcem povzročalo vedno večje skrbi. Zato je Fran Jurtela menil, da je treba nekaj narediti; regulacijo so zahtevali tudi domačini, ki so bili od reke odvisni.¹⁸ Deželnokulturni odbor se je tokrat strinjal in na prizadetih območjih potrdil delno regulacijo.¹⁹ Toda v letu dni se ni zgodilo prav veliko (kljub temu da so bila opravljena nekatera vzdrževalna dela). Jurtela je tako sredi novembra 1889 ponovno spraševal, zakaj se ni še nič storilo, in opozoril na nedavno uničujočo oktobrsko poplavo, ki je pod Ptujem odnesla številna obsežna posestva in na številnih krajih spremenila tok. Kljub temu da je notranje ministrstvo naročilo elaborat celotne regulacije Drave, je menil, da tega še nekaj časa ne bo, vmes naj pa vendarle poskrbijo za prizadeta območja.²⁰ Naslednji dan je ptujski poslanec Josef Steyer v obširni razpravi o vodogradnjah podprl Jurtelove navedbe oziroma

16 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, V. Landtagsperiode, II. Session, 5. Sitzung, 17. 6. 1880, 44–52.

17 *Die Landesvertretung von Steiermark*, IV. Theil, 1878–84, 199–201.

18 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VI. Landtagsperiode, V. Session, 17. Sitzung, 21. 9. 1888, 140–42.

19 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VI. Landtagsperiode, V. Session, 24. Sitzung, 29. 9. 1888, 275, 276.

20 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VI. Landtagsperiode, VII. Session, 20. Sitzung, 14. 11. 1889, 193, 194.

menil, da je situacija še slabša. Poplava sredi oktobra je namreč precej prizadela desno rečno nabrežje pri Ptujju, tako da je bilo pričakovati, da bodo ob naslednji poškodovane okrajna cesta in tudi precej hiš na Bregu.²¹

Deželnokulturni odbor je zato sklenil popraviti nabrežje na najbolj prizadetih delih.²² Toda varovanje posameznih delov se je izkazalo za jalovo početje. Do konkretnjših del je tako prišlo v prvi polovici devetdesetih let, ko so med Mariborom in Središčem potekali prvi sistematični ukrepi. Celoten projekt je bil sicer ocenjen na milijon in pol goldinarjev, toda deželni odbor se je odločil za nekoliko okleščeno verzijo oziroma za izgradnjo nasipov in drugih varovalnih objektov. Posebna komisija je sicer ocenila, da so potrebna temeljita dela na levem bregu pod Sv. Petrom, na desnem bregu pri Loki, na desni strani pri Slovenski vasi in Hajdošah, na levem bregu pri Zabovcih, Markovcih, Novi vasi in Stojncih pod Ptujem, nato pa še dokončanje že začelih del v Frankovcih (med Ormožem in Središčem), kjer je reka že pred leti odnesla več posesti.²³ Potem ko je vlada za utrditev brežin za obdobje štirih let (1891–94) odobrila letni proračun v višini 15.000 goldinarjev, isto vsoto pa je potrdil še deželni odbor, je slovenski poslanec Fran Radej (kot poročevalec) ugotavljal, da je res bil že skrajni čas za prva konkretnjša dela na reki, ki je (v nasprotju s Savinjo) večja denarna sredstva prejela prvič. Drava je od Maribora dolvodno že leta (oziroma desetletja) uničevala pridelek ob svoji strugi (in širše) ter ogrožala ne zgolj posamezne posestnike in bolj izpostavljene kmetije, pač pa cele vasi, še posebej na območju nižje od Ptujja in od Ormoža naprej. Tudi ptujski poslanec Gustav Kokoschinegg je bil podobnega mnenja in je poudaril, da bo reka s sistematično obravnavo gotovo nehala nezaslišano pustošiti svojo neposredno okolico. Kokoschinegg se je kot član komisije po zadnji poplavi tudi sam udeležil ogleda reke med Mariborom in štajersko-hrvaško mejo ter poročal, da si ni predstavljal takšne škode in razdejanja, ki jo rečna poplava pusti za seboj. Zato je posebej poudaril kritične točke, ki jih je navajal že Radej, obenem pa menil, da bi morali zaščititi vse rečne dele, kjer se nahajajo večji (in pomembnejši) objekti, to pa je po njegovem vsekakor bila bližnja okolica Ptujja in praktično vsi kraji dolvodno do meje (ter tudi čez). Posebej je poudaril območje med Ormožem in Središčem. Tukaj je bila Drava splet številnih večjih in manjših rokavov, meandrov in sploh poplavna, glavni razlog pa je tičal na drugi, desni strani reke. Hrvaška stran je namreč medtem v tem delu svoje (desne) rečne bregove že toliko zaščitila, da je voda ob večjih pretokih »trčila« ob hrvaške nasipe in ostale varovalne gradnje ter se (s pospeškom) razlila na levo (štajersko) stran in dotične predele še močneje prizadela. Zato je pozival, naj vlada in dežela v prihodnje iz fonda vodogradenj periodično namenjata letno vsoto za varovanje brežin, ne zgolj v obliki enkratnih (oziroma krajših) projektov.²⁴

21 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VI. Landtagsperiode, VII. Session, 21. Sitzung, 15. 11. 1889, 227.

22 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VI. Landtagsperiode, VII. Session, 25. Sitzung, 19. 11. 1889, 323.

23 *Die Landesvertretung von Steiermark, V. Theil, 1885–1890*, Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark (hrsg.) (Graz: Leykam, 1891), 294–300.

24 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VII. Landtagsperiode, I. Session, 18. Sitzung, 18. 11. 1890, 175–77.

Po dokončanih delih na dolžini dobrih šest kilometrov in pol so bila v letih 1895–98 v tem delu predvidena nadaljnja vzdrževalna dela (cca 35.000 goldinarjev letno). Poleg tega je bil leta 1894 izdelan tudi projekt za občino Pušenci nižje od Ormoža (cca 50.000 goldinarjev), kjer je bila reka še povsem divja, toda deželni odbor je začetek del prestavil na konec stoletja.²⁵ Medtem so stroški celotnega predvidenega projekta Maribor–Središče narasli za dober milijon goldinarjev in so tako znašali že dobra dva milijona in pol. Poročevalec deželnokulturnega odbora Fran Jurtela je februarja 1898 navajal, da je deželni odbor projekt zaenkrat zavrnil, da pa bo dokončal začeta vzdrževalna dela. V imenu odbora je menil, da bi bilo treba vzdrževalna dela nadaljevati tudi v prihodnje, povečati letna sredstva na 50.000 goldinarjev (100.000 kron), dela pa začeti tudi v občinah Zabovci pri Ptujju in še posebej Frankovci pri Ormožu, kjer so bila ogrožena številna posestva. Deželni zbor je vse točke načelno potrdil.²⁶ Na drugi strani je ptujski župan Josef Ornig ugotavljal, da je bilo v slabem desetletju (1891–99) za dravske regulacije porabljena približno tretjina milijona goldinarjev (oziroma dve tretjini milijona kron), do leta 1890 pa zgolj dobrih 20.000 goldinarjev. Tudi on se je zavzel za nadaljevanje vzdrževalnih del, še posebej pa za obljubljeno regulacijo Drave pri Frankovcih.²⁷

Vlada je potrdila nadaljevanje vzdrževalnih del do leta 1902 in za dravske odseke pri Frankovcih (10 odstotkov) in Zabovcih (90 odstotkov) zagotovila dober milijon kron.²⁸ Medtem pa je junija 1901 Drava poplavlila kraje nižje od Ptujja in naredila največ škode predvsem v Markovcih. Ornig je s še nekaterimi poslanci v interpelaciji zahteval povračilo škode prizadetim posestnikom, še posebej pa se je zavzel za skorajšnji začetek sistematične regulacije Drave med Mariborom in Središčem, ki je bila predmet debate že vse od devetdesetih let 19. stoletja.²⁹ Visoka voda je tudi leta 1903 poplavlila obširne predele na ptujskem in ormoškem koncu. Fran Jurtela se je oktobra zavzel za povračilo stroškov prizadetim posestnikom.³⁰ Med Ormožem in Središčem so težavo povzročali še hrvaški varovalni objekti, ki so deročo reko preusmerjali na štajersko stran, zaradi česar so trpeli obrečni posestniki. Konec meseca so tako vsi slovenski poslanci vložili zahtevo po zavarovanju brežin v tem delu, da se s tem prepreči uničevanje štajerskih posesti.³¹ V začetku novembra je predlagatelj, ljutomerski poslanec Ivan Kočvar, kazal na težke razmere ob reki, navajal dejstva, da so kraji v tem delu izgubili med 100 in

25 *Die Landesvertretung von Steiermark, Sechster Theil, Erste Abtheilung, 1891–1896*, Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark (hrsg.) (Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1898), 157–60.

26 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VIII. Landtagsperiode, II. Session, 23. Sitzung, 14. 2. 1898, 302–06.

27 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VIII. Landtagsperiode, IV. Session, 21. Sitzung, 4. 5. 1900, 295–97.

28 *Die Landesvertretung von Steiermark, Siebenter Theil, 1897–1902*, Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark (hrsg.) (Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1903), 232–36.

29 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, VIII. Landtagsperiode, V. Session, 11. Sitzung, 2. 7. 1901, 123.

30 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, I. Session, 13. Sitzung, 9. 10. 1903, 273.

31 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, I. Session, 22. Sitzung, 30. 10. 1903, 436.

200 hektarjev rodovitnih površin, da je ogrožena tudi železniška proga in da je prebivalstvo v splošnem precej nezadovoljno.³² V proračunski razpravi sredi novembra je poslanec veleposestniške kurije Karl grof Lamberg razgrnil obsežne poplave, ki so prizadele Štajersko. Ostro je kritiziral sistem štajerskih regulacij in nasipov; menil je, da je vodogradnja še zelo mlada veda in da prav zato prihaja do številnih napak. V zvezi z Dravo je navajal, da je reka med Mariborom in Ptujem še najbolj regulirana, naprej od Ormoža je bilo že slabše, medtem ko je bil del do hrvaške meje povsem divji oziroma razcepljen v številne rokave. Dodatne težave so povzročale naprave na hrvaški strani, ki so vodo ob poplavah dobesedno potisnile na štajersko stran.³³ Naslednji dan sta to (kot odgovor slovenskim poslancem) potrdila tudi finančni in deželnokulturni odbor ter predvidela zavarovanje najbolj prizadetih odsekov.³⁴ Dela so se nato nadaljevala sprva v Frankovcih. Za odsek Ptuj–Obrež je deželni odbor namenil 100.000 kron, za odsek Obrež–Središče pa 800.000 kron.³⁵

Slovenski poslanci so sicer pohvalili opravljeno delo, toda jeseni (in pozimi) 1904 (1905) še zmeraj ugotavljali, da je treba utrditi bregove tudi v okolici Formina in Muretincev.³⁶ Sicer je bil v letih 1891–1904, se pravi od začetka štiriletnih projektov, kot je oktobra 1905 ugotavljajal Josef Ornig, za dela med Mariborom in Središčem porabljen dober milijon (1.150.000) kron, ki pa, po njegovem, ni bil najbolj unovčen, saj regulacije niso bile izvedene dovolj sistematično. Ornig je torej pozival, da je skrajni čas, da deželni zbor potrdi sistematične regulacije med Mariborom in deželno mejo pri Središču ob Dravi, ne nazadnje pa tudi k ureditvi vodne povezave Štajerske s Črnim morjem.³⁷ Deželnokulturni odbor (poročevalec Jurtela) je sredi novembra v svojem poročilu prav tako navajal, da je sistematični pristop na celotni trasi dolvodno od Maribora pravzaprav nujen.³⁸ Kljub temu je odbor v nadaljevanju potrdil regulacijo pri Muretincih in Forminu, prav tako pa še med Ptujem in cca deset kilometrov oddaljenimi Dravci; ta je znašala dva milijona in pol kron, medtem ko je načrt za traso med Loko in Ptujem predvideval dobra dva milijona kron.³⁹

V petih letih, do leta 1908, je bil sicer za dela porabljen približno slab milijon kron. Medtem je bil izdelan elaborat za odsek Ptuj–Središče, ki je bil, brez trase Maribor–Ptuj,

32 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, I. Session, 25. Sitzung, 5. 11. 1903, 493, 494.

33 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, I. Session, 30. Sitzung, 11. 11. 1903, 732, 733.

34 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, I. Session, 31. Sitzung, 12. 11. 1903, 850.

35 *Die Landesvertretung von Steiermark, Achter Theil, 1903–08*, Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark (hrsg.) (Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1916), 245, 246.

36 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, II. Session, 3. Sitzung, 28. 9. 1904, 40, 41. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, II. Session, 8. Sitzung, 7. 10. 1904, 130, 131. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, II. Session, 35. Sitzung, 5. 1. 1905, 698.

37 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, III. Session, 2. Sitzung, 19. 10. 1905, 25, 26. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, III. Session, 5. Sitzung, 25. 10. 1905, 71, 72.

38 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, III. Session, 16. Sitzung, 17. 11. 1905, 260-65.

39 *Die Landesvertretung von Steiermark, Achter Theil, 1903-08*, 246, 247.

ocenjen na slabih dvanajst milijonov kron.⁴⁰ Delo spodnještajerskih poslancev se je v tem času bolj ali manj osredotočilo na obravnavo sistematične regulacije dolvodno od Maribora. Medtem so konec septembra 1907 slovenski poslanci navajali, da se na nedavno zopet poplavljenih površinah pri Središču, Grabah in Obrežu ni storilo nič, in pozivali vlado, da preide k dejanjem.⁴¹ Miroslav Ploj je navajal škodo, ki vsako leto prizadene obrečne posestnike na tem območju, menil, da je denar za delne regulacije slabo porabljen, in ocenjeval, da pred sistematično izvedeno regulacijo po vsej dolžini ne bo nobenega napredka.⁴² Na drugi strani je Josef Ornig (leto kasneje) kazal na vedno večje opustošenje Drave in opozarjal, da parcialna (in ne najuspešnejša) dela med Mariborom in hrvaško mejo potekajo že vse od leta 1892. Menil je, da je napočil pravi trenutek, da vlada obljubljeni sredstva končno usmeri v reko, zato je od vlade zahteval osnutek zakona glede sistematične regulacije, ki bi lahko prišel v obravnavo že na naslednjih sejah.⁴³ Čez dober mesec je poročevalec mešanega finančno-deželno-kulturnega odbora Fran Jurtela predstavil stališče, povezano s to zadevo. Pojasnil je, da so Dravo sprva želeli regulirati zaradi plovnosti (idejo so kmalu opustili), kasneje pa je sledilo zavarovanje bregov, prebivalcev in posesti. Toda zmeraj so bile problem finance. Dejal je, da je sedaj pravi trenutek za začetek sistematičnih del in da je treba sprejeti zakon. Takoj ga je podprl Ornig, ki je navajal, da je regulirana reka široka 150 metrov, medtem ko je na nereguliranih delih še divja in široka od 200 metrov pa vse do treh kilometrov. Menil je, da bo po eni strani veliko ljudi dobilo delo, na drugi strani pa je poudaril, da bodo s sistematično regulacijo prebivalci ob reki končno imeli mir pred reko, ki bo, ko bo enkrat zregulirana, nudila možnost tudi za varno plovbo.⁴⁴

Sredi septembra (18. septembra) 1909 je deželni zbor sprejel zakon, ki je opredelil sistematično regulacijo Drave.⁴⁵ Ne glede na to so oktobra slovenski poslanci vložili zahtevo po ureditvi reke v Obrežu in Grabah pri Središču ob Dravi, ker se v dveh letih po poplavi tam ni storilo še nič.⁴⁶ Januarja 1910 je ptujsko-ormoški (slovenski) poslanec Anton Meško vložil zahtevo po utrditvi bregov pri Gorišnici pri Ptujju in ponovno problematiziral tudi situacijo v Grabah in Obrežu pri Središču.⁴⁷ Tudi Josef Ornig je nekaj dni kasneje spraševal deželni odbor, ali se že kaj pripravlja glede

40 Ibidem, 248-50.

41 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, IV. Session, 34. Sitzung, 27. 9. 1907, 666.

42 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, IV. Session, 37. Sitzung, 2. 10. 1907, 720, 721.

43 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, IV. Session, 41. Sitzung, 15. 9. 1908, 845, 846. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, IV. Session, 44. Sitzung, 22. 9. 1908, 883, 884.

44 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, IX. Landtagsperiode, IV. Session, 74. Sitzung, 6. 11. 1908, 1510-13.

45 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, X. Landtagsperiode, I. Session, 30. Sitzung, 25. 1. 1910, 748.

46 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, X. Landtagsperiode, I. Session, 10. Sitzung, 1. 10. 1909, 181.

47 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, X. Landtagsperiode, I. Session, 27. Sitzung, 20. 1. 1910, 651.

regulacije.⁴⁸ Medtem pa so se slovenski poslanci na zadnji seji (8. februarja) poslužili obstrukcije in preprečili sprejem proračuna, »to je ne dovoliti denarja za tako nasilno vladanje nemške večine, dokler ne uvidi svojega napačnega ravnanja in se ne vrne na pot enake pravičnosti nasproti Slovincem in Nemcem.« Nemška večina deželnega zbora »je iz narodne nestrpnosti dosledno prezirala naše najvažnejše zahteve in se nazadnje celo povspela do drznosti, da je hotela ustvariti zakone, ki bi pomenjali našo narodno smrt.«⁴⁹ Z obstrukcijo so nadaljevali tudi na začetku jesenskega zasedanja (sicer je obstrukcija z delnimi prekinitvami trajala do leta 1913). V interpelaciji (20. septembra) so sicer izpostavili obilne poplave in pozivali k čimprejšnjemu začetku del na Dravi.⁵⁰

Toda naslednjih nekaj let se (razen žolčnih debat glede denarja, težav z melioracijskim fondom ipd.) ni zgodilo nič konkretnega. Nato je zadevo finančno v celoti prevzela država. Poročevalec deželnokulturnega odbora, slovenski poslanec Franc Pišek, je februarja 1914 zadevo predstavil kolegom poslancem, prav tako še novosti pri regulaciji; seznanil jih je z odločitvijo, da regulirana struga ne bo več ravna, pač pa ovinkasta, saj se je to izkazalo za boljšo možnost, ki tok upočasni (takšen sistem sicer ni bil popolna novost, saj so model v preteklosti že delno preizkušali). Ptujski (slovenski) poslanec Jožef Ozmec je zadevo pohvalil in menil, da ni več ovir za začetek del. Dejal je, da je bilo v zadnjih desetletjih preveč poplav, da bo z novo metodo stvar dejansko funkcionirala, in pozival, naj naredijo podobno še nižje Ptuja do Središča, saj bo tako manj poplav, kar bo bolje za okolico, polja, njive, travnike in gozdove. Dodal je še, da se je neregulirana reka pri Središču v zadnjih dvajsetih letih premaknila za kilometer severno v štajersko škodo in da se bo najbrž še, dokler regulacija tega končno ne ustavi.⁵¹

A za časa Avstrije se to ni zgodilo, saj je smelega načrta ustavila prva svetovna vojna. Regulacijo Drave je tako nadaljevala njena »naslednica«, Kraljevina SHS oziroma Kraljevina Jugoslavija.

Viri in literatura

Časopisje

- *Slovenski gospodar*, 1910, 1921.
- *Tagespost*, 1864.

48 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, X. Landtagsperiode, I. Session, 30. Sitzung, 25. 1. 1910, 748.

49 *Slovenski gospodar*, 10. 2. 1910, »Slovenskemu ljudstvu!«, 1.

50 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, X. Landtagsperiode, I. Session, 40. Sitzung, 20. 9. 1910, 966.

51 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, X. Landtagsperiode, II. Session, 24. Sitzung, 27. 2. 1914, 764, 765.

Literatura

- Almer, Daniela. Die entwicklungsgeschichtliche Darstellung des Wasserwirtschaftsrechtes im europäischen Kontext, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades einer Doktorin der Rechtswissenschaften. Karl-Franzens- Universität Graz; Rechtswissenschaftliche Fakultät, 2015.
- Grahornik, Matjaž. »The Territory on the Right Bank of the Drava Between Maribor and Ptuj in Miscellaneous Sources from the 17th and 18th Century.« *Ekonomska i ekohistorija* 13 (2017): 25–36.
- Heppner, Harald. »Die Umwelt an der slowenischen Drau im Spiegel der Josephinischen Landesaufnahme (1763–1787).« *Ekonomska i ekohistorija* 7 (2011): 93–100.
- Petrić, Hrvoje. »Rijeka Drava od štajersko-hrvatske granice do ušća u Dunav početkom 1780-ih godina.« *Ekonomska i ekohistorija* 7 (2011): 49–63.
- Zorn, Matija »Gospodarska vloga reke Drave v Sloveniji – od plovnosti reke do hidroenergetske izrabe.« *Podravina* 17, št. 33 (2018): 32–62.

Objavljeni viri

- *Beilagen zu den stenographischen Protokollen über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*, 1865/66, L. T. Z. 39, 1865.
- *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steiermärkischen Landtages*
 - I. Landtagsperiode, IV., V. Session.
 - II. Landtagsperiode, III. Session.
 - IV. Landtagsperiode, VI., VII. Session.
 - V. Landtagsperiode, I., II. Session.
 - VI. Landtagsperiode, V., VII. Session.
 - VII. Landtagsperiode, I. Session.
 - VIII. Landtagsperiode, II., IV., V. Session.
 - IX. Landtagsperiode, I., II., III., IV. Session.
 - X. Landtagsperiode, I., II. Session.

Spletni viri

- *Donauregulierung* – Wikipedia. Pridobljeno 29. 6. 2022. <https://de.wikipedia.org/wiki/Donauregulierung>.

Statistične publikacije

- *Die Landesvertretung von Steiermark, Achter Theil, 1903–08*. Herausgegeben von Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark. Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1916.
- *Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil, 1878–1884*. Herausgegeben von Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark. Graz: Leykam, 1885.
- *Die Landesvertretung von Steiermark, Sechster Theil, Erste Abtheilung, 1891–1896*. Herausgegeben von Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark. Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1898.
- *Die Landesvertretung von Steiermark, Siebenter Theil, 1897–1902*. Herausgegeben von Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark. Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1903.

- *Die Landesvertretung von Steiermark, V. Theil, 1885–1890. Herausgegeben von Landes-Ausschuss des Herzogthums Steiermark.* Graz: Leykam, 1891.
- Pairhuber, Johann. *Die Landesvertretung von Steiermark, II. Theil, 1867–1871.* Graz: Leykam-Josefsthäl, 1872.
- Pairhuber, Johann. *Die Landesvertretung von Steiermark, III. Theil, 1872–1877.* Graz: Leykam-Josefsthäl, 1878.
- Stremayr, Carl. *Die Landesvertretung von Steiermark, I. Theil, 1861–1866.* Graz: Leykam's Erben, 1867.

Filip Čuček

**“DURING THE LONG CENTURIES OF ITS RULE,
THE FORMER AUSTRIA SAW NO SENSE IN FIXING THE
RIVER /.../ BECAUSE IT WAS BUSY EVERYWHERE ELSE
AND ONLY DID AS LITTLE AS POSSIBLE IN THIS AREA.”
THE RIVER DRAVA IN THE STYRIAN PROVINCIAL
ASSEMBLY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND
THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY****

SUMMARY

In the second half of the 19th century, modernisation in Austria also led to a “shift” in the perception of inland waterways. While the Habsburg Monarchy favoured larger watercourses – initially because of navigation and later also due to other economic interests (for example, the regulation of the Danube had started already in the 15th century) – the smaller, local streams came to its attention much later. It was only with the restoration of constitutional life in Austria that individual rivers ended up on the “agenda” of the Provincial Assemblies. In line with the national policy, the possibility for larger ships to navigate the river Drava as far as the city of Maribor was a subject of debates already in the mid-1860s. The government rejected the project because it was too expensive, though it did “promise” to focus on it in the future.

However, Drava caused many problems in the following years by flooding its immediate surroundings, so its regulation became a priority. At the end of May 1871, works thus began on a canal in the village of Spodnji Duplek to shorten the meander and thus stem the numerous floods on the western side of the Slovenske gorice hills. In 1875, regulation also began in the municipality of Loka, downstream from Duplek. By the early 1880s, some maintenance works had been carried out near both Duplek and Loka, while in 1880 and 1881, due to the 1879 flood in Starše, an embankment was built there as well. Meanwhile, a new problem was emerging further downstream in Ptuj and as far as Bukovci, where the river would also flood and endanger the local landowners.

In the second half of the 1880s, a more extensive though still partial river bank rehabilitation was attempted. After the matter had remained “stagnant” for a few years, in September 1888, the Slovenian deputies in the Provincial Assembly in Graz once again called for regulation, as the situation upstream and downstream of Ptuj had deteriorated considerably during those few years. The Provincial Committee therefore decided to regulate the most severely affected parts of the river bank. More concrete works took place in the first half of the 1890s when the first systematic measures were implemented between Maribor and Središče.

After the completion of the works on an approximately six-and-a-half-kilometre-long section of the river bank, further maintenance was planned in this section in the years between 1895 and 1898. The government extended the maintenance works until 1902 and provided more than a million *krona* (crowns) for the sections of the river Drava at Frankovci (10 %) and Zabovci (90 %). Meanwhile, Lower Styrian deputies called for the immediate beginning of the systematic regulation of Drava between Maribor and Središče, which had been the subject of debates ever since the 1890s. The Slovenian deputies praised the works that had already been completed. However, in the autumn of 1904 and the winter of 1905, they kept reiterating that the banks still needed to be fortified in the vicinity of Formin and Muretinci. Between 1891 and 1904, i.e. from the beginning of the four-year projects, more than a million crowns were spent on the regulation works between Maribor and Središče. Also over the next five years, until 1908, the project cost just under one million crowns, approximately.

At the end of September 1907, the Slovenian deputies complained that nothing had been done about the areas near Središče ob Dravi that had recently been flooded again and called on the government to take action. However, a year later, Drava was still wreaking havoc. Josef Ornig pointed out that partial (and not very successful) works between Maribor and the Croatian border had been going on ever since 1892. He believed that the time had come for the government to finally invest the promised funds in the river and asked the government to draft a law on systematic regulation.

In the middle of September (on 18 September) 1909, the Provincial Assembly passed an act setting out the systematic regulation of the river Drava. The following year, Slovenian deputies announced an obstruction which lasted (with interruptions) until 1913. Nevertheless, nothing concrete happened for the next few years (apart from some fruitless debates about money, problems with the melioration fund, etc., until the state assumed complete financial control). Meanwhile, World War I put an end to these ambitious plans. The regulation of the river Drava was thus continued by Austria’s “successor”, the Kingdom of the SHS or the Kingdom of Yugoslavia.

Matic Batič*

Šole govorijo: Ideološka dimenzija italijanskih šolskih stavb na Goriškem (1918–1943)**

IZVLEČEK

Razprava obravnava ideološko govorico šolskih stavb na Goriškem med letoma 1918 in 1943. V tem obdobju je šolstvo predstavljalo enega od stebrov procesa italijanizacije, s pomočjo katerega so italijanske oblasti želele uničiti Slovence za rapalsko mejo kot etnično skupnost. Izrazita ideologizacija šolstva se je odrazila tudi v simbolni zaznamovanosti šolskih stavb. Te niso predstavljale zgolj nevtralnega fizičnega okvira, v katerem je potekal šolski pouk, temveč so bile pomensko nabit prostor. Simbolna nabitost šolskih prostorov se je vzpostavljala na različne načine. Najpomembnejšo vlogo so pri tem imeli značilnosti in namen šolskega pouka, poleg tega pa so številna šolska poslopja bila tudi dodatno simbolno zaznamovana, predvsem s poimenovanji, pa tudi državnimi in fašističnimi simboli, s katerimi so bili opremljeni šolski prostori. O simbolni zaznamovanosti italijanskih šol v tem obdobju končno najboljše pričajo številni požigi in poskusi požigov, ki jih je izvedla slovenska odporniška organizacija TIGR.

Ključne besede: šolstvo, italijanizacija, fašizem, Goriška, šolske stavbe

* Dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana; matic.batic@scnr.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0380 *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijski dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

ABSTRACT

SCHOOLS SPEAK: THE IDEOLOGICAL DIMENSION OF ITALIAN SCHOOL BUILDINGS IN THE GORIZIA REGION (1918–1943)

This article explores the ideological language of school buildings in the Gorizia (Goriška) region between 1918 and 1943. At the time, education represented one of the pillars of the Italianisation process, carried out by the Italian authorities to destroy the Slovenian ethnic community beyond the Rapallo border. The intense ideologisation of education was also evident from the symbolic implications of school buildings. The latter did not merely represent neutral physical facilities where classes were held. Instead, they were places full of meaning. The symbolic charge of the school premises was established in various ways. While the characteristics and purpose of schooling played the most crucial role in this, many school buildings were also additionally symbolically marked – mainly through their names but also with the state and fascist symbols featured on the school premises. The symbolic character of Italian schools at that time is best illustrated by the numerous arson and attempted arson carried out by the Slovenian resistance organisation TIGR.

Keywords: education, Italianisation, fascism, the Gorizia region, school buildings

Uvod

Z Rapalsko pogodbo, sklenjeno 12. novembra 1920 v kraju Santa Margherita Ligure v bližini počitniškega mesta Rapallo v Liguriji, sta podpisnici, Kraljevina Italija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, zarisali novo mejno črto med obema državama po razpadu habsburške monarhije. Za Slovence so bile posledice nove meje katastrofalne, saj se je več kot 300.000 Slovencev znašlo znotraj meja italijanske države. Če upoštevamo še beneške Slovence, je po letu 1920 v Italiji tako živelo približno 360.000 Slovencev, kar je predstavljalo dobro četrtino tedanjega narodnega telesa.¹ Brez dvoma je že sama izguba tako velikega dela narodne skupnosti predstavljala travmatično izkušnjo, ki pa je bila še dodatno potencirana zaradi raznarodovalne politike italijanskih oblasti do svojih novih državljanov. Ta je svoj vrhunec doživela v času fašističnega režima, ki je do »tujerodcev«² vodil ostro italijanizacijsko politiko, katere končni cilj je bil izbrisati obstoj slovenskega prebivalstva za rapalsko mejo.

1 Podrobneje o številu Slovencev za rapalsko mejo gl. Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 13–16. Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1855–2000* (Ljubljana: Nova revija, 2000), 27, 28.

2 V tedanji italijanski publicistiki so bili Slovenci za rapalsko mejo običajno zaničljivo označeni kot »tujerodno«² prebivalstvo (it. *allogeni*) pa tudi kot »Slovani«² (it. *Slavi*).

Pri tem je odločilno vlogo igralo šolstvo kot eno osrednjih orodij italijanizacije. V obdobju fašizma je bila s procesom italijanizacije tesno povezana tudi vzgoja šolo-obveznih otrok v fašističnem duhu. Ta problematika je že bila deležna obsežne zgodovinske obravnave na obeh straneh meje. Zgodovinske raziskave so se posvečale različnim vidikom italijanskega šolstva, kot so denimo ideološki cilji šolskega programa, organizacija šolstva, vsebina šolskega kurikulumuma, delovanje fašističnih mladinskih organizacij ipd.³ Italijansko šolstvo za rapalsko mejo je torej že sorazmerno dobro raziskano. Pri tem je zanimivo, da raziskovalne pozornosti doslej še ni vzbudil en vidik šolstva, ki predstavlja osnovo za vsak šolski sistem, in sicer šolske stavbe. Če obstaja konsenz, da je italijansko šolstvo bilo izrazito ideološko zaznamovano, pa bi iz dosedanjih študij lahko dobili vtis, kot da prostori, v katerih je pouk potekal, pri tem niso igrali nobene vloge. A kot ugotavljajo številne novejšje kulturološke študije, prostor v človeški družbi ni zgolj fizični okvir, v katerem se odvija družbeno življenje, saj človek prostoru podeljuje tudi sekundarne pomene oziroma ga dodatno osmišlja. S tega vidika bi lahko rekli, da je prostor (tudi) nekaj družbeno in kulturno ustvarjenega. Upoštevajoč kulturno dimenzijo prostora, bi lahko glede na izrazito ideologizacijo šolstva na Primorskem med obema svetovnjima vojnama že *a priori* skleпали, da tudi šolske stavbe kot take niso predstavljale le idejno nevtralnega prostora, temveč sporočilno nabito arhitekturo.

Namen te razprave je pokazati različne vidike ideološke zaznamovanosti šolskih stavb oziroma načine, kako se je ta vzpostavljala. Pri tem je problematika ideološke sporočilnosti šolske arhitekture na Goriškem najprej teoretsko konceptualizirana, nato pa sledi pregled osnovnih značilnosti italijanskega šolstva v tem obdobju. V osrednjem delu razprave so prikazani različni vidiki ideološke nabitosti italijanskih šol v tem času. V zadnjem delu razprave te ugotovitve ponazarjam še s prikazom napadov na šolske zgradbe, ki jih je izvedlo slovensko odporiško gibanje.

Prostor in prostorski fenomeni kot nosilci pomena

Pomenske nabitosti in sporočilnosti šolske arhitekture na »odrešenih ozemljih«⁴ med obema svetovnjima vojnama so razumljive šele na podlagi kompleksnosti odnosa

3 Vsebinsko najobsežnejšo predstavitev značilnosti italijanskega šolstva ob italijanski vzhodni meji sta pripravila zgodovinarja Adriano Andri in Giulio Mellinato; gl. Adriano Andri in Giulio Mellinato, *Scuola e confine: le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915–1945* (Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1994). Med slovenskimi preglednimi deli gl. predvsem Drago Pahor, *Pregled razvoja osnovnega šolstva na zapadnem robu slovenskega ozemlja* (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970). Gl. tudi Čermelj, *Slovensci in Hrvatske pod Italijo*, 47–79. Poleg splošnih pregledov se te tematike dotikajo tudi številna dela, ki se posvečajo značilnostim šolstva v tem obdobju le na omejenem področju (npr. določeni vasi ali mikroregiji). Pri tem velja še posebej poudariti prispevek Vlaste Tul, ki je obdelala šolske razmere v številnih krajih na severnem Primorskem; gl. npr. Vlasta Tul, »Šole, vrtci – brezupna bojišča italijanskih oblasti na slovenski zemlji,« v: *Kronika Rihemberka - Branika II*, ur. Zalka Jereb et al. (Branik: Krajevna skupnost; Kulturno prosvetno društvo Franc Zgonik Branik, 2006), 103–52. Vlasta Tul, »Srednje šole v Tolminu v času italijanske oblasti od ustanovitve učiteljskega leta 1919 do leta 1943,« *Tolminski zbornik* 5 (2020): 329–48.

4 V tedanji italijanski literaturi se je za opisovanje ozemlja, ki ga je Italija priključila z Rapalsko mirovno pogodbo, pogosto uporabljal izraz *terre redente*.

med človekom in njegovim okoljem. Ta je večplasten in obojestranski. Po eni strani človek s svojim delovanjem vse od začetkov prvih civilizacij (pre)oblikuje prostor, obenem pa imajo tudi prostorske značilnosti vse do danes velik vpliv na razvoj in način življenja človeških skupnosti, saj vsaj do določene mere še vedno pogojujejo njihov način življenja.⁵ Predvsem pa prostor za človeka ne predstavlja le »zunanjega« fizičnega okolja, prav tako kakor človekov odnos do prostora presega le atavistično navezanost, saj ljudje kraj svojega bivanja spreminjajo v čustveno in simbolično zaznamovan prostor.⁶ Ta proces pa ni omejen le na okolje, s katerim smo v neposrednem stiku. Tudi drugi naravni elementi oziroma pojavi lahko za določeno skupino privzamejo sekundarne pomene. Tak primer je poseben pomen, ki ga številne kulture pripisujejo izstopajočim gorskim vrhovom, drevesom ali gozdu kot celoti.⁷ Zunanji fizični svet, v katerem poteka človeška eksistenca, je torej neprenehoma podvržen procesu opomenjanja, ki je kulturno pogojen.⁸

Prostor za človeka ni le zunanje fizično okolje, temveč tudi nekaj kulturno ustvarjenega. Ker pa se kultura oblikuje znotraj posameznih skupnosti, je simbolni pomen prostorskih pojavov »berljiv« za posamezne družbene (pod)skupine, za katere ima prostor njim lastno »govorico«.⁹ Okolje je tako (tudi) izraz kulturnih vrednot in hierarhij posameznih skupnosti, ki kulturno krajino oblikujejo in opomenjajo v skladu s svojimi vrednostnimi in estetskimi sistemi. Pomensko nabit prostor za posamezne kulture tako postaja eden od tvornih elementov njihove lastne kolektivne identitete.¹⁰ Upoštevač že poudarjeno ugotovitev o kulturni pogojenosti opomenjanja prostora, je jasno, da se procesi oblikovanja kolektivne identitete preko prostorskih elementov med posameznimi družbami razlikujejo. Če se omejimo zgolj na novejšo zgodovinsko obdobje, je za govorico prostora v tem času bistven vzpon nacionalizma kot osrednje politične ideologije. S tem se pojavi novo, narodno zaznamovano razumevanje prostora. Prostor bivanja določenega naroda za pripadnike te narodne skupnosti ni samo golo ozemlje, temveč nekaj čustveno nabitega, ni le prostor bivanja, ampak domovina.¹¹ Prav tako se je od konca 18. stoletja dalje spremenilo tudi razumevanje arhitekture, ki ni bila več razumljena kot odsev naravne harmonije, temveč kot izraz specifičnosti posameznih nacionalnih skupnosti.¹² To je logično vodilo do oblikovanja t. i. narodnih

5 Simon Schama, *Landscape and Memory* (New York: Vintage Books, 1996), 14, 15.

6 Ana Kučan, *Krajina kot nacionalni simbol* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998), 15, 16.

7 Podrobno o tem gl. Schama, *Landscape and Memory*; o simbolnem pomenu gora na Slovenskem gl. Peter Mikša in Matija Zorn, »Nacionalni boj za gore in slovenska identiteta«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 92, št. 1 (2021): 67–88.

8 Več o tem Jurij Mihajlovič Lotman, *Znotraj mislečih svetov. Človek–tekst–semiosfera–zgodovina* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2006), 249–51.

9 Iz tega razloga lahko na posamezne prostorske elemente gledamo kot na znake oz. nosilce pomena in s tem objekte v procesu komunikacije; gl. Lotman, *Znotraj mislečih svetov*, 249–302. Posledično lahko tudi prostorski elementi postanejo del semiotičnega sistema.

10 Vanesa Matajč, »'The rhetorics of space': Introduction«, *Neohelicon: acta Comparationis litterarum universarum* 41 (2014): 3, 4.

11 Podrobno o tem gl. Anthony Smith, *Myths and Memories of the Nation* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1999), 149, 150.

12 Věra Vostřelová, »Architektura v procesu formování národní identity / Die Architektur im Prozess der Bildung der Nationalidentität«, v: *Cizí dům? Architektura českých Němců 1848–1891 / Ein fremdes Haus? Die Architektur der Deutschböhmen 1848–1891*, ur. Věra Laštovičková (Praha: UMPRUM, 2015).

arhitekturnih slogov, ki so zaznamovali arhitekturo 19. stoletja. Prisotnost ali izbira določenega arhitekturnega sloga v tem obdobju ni bila zgolj izraz estetskih preferenc, temveč tudi ideološko nabito dejanje, kar dokazujejo primeri po vsej Evropi. Tudi na Slovenskem lahko od druge polovice 19. stoletja opazujemo primere načrtne uporabe narodno zaznamovanih arhitekturnih slogov, denimo načrtne uporabe neogotske arhitekture, značilne za nemško nacionalistično gibanje.¹³

Kaj to pomeni za analizo simbolne sporočilnosti šolskih stavb na Primorskem med italijansko oblastjo? Upoštevajoč predstavljene ugotovitve o ideološki dimenziji prostora in posameznih prostorskih elementov, je smiselno tudi šolske stavbe v tem obdobju analizirati s tega vidika. Pri tem je sporočilnost šol razumljiva v kontekstu razmer za rapalsko mejo med obema svetovnima vojnoma in vloge, ki so jo šole takrat opravljale. Sekundarno pa moramo upoštevati tudi druge značilnosti šolskih stavb, ki so prav tako lahko prispevale k ideološki sporočilnosti. Šele z upoštevanjem vseh omenjenih vidikov se nam odpre celostna slika o ideološki zaznamovanosti italijanske šolske arhitekture na Goriškem v tem času.

Šolstvo kot steber procesa italijanizacije v Julijski krajini

Sporočilnost italijanskih šol na Goriškem med letoma 1918 in 1943 lahko razumemo na podlagi zgodovinskega konteksta, upoštevajoč značilnosti tedanje družbenopolitične ureditve in vloge italijanskega šolstva na tem območju. Ob tem pa je treba tudi poudariti, da se ideološka izpostavljenost šolstva (in z njim tudi šolskih stavb) ni začela šele po prvi svetovni vojni. Obsežnejša obravnava procesa razvoja modernega šolskega sistema bi preseгла okvire te razprave, a za celovito razumevanje problematike lahko opozorimo, da je bil šolski sistem, ki se je začel postopoma razvijati v drugi polovici 18. stoletja, tesno povezan z vzpostavljanjem moderne države, ki jo v primerjavi s predmoderno zaznamujejo čedalje močnejši posegi v vsakodnevno življenje vedno širših slojev prebivalstva. Proces šolanja je po eni strani odgovarjal novim potrebam kompleksnejših družb, po drugi pa je bil tesno povezan tudi s procesom (pre)vzgoje otrok v dobre državljane.¹⁴ Pouk je izražal (in še vedno izraža) vrednote državne ideologije, zato lahko šolo označimo (tudi) za enega od osrednjih ideoloških aparatov države.¹⁵ Če upoštevamo povezanost šolanja s širjenjem državnega nadzora in prenosa

13 Egon Pelikan, »Laibach/Ljubljana: Nationale und politische Selbstdarstellung im öffentlichen Raum um die Jahrhundertwende,« v: *Urbane Eliten und kultureller Wandel*, ur. Christian Grebel et al. (Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1996).

14 Splošno o začetkih razvoja modernega šolskega sistema v primerjalni dimenziji gl. Andy Green, »Education and State Formation Revisited,« v: *History of Education: Major Themes*, ur. Roy Lowe (Routledge: London, 2000). O začetkih obveznega šolanja v habsburških deželah gl. James Van Horn Melton, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Podrobno o razvoju šolstva v habsburški monarhiji gl. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs I–IV*, ur. Helmut Engelbrecht (Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1982–1986).

15 Izraz je povzet po francoskem marksističnem filozofu Louisu Althusserju; gl. Louis Althusser, *Ideologija in ideološki aparati države in drugi spisi* (Ljubljana: *cf, 2018).

državne ideologije, lahko šolske stavbe razumemo ne le kot fizični prostor, v katerem poteka šolanje, temveč tudi kot bolj ali manj simbolno nabit prostor. Njihova osnovna simbolna sporočilnost je še danes povezana z reprezentacijo državne oblasti. Poleg tega pa so v posameznih časovno in geografsko omejenih kontekstih šolske stavbe prevzemale še dodatne simbolne dimenzije, denimo v povezavi s katoliško-sekularnimi konflikti, ki so zaznamovali Evropo 19. stoletja. V Franciji so državne šole (in z njimi povezana prisotnost učiteljev) v nekaterih konservativno-katoliških regijah, kot je bila na primer Bretanja, predstavljale osrednji steber sekularno-republikanskih idej, in sicer ne le fizično, temveč tudi simbolno; tako so tudi šolske stavbe bile del francoske *guerre scolaire*.¹⁶

Vprašanje šol je v drugi polovici 19. stoletja predstavljalo tudi eno od osrednjih spornih političnih vprašanj v habsburški monarhiji, predvsem v njenih narodnostno mešanih deželah, kamor je spadala tudi Goriška, kjer je boj za uveljavitev posameznih narodnih skupnosti bil tudi boj za vzpostavitev lastnih šol oziroma pouka v lastnem jeziku. Na Goriškem so se ti konflikti odvijali predvsem v deželni prestolnici Gorici, ki je vse do razpada habsburške monarhije ostala v rokah italijanske liberalno-nacionalne stranke, obenem pa se je v njej močno krepila tudi slovenska skupnost. Italijanska večina v goriškem mestnem svetu je dolgo onemogočala vzpostavitev slovenske šole v Gorici. Kot odgovor je slovenska Ciril-Methodova družba začela ustanavljati zasebne slovenske šole in vrtce.¹⁷ Na italijanski strani je zasebne italijanske šole ustanavljala organizacija *Lega Nazionale*,¹⁸ ki je predvsem v predmestnih naselbinah okrog Gorice z ustanavljanjem šol in vrtcev poskušala ustaviti slovensko »napredovanje«.¹⁹

Šolstvo na Goriškem je torej že dolgo pred izbruhom prve svetovne vojne predstavljalo enega osrednjih področij, ki je odražalo in hkrati generiralo narodnostne konflikte v deželi. Po izbruhu prve svetovne vojne, posebno pa še v povojnih letih, je ideologizacija šolstva postala še izrazitejša, dokler ni po vzponu fašizma dosegla svojega vrha. Manj znano dejstvo je, da so italijanske oblasti z italijanizacijo šolstva začele že med prvo svetovno vojno. Po vstopu v vojno so Italijani okupirali precejšen del Goriške, ki ga je med vojno upravljala italijanska vojska. Za izvajanje upravne oblasti je vrhovno poveljstvo 29. maja 1915 ustanovilo Generalni sekretariat za civilne zadeve (*Segretariato Generale per gli Affari Civili*), ki je deloval do 31. julija 1919.²⁰ Čeprav kot organ okupatorske oblasti med trajanjem vojaških spopadov po načelih mednarodnega prava *Segretariato* ni imel pravice spreminjati pravnega in upravnega

16 Podrobno o tem gl. James McMillan, »'Priest hits girl': on the front line in the 'war of the two Frances'« v: *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, ur. Christopher Clark in Wolfram Kaiser (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 77–101.

17 Robert Devetak, »Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno,« *Zgodovinski časopis* 74, št. 3-4 (2020): 360–87.

18 *Lega Nazionale* je bila ustanovljena leta 1890 kot naslednica prepovedane organizacije *Pro Patria*. Namen obeh organizacij je bilo ustanavljanje italijanskih šol in vrtcev v narodnostno ogroženih okoljih. – Marina Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale* (Bologna: Società editrice Il Mulino, 2007), 48, 49.

19 Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem: 1848–1899* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2005), 319–22.

20 Petra Svobljak, *Soča, sveta reka. Italijanska vojaška zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)* (Ljubljana: Nova revija, 2003), 39–54.

reda na zasedenih ozemljih, se teh načel *de facto* ni držal in je na okupiranih ozemljih povsem spremenil lokalni šolski sistem, pri čemer je bilo največ pozornosti posvečene prav propagandni dejavnosti med šoloobveznimi otroki. Izhajajoč iz prepričanja, da gre za ozemlje, ki si ga bo Kraljevina Italija kmalu priključila, so skušale italijanske oblasti na različne načine šolski pouk izrabiti za indoktrinacijo otrok, da bi ti postali dobri italijanski državljani. Integralni del šolskega pouka so tako že med italijansko zasedbeno oblastjo bile tudi številne domoljubne italijanske slovesnosti, italijanske oblasti so spodbujale celo dopisovanje slovenskih šolarjev z italijanskimi, da bi tako kar najhitreje povezali *terre redente* z matičnimi italijanskimi deželami.²¹

Po koncu vojne so območje Goriške najprej okupirale italijanske sile, po podpisu Rapalske pogodbe jeseni 1920 pa je Kraljevina Italija to ozemlje tudi mednarodnopravno anektirala. Slovensko osnovno in srednje šolstvo, ki je bilo pred vojno v Avstrijskem primorju dobro razvito,²² je že med italijansko vojaško upravo bilo podvrženo prvim omejitvam, ki so se v prihodnjih letih še stopnjevale. V prvih letih je na področju šolstva stanje sicer bilo še precej nedorečeno, saj so še naprej deloma delovali šolski sveti iz obdobja habsburške monarhije,²³ obenem pa je na to področje posegal tudi Generalni civilni komisariat iz Trsta s svojimi podrejenimi uradi.²⁴ Posegi italijanskih oblasti proti slovenskemu šolstvu so v prvih letih zadeli predvsem srednje šolstvo. Na ozemlju Goriške je bilo slovensko srednje šolstvo pred prvo svetovno vojno nadpovprečno razvito, saj so v Gorici od leta 1913 delovali prva javna slovenska klasična gimnazija, slovensko moško in žensko učiteljsiše ter ženska obrtna šola. Poleg tega je v Idriji delovala slovenska realna gimnazija.²⁵ Italijanske oblasti so ob začetku okupacije s sklicevanjem na epidemijo španske gripe te ustanove zaprle, delovanja nekaterih pa nato preprosto niso več obnovile (predvsem klasične gimnazije v Gorici). S šolskim letom 1919/20 je vlada sicer vzpostavila slovensko nižjo gimnazijo v Idriji, v Tolminu pa slovensko učiteljsiše.²⁶ Ti ukrepi so bili povezani z željo italijanskih oblasti po odstranitvi slovenskih izobraževalnih ustanov iz Gorice in s tem po njihovi marginalizaciji.

Po inkorporaciji Goriške v okvir italijanske države je prišlo tudi do prvih večjih posegov na področje osnovnega šolstva. Italijanske oblasti so s šolskim letom 1920/21 namreč uvedle obvezen pouk italijanščine, ki je nadomestila prejšnje ure nemščine. Pri tem pa ni šlo zgolj za nadomestitev prejšnjih ur tujega jezika, temveč je bil obseg italijanskih učnih ur precej večji, začele pa so se že v II. razredu. Uvedba italijanščine je pri lokalnem prebivalstvu izzvala proteste. Občinski svet v Cerknem je sredi januarja 1921

21 Podrobno o značilnostih italijanske šolske politike na okupiranih območjih med prvo svetovno vojno gl. Petra Svoljšak, »Namen je bil pač, otroke popolnoma preroditi v laškem duhu: šolstvo pod italijansko okupacijo 1915–1917.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino. Izredna številka: V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* (2009): 251–64. Gl. tudi Andri in Mellinato, *Scuola e confine*, 1–30.

22 Pred prvo svetovno vojno je na ozemlju, ki je po Rapalski pogodbi pripadlo Italiji, delovalo kar 321 šol s slovenskim učnim jezikom. – Pahor, *Pregled razvoja osnovnega šolstva*, 314.

23 Šolstvo v deželi je v času habsburške monarhije vodil deželni šolski svet, ki so mu bili podrejeni okrajni in krajevni šolski sveti. V njih so bili zastopani predstavniki različnih deležnikov v šolskem procesu.

24 Tul, »Šole, vrtci,« 104.

25 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* (Ljubljana: Modrijan, 2007), 129.

26 Podrobno o srednjem šolstvu v Tolminu med italijansko oblastjo gl. Tul, »Srednje šole v Tolminu.«

protestiral proti temu in izrazil prošnjo, »da bi se pouk italijanskega jezika na ljudskih šolah tukajšnje občine uredil tako, kakor je bil urejen pouk nemščine pod prejšnjo vlado«. ²⁷ Marsikje se pouk italijanščine v prvih letih sicer kljub uradnim določilom še ni izvajal. ²⁸ Razlogi so bili različni, od neznanja italijanščine slovenskih učiteljev do pomanjkanja ustreznih učnih pripomočkov. V nekaterih primerih pa so se učitelji pri tem sklicevali tudi na nasprotovanje staršev. V Drežnici naj bi starši izjavili, da v primeru poučevanja italijanščine ne bodo pošiljali otrok k pouku. ²⁹ Tudi italijansko poročilo o uvajanju poučevanja italijanščine v šole navaja nasprotovanje prebivalstva, ki naj bi ga pri tem spodbujali predvsem nekateri duhovniki in učitelji. ³⁰

Do tektonskih sprememb na področju slovenskega šolstva je prišlo po nastopu Mussolinijeve vlade jeseni 1922. Prva velika sprememba je bila centralizacija lokalnega šolstva, ki je spremljala ukinitvev dotedanjega posebnega upravnega položaja Julijske krajine. Že vlada Luigija Facte je 17. oktobra 1922 ukinila dotedanje dežele in vzpostavila Julijsko Benečijo ³¹ (*Venezia Giulia*) kot običajno italijansko provinco s prefektom na čelu. Mussolinijeva vlada je nato januarja 1923 na tem območju uveljavila še določila italijanskega občinskega in deželnega zakonika. ³² Šolstvo v Julijski krajini je bilo podvrženo novoustanovljenemu Kraljevemu šolskemu skrbništvu za Julijsko Benečijo (*Regio Provveditorato agli studi per la Venezia Giulia*). S tem je bila odpravljena vsa samouprava na področju šolstva, saj je na tem področju imelo vse pristojnosti Skrbništvo v Trstu, ki je bilo neposredno podrejeno ministrstvu za šolstvo v Rimu. ³³ Še pomembnejša novost pa je bila istega leta sprejeta t. i. Gentilejeva šolska reforma. Filozof Giovanni Gentile, minister za šolstvo med letoma 1922 in 1924, je namreč leta 1923 pripravil več dekretov, ki so temeljito preoblikovali italijanski šolski sistem. Reforma je posegla na številna področja šolskega sistema, toda za manjšine v Italiji je bil pomemben predvsem kraljevi dekret št. 2185, ki je bil izdan 1. oktobra 1923 in je določal, da se italijanščina s šolskim letom 1923/24 uvede kot učni jezik prvih razredov v vseh tujejezičnih osnovnih šolah. V naslednjem letu naj bi se ista določba uveljavila tudi v drugem razredu in tako postopoma naprej, dokler ne bi italijanščina postala učni jezik vsega šolskega procesa. Ure maternega jezika so bile sprva sicer dovoljene kot dodatne ure, vendar je bila ta koncesija odpravljena s kraljevim odlokom št. 2191, izdanim 22. novembra 1925. Poleg tega so oblasti začele odpuščati slovenske učitelje in namesto njih zaposlovati učiteljski kader iz notranjosti Italije. ³⁴

27 SI PANG 4, fasc. 27, map. Insegnamento dell'Italiano, št. 346 (Protestno pismo županstva v Cerknem, 4. 2. 1921).

28 Statistično poročilo iz leta 1922 na Tolminskem navaja kar dvajset osnovnih šol, kjer se pouk italijanščine ni izvajal, večinoma zato, ker je učitelji niso znali. – SI PANG 4, fasc. 26, Elenco delle scuole in cui non s'insegna la lingua italiana.

29 SI PANG 4, fasc. 27, map. Insegnamento dell'Italiano, št. 990 (Poročilo vodje šole v Drežnici, 3. 5. 1921).

30 SI PANG 4, fasc. 26, map. Insegnamento della lingua italiana nelle scuole alloglotte. Notizie statistiche, št. 1482.

31 V slovenščini se namesto italijanskega izraza *Venezia Giulia* običajno uporablja Julijska krajina. Dobeseden prevod bi bil Julijska Benečija.

32 Lilijana Vidrih-Lavrenčič in Metka Nusdorfer, *Občine na Goriškem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Zgodovinska razstava* (Nova Gorica: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 1986), 19.

33 Tul, »Šole, vrtci«, 110.

34 Čermelj, *Slovinci in Hrvatje pod Italijo*, 50, 51. Pahor, *Pregled razvoja osnovnega šolstva*, 323–26. Andri in Mellinato, *Scuola e confine*, 105–35.

Kot ugotavljata Adriano Andri in Giulio Mellinato, je bil namen Gentilejeve reforme jasen: iz vsega šolstva odstraniti prisotnost neitalijanskih jezikov, kar je bil del fašističnega cilja uničenja vsega kulturnega življenja narodnih manjšin.³⁵ Tega cilja italijanske oblasti tudi niso skrivale. Tržaška šolska revija *Scuola al Confine* je leta 1925 poslanstvo šole na skrajni vzhodni meji Italije primerjala s poslanstvom italijanske vojske med prvo svetovno vojno, kajti v novem času po koncu vojne naj bi »l'opera del fante trova la sua diretta espressione nella scuola«. ³⁶ Učitelji naj bi tako dokončali »osvoboditev« novopriključenih pokrajin.³⁷

Italijanizacijsko funkcijo državnega šolstva so na podeželju dopolnjevale še zasebne šole, ki jih je na Goriškem ustanavljala organizacija *Umanitaria*.³⁸ Ta je v šolskem letu 1928/29 prevzela štirinajst šol v odmaknjenih vaseh, ki so bile ukinjene zaradi premajhnega števila učencev, čez štiri leta je na Goriškem upravljala že dvajset šol. V letu 1934/35 je upravljanje prešlo na ustanovo *Opera Nazionale di Assistenza all'Italia redenta* (ONAIR).³⁹ Podobno vlogo naj bi imeli tudi vrtci in t. i. *ricreatori*, ki so jih takrat ustanavljali predvsem v slovenskem delu pokrajine. S tem se je nadaljevala tradicija organizacije *Lega Nazionale*, ki je pred vojno v Julijski krajini vodila sedemnajst vrtcev. Nadaljnje delovanje *Legge Nazionale* so italijanske oblasti vsestransko podpirale,⁴⁰ po vojni pa se je *Legi* pridružila še ONAIR, ki je že leta 1919 v Tolminu odprla prvi vrtec. Do leta 1928 je *Lega* v Julijski krajini vodila 25 vrtcev, ONAIR pa 34. Po letu 1929 je skrb za vse vrtce prevzela organizacija ONAIR, ki je čez nekaj let prevzela tudi nekatere osnovne šole.⁴¹ O pomenu, ki so ga fašistične oblasti pripisovale vrtcem, priča dejstvo, da so se pojavljali tudi načrti o ustanovitvi vrtca v vsakem slovenskem kraju, razmišljali pa so tudi o uvedbi obveznega obiskovanja vrtca za vse otroke.

V letih pred začetkom druge svetovne vojne se je pritisk italijanizacijske politike v šolah kljub nekaterim obljubam o nasprotnem, predvsem po sporazumu Ciano-Stojadinović, še stopnjeval. Poleg tega se je pouk čedalje tesneje povezoval s fašistično vzgojo, ki je stremela k celoviti preobrazbi otrok v fašističnem duhu, katere končni cilj je bila antropološka revolucija, v smislu vzgoje novega človeka, povsem prepojenega

35 Andri in Mellinato, *Scuola e confine*, 175.

36 ... »opravljeno delo vojaka našlo svoj neposredni izraz v šoli«.

37 Andri in Mellinato, *Scuola e confine*, 179.

38 Humanitarno organizacijo *Umanitaria* (it. *Società Umanitaria*) je v Milanu leta 1893 z volilom v oporoki ustanovil Prospero Moisè Loria. Namen organizacije ni bil le zagotavljanje materialne podpore socialno marginaliziranim, temveč jim predvsem nuditi pomoč pri pridobitvi zaposlitve in izobraževanju. Organizacija deluje še danes; gl. *Società Umanitaria*, pridobljeno 8. 5. 2023, <https://www.umanitaria.it/>. Prvotni namen društva torej ni bil povezan z nacionalističnimi prizadevanji, a na Goriškem so v tem času njene ustanove imele enako vlogo kot druge italijanske izobraževalne ustanove.

39 Začetki organizacije ONAIR segajo v čas med prvo svetovno vojno, njen statut je bil potrjen avgusta 1919. Namen organizacije, ki je delovala pod patronatom članice kraljeve družine, aostanske vojvodinje Helene (1871–1951), je bila materialna pomoč »odrešenim« ozemljem, pa tudi dvigovanje italijanske zavesti na teh območjih. V praksi je to pomenilo raznarodovanje neitalijanskega prebivalstva. V ta namen je organizacija delila različne oblike pomoči (hrana, obleka ipd.) ter začela ustanavljati jasli in vrtce. – Tul, »Šole, vrtci«, 135.

40 Podpora najvišjih italijanskih oblasti delovanju *Legge* se je simbolno najbolj pokazala ob kraljevem obisku Julijske krajine maja 1922, ko je kraljica Elena obiskala njeno ustanovo v Trstu. – Rolf Wörsdörfer, *Krisenherd Adria. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004), 164.

41 Pahor, *Pregled razvoja osnovnega šolstva*, 328–31. Wörsdörfer, *Krisenherd Adria*, 161–71.

Slika 1: Šola v Batujah, poimenovana po intervencionistu Vittoriju Locchiju (1889–1917)

Vir: SI PANG 667, Batuje 2782

s fašističnimi vrednotami. Fašistične otroške in mladinske organizacije⁴² so bile tesno povezane s šolskim poukom. Z vpisom v šolo so bili otroci vpisani tudi v fašistično organizacijo. Starši so otroke sicer smeli izpisati, a si marsikdo tega ni drznil storiti zaradi strahu pred posledicami. Posledično je posebej v zadnjih letih pred vstopom Italije v drugo svetovno vojno velika večina šolske mladine bila vsaj formalno včlanjena v katero od fašističnih organizacij.⁴³ Prav v zadnjih letih režima je prišlo tudi do formalne združitve procesov izobraževanja in fašistične vzgoje, in sicer s temeljno listino o šolstvu *Carta della scuola*, ki jo je leta 1939 predstavil tedanji minister za šolstvo Giuseppe Bottai. Šolski sistem in fašistične mladinske organizacije so bili tedaj tudi formalno popolnoma povezani, vendar do popolne uveljavitve reforme zaradi začetka vojne ni prišlo.⁴⁴

Zaradi vseh teh ukrepov je šolski sistem postal eden od osrednjih instrumentov fašistične politike na »odrešenih ozemljih«, ki si je prizadevala za izbris Slovencev v etničnem smislu, istočasno pa tudi za njihovo prevzgojo v fašističnem duhu. Vse to je seveda vplivalo na dojemanje šolstva in posledično šolskih zgradb v obeh narodnih taborih. Za

42 Za vzgojo otrok v fašističnem duhu je najprej skrbela organizacija ONB (*Opera Nazionale Balilla*), ustanovljena leta 1926, od leta 1937 pa je bil sistem fašistične mladinske organiziranosti dodatno diferenciran po starosti in spolu, vanj so začeli vključevati tudi predšolske otroke. Različne organizacije, namenjene dečkom in deklicam različnih starosti, so skupaj sestavljale GIL (*Gioventù Italiana del Littorio*).

43 Podrobno o tem gl. Milica Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935* (Koper: Lipa, 1990), 94–105.

44 Andri in Mellinato, *Scuola e confine*, 137–301. Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, 59, 60. Jürgen Charnitzky, *Die Schulpolitik des faschistischen Regimes in Italien (1922–1943)* (Tübingen: Niemeyer Verlag, 1994).

Slovence na Goriškem so stavbe šol, vrtcev in drugih obšolskih ustanov kmalu postale središče italijanizacije, kar je slovenski tisk v deželi ugotavljal že v začetku dvajsetih let. V začetku leta 1923 je denimo *Goriška straža*, osrednji slovenski časopis v deželi, objavila pronicljivo analizo šolske politike italijanskih oblasti: »Ne drugo skrbi torej g. nadzornika. Njega skrbi, kako bi čimprej iz slovenskih otrok napravil Lahe. Zato predlaga, naj se povsod ustanovijo italijanski otroški vrtci, zavetišča, zabavišča, italijanske knjižnice.«⁴⁵ S postopnim progresivnim uvajanjem fašistične ideologije v šolski proces se je ideološka zaznamovanost še podvojila – poleg italijanizacijske so šole pridobile še fašistično dimenzijo, saj so predstavljale eno od središč italijanizacije in tudi širjenja fašistične ideologije.

Simbolna nabitost šolskih in drugih sorodnih stavb v tem času je torej primarno izhajala iz njihove funkcionalnosti, saj so lokalni Slovenci šole že zelo kmalu začeli dojemati kot kraj italijanizacije slovenskih otrok. Za italijanske nacionaliste in fašiste so, nasprotno, šole bile kraj širjenja italijanske kulture in civilizacije, kjer naj bi se dokončala »osvoboditev« Julijske krajine. Poleg tega pa so šolske zgradbe »komunicirale« tudi z drugimi svojimi značilnostmi, ki jih podrobneje predstavljam v nadaljevanju razprave.

Gradnja šol, njihove arhitekturne značilnosti in poimenovanja

Skladno z velikim pomenom, ki so ga italijanske oblasti od vsega začetka pripisovale šolstvu na »odrešenih ozemljih«, ni presenetljivo, da so izgradnji šolske mreže na Goriškem posvečale veliko pozornosti in za ta namen zagotovile tudi veliko sredstev. Glede na podatke italijanskega ministrstva za javna dela je bilo do leta 1938 na področju Julijske krajine za izgradnjo novih šol porabljenih 90 milijonov lir, s katerimi naj bi bilo zgrajenih 451 novih osnovnih in srednjih šol s 1674 učilnicami.⁴⁶ Navedeni podatki ne vključujejo sredstev, porabljenih za odpravo posledic vojne škode. Za ta namen je italijanska država v celoti zagotovila več kot 3 milijarde lir, od tega približno 453 milijonov za javne zgradbe, kamor so sodile tudi šole.⁴⁷ Zaenkrat še nimamo podatkov, kolikšen delež tega zneska je bil namenjen popravilu uničenih in poškodovanih šol. Obsežna vlaganja so bila potrebna, saj je bilo stanje šolskega fonda na Goriškem marsikje zelo slabo, še posebej v krajih v bližini nekdanje frontne črte, kjer so bile šolske stavbe večinoma hudo poškodovane ali popolnoma uničene. V prvih povojnih letih so bila vlaganja v šolsko infrastrukturo zato usmerjena predvsem v obnovo poškodovanih oziroma porušeni stavb. Takrat so bile obnovljene številne šolske stavbe, denimo v Opatjem selu, Kostanjevici na Krasu, na Banjšicah, v Biljah, Braniku, Grahovem ob Bači, Grgarju, Kalu nad Kanalom, Kromberku, na Lokvah, v Mirnu, Prvačini, Selah pri Volčah, Solkanu, Šempetru, na Šentviški gori, Trnovem, v Vojščici in Vrtojbi.⁴⁸

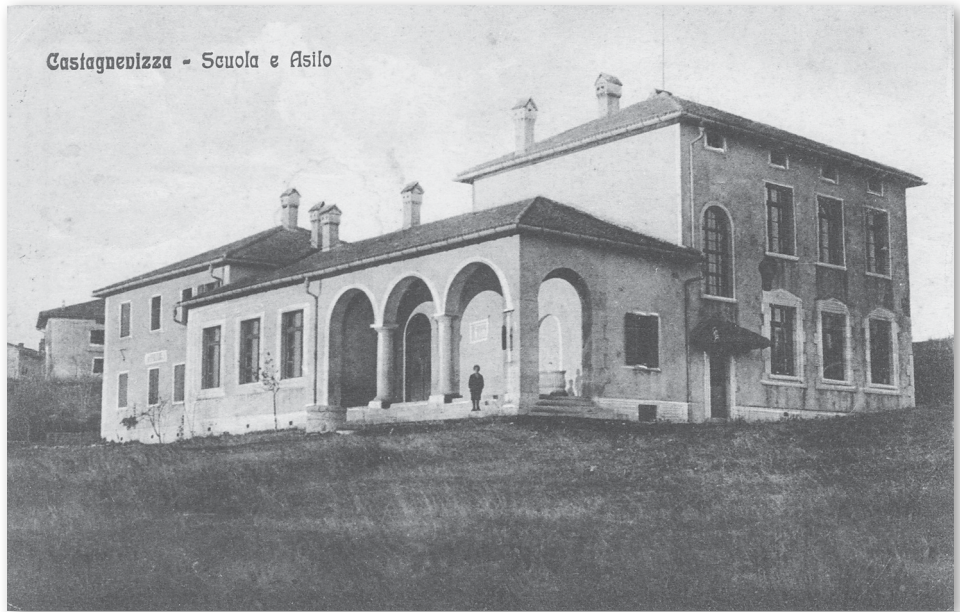
45 »Dnevne vesti,« *Goriška straža* VI, 15. 2. 1923, št. 13, 2.

46 *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia 1918–1938* (Roma: Ministero dei lavori pubblici, 1938), 66.

47 *Ibid.*, 15.

48 Ernesta Drole, »Italijanska šolska stavbna dediščina med obema vojnama na severnem Primorskem,« *Šolska kronika. Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 12, št. 1 (2003): 34, 35.

Slika 2: Nova šola v Kostanjevici na Krasu

Vir: SI PANG 667, Kostanjevica na Krasu 2952

Po obdobju obnove poškodovanega šolskega fonda je nastopila druga faza, tj. gradnja novih šolskih stavb. Italijanska gradnja novih šolskih stavb je bila obsežna. Kot je bilo že poudarjeno, je bilo na celotnem področju Julijske krajine zgrajenih 451 novih šol. Za Slovence so relevantni predvsem podatki za Tržaško, Goriško in Reško pokrajino. Med temi je po količini vloženi sredstev prednjačila Tržaška pokrajina, kjer je bilo zgrajenih 47 stavb z 276 učilnicami (za okoli 18 milijonov lir). Na Goriškem je bilo zgrajenih več šolskih stavb, in sicer 70, ki pa so imele manj učilnic (200), kar kaže na večinsko ruralni značaj pokrajine, kjer je bilo treba zgraditi več manjših šolskih stavb. Količina investiranih sredstev (10 milijonov lir) je zato bila manjša v primerjavi s Tržaško pokrajino, čeprav je bilo zgrajenih več šol. Na področju Reške pokrajine je bilo zgrajenih 26 novih šolskih poslopij s 103 učilnicami.⁴⁹ Obsežna vlaganja so bila nujna, saj je bilo stanje osnovnošolskih stavb marsikje zelo slabo, v nekaterih vaseh pa šole sploh niso delovale v lastnih stavbah, temveč so morale najemati prostore pri zasebnikih. Kot primer lahko omenim poročilo šolskega inšpektorja iz Kobarida, ki je leta 1929 poročal, da v kobariški občini deluje dvanajst šol, toda od tega jih je le šest razpolagalo z lastnimi poslopji. Precej bolje je bilo v bližnjem Breginju, kjer je delovalo pet šol, od katerih so štiri delovale v lastnih stavbah. Občine, ki so bile dolžne vzdrževati šole, so zato najemale sobe pri zasebnikih, ki jih je inšpekcijsko poročilo označilo za večinoma neprimerne.⁵⁰

⁴⁹ *Le opere pubbliche*, 67, 68.

⁵⁰ SI PANG 4, fasc. 72, map. Šolske stavbe 1928–1929, št. 140.

Potrebe po vlaganju v lokalno šolsko infrastrukturo so torej bile velike, ne le z ideološkega, temveč tudi s praktičnega stališča. Italijanske oblasti za gradnjo novih šol niso zagotovile le sredstev, temveč so tudi natančno usmerjale novogradnje. Leta 1925 je ministrstvo za šolstvo izdalo normative za nove šolske stavbe, ki so jih morali upoštevati investitorji in projektanti. Normativi so se naslanjali na obsežno strokovno literaturo o problematiki zagotavljanja zdravega okolja za vzgojo otrok in šolski higieni, ki je tedaj obstajala v italijanskem prostoru.⁵¹ Normativi so podrobno urejali vse vidike novih šolskih stavb, od notranje urejenosti do velikosti oken, vrat in podobno. Normativi so prepovedovali razkošno dekoracijo in zahtevali uporabo lokalnih gradbenih materialov. Vsaka šola je morala imeti dvorišče in telovadnico.⁵² Z vidika vpliva šolskih poslopij na kulturno krajino in posledično na njihovo simbolično sporočilnost je bilo najpomembnejše določilo, da morajo nove zgradbe stati na odprtem in preglednem prostoru zunaj vaškega jedra. Kot v pregledu italijanske šolske stavbne dediščine na Goriškem ugotavlja Ernesta Drole, so se projektanti tega določila zelo skrbno držali. Večina novih šol namreč izstopa po svojem prevladujočem položaju v prostoru. Običajno so nove šolske stavbe stale v dvignjenih in izpostavljenih delih naselij. Taka postavitvev je seveda služila tudi praktičnim namenom, saj so graditelji tako zagotovili dovolj odprtega prostora za dvorišče in igrišče ter tudi mirno in zdravo okolje za šolarje.⁵³ Vendar pa postavitvev šol na poudarjenih lokacijah odpira še druge vidike sporočilnosti; na ta način so nove šole namreč zavzemale osrednji položaj v prostoru. Kot je že bilo poudarjeno, so šole v moderni dobi kot orodje državne politike že same po sebi ideološko nabiti prostori, za obdobje med obema svetovnima vojnima na Goriškem pa je ta dimenzija bila še toliko izrazitejša. Upoštevajoč ideološko zaznamovanost širokega spektra novih gradenj po prvi svetovni vojni, celo zasebnih hiš,⁵⁴ lahko ugotovimo, da je postavitvev novih italijanskih šol na izpostavljenih predelih vasi v tem času še dodatno poudarjala suverenost italijanske države na tem ozemlju in posledično oblikovala nov simbolni red v lokalni kulturni krajini.

V tem kontekstu je treba izpostaviti tudi arhitekturo nekaterih šolskih stavb iz tega časa. Dejstvo je, da lahko v tridesetih letih na področju šolske arhitekture tudi na podeželju opazimo vpliv sočasnih modernih tokov v italijanski arhitekturi, ki prej na Goriškem sploh niso bili prisotni. Na Goriškem arhitekturno najbolj izstopata šoli v Zaloščah in na Brjah v Vipavski dolini, ki izkazujeta arhitekturni vpliv tedanjega

51 Gl. npr. V. De Giaxa, *Igiene della scuola: malattie della scuola, edificio scolastico, arredi della scuola, igiene pedagogica, sorveglianza igienica della scuola* (Milano: Ulrico Hoepli, 1880). Mario Ragazzi, *L'igiene della scuola e dello scolaro. Seconda edizione* (Milano: Ulrico Hoepli, 1923). T. Rossi Doria, *La scuola sana* (Firenze: La Voce, 1921). Pri tem je smiselno poudariti, da so ta dela poudarjala tudi vlogo šole ne le kot prostora izobraževanja, temveč tudi zagotavljanja splošnega napredka in zmage nad naravnimi silami, skratka civiliziranja. V novih razmerah po koncu prve svetovne vojne te težnje ni bilo težko prenesti na nacionalno področje, saj je bilo slovansko prebivalstvo znotraj Italije predstavljeno kot kulturno zaostalo in je posledično potrebovalo kultivacijo, ki jo je lahko zagotovila (domnevno) višje razvita italijanska civilizacija.

52 Vse normativne zahteve so podrobno opisane v Drole, »Italijanska šolska stavbna dediščina,« 35–37.

53 Ibidem, 39.

54 Več o tem gl. Špela Ledinek Lozej, »Obnova stavbnega fonda po prvi svetovni vojni v Vipavski dolini,« v: *Vojne na Slovenskem. Pričevanja, spomini, podobe*, ur. Maja Godina Golija (Ljubljana: Založba ZRC, 2012), 63–75.

Slika 3: Šola v Zaloščah, zgrajena v tridesetih letih 20. stoletja

Vir: SI PANG 667, Zalošče 1274

italijanskega racionalizma. Prva je bila zgrajena leta 1934, druga pa dve leti kasneje.⁵⁵ Obe šolski zgradbi v podeželskem okolju vsekakor izstopata in delujeta kot tujek. Ob pomanjkanju ustreznih dokazov zaenkrat sicer ne moremo z gotovostjo trditi, da sta bili obe tudi namenoma zgrajeni tako oziroma da bi prebivalci njuno specifično arhitekturo povezovali z italijanizacijskimi prizadevanji. Vendar pa se tak sklep kaže vsaj kot mogoč, posebej če upoštevamo kritične glasove, ki so denimo modernizacijo stavbnega fonda med italijansko obnovo Goriške povezovali s procesom italijanizacije.⁵⁶

Še očitnejši ideološki naboj italijanskih šol so predstavljala njihova imena. Velika večina šol je namreč med italijansko oblastjo dobila različna imena.⁵⁷ Ti toponimi so, podobno kot italijansko preimenovanje naselbinskih imen v tem obdobju, fungirali kot poskus novega opomenjanja javnega prostora in s tem oblikovanja novih *lieux de mémoire*. Kot ugotavljajo številne raziskave, toponimi delujejo kot eden od nosilcev kulturnega

⁵⁵ Drole, »Italijanska šolska stavbna dediščina,« 40.

⁵⁶ Tako npr. v *Koledarju Goriške Mohorjeve družbe za leto 1927*: »Dandanes pa nam vojna obnova zida po vaseh kmečke domove v tujem duhu in od tujih ljudi, ki ne razumejo naših domačih in kmečkih razmer, ampak iščejo le svojo korist. [...] Kakor gine tista prisrčna domačnost v zunanjem licu kmečkega doma, tako gine tudi prisrčna preprostost in skromnost v hišah in družinah. Tuj duh v zunanosti hiše, tuj duh v hiši; drugačne noše, drugačno življenje in mišljenje.« – Venceslav Bele, »Naš kmečki dom,« v: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za navadno leto 1927*, ur. Venceslav Bele (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1927), 98. V zvezi s (percipirano) italijanizacijsko dimenzijo modernizacijskih procesov se odpira tudi vprašanje, v kolikšni meri so nove šolske stavbe doprinesle k modernizaciji vaškega življenja, npr. s sočasno gradnjo vodovodov ali električne napeljave. Predstavitev te problematike bi presegla okvire te razprave, a to vprašanje gotovo ponuja izhodišče za nadaljnje raziskave.

⁵⁷ To je predstavljalo dodatno ideološko zaznamovanost v primerjavi z obdobjem habsburške monarhije, ki takšnih poimenovanj ni poznala, vsaj ne na Goriškem.

spomina, po katerih se vzpostavljajo kolektivne identitete.⁵⁸ Po drugi strani lahko tedanje poimenovanje šol razumemo tudi kot obliko »banalnega nacionalizma«, kot je prodor nacionalističnih simbolov v vsakdanje življenje poimenoval Michael Billig.⁵⁹ Po kom so italijanske oblasti torej poimenovalе šole na Goriškem in kaj so ta imena sporočala?

Predstavitev vseh poimenovanj italijanskih šol na Goriškem bi preseгла okvire te razprave, poleg tega pa se imena šol večinoma ponavljajo, zato je za pregled stanja na tem področju dovolj predstaviti stanje na geografsko ožjem območju. Kot primer sem izbral imena šol v didaktičnih ravnateljstvih Idrija in Bovec v šolskem letu 1928/1929. Nadaljnja poimenovanja šol so se sicer dogajala še v tridesetih letih,⁶⁰ a za predstavitev značilnosti šolske toponomastike v tem času imena šol, prikazana v tabeli v nadaljevanju, predstavljajo merodajen pregled stanja.

Tabela 1: Imena osnovnih šol v didaktičnem ravnateljstvu Idrija in Bovec v šolskem letu 1928/1929

Italijansko ime naselja	Današnje ime naselja	Ime šole
Didaktično ravnateljstvo Idrija		
Idria	Idrija	Vittorio Emanuele III
Idria di Sotto	Spodnja Idrija	Dante Alighieri
Canolla Alta	Zgornja Kanomlja	/
Ledine	Ledine	Nazario Sauro
Versenico Sotto	Spodnji Vrsnik	/
Gora	Gore	Francesco Rismondo
Saurazzi	Zavratec	/
Montenero d'Idria	Črni Vrh	Giulio Cesare
Salloga	Zadlog	/
Godovici	Godovič	Nicolò Tommaseo
Montorso	Medvedje Brdo	Cesare Battisti
Voschia	Vojsko	Cristoforo Colombo
Didaktično ravnateljstvo Bovec		
Plezzo	Bovec	Vittorio Emanuele III
Plusina	Plužna	Rosa Mussolini
Cal	Kal	/
Oltresonzia	Čezsoča	Edmondo de Amicis
Saga	Žaga	Giuseppe Verdi
Serpenizza	Srpenica	Guido Brass

58 O tem gl. npr. *Critical Toponyms: The Contested Politics of Place Naming*, ur. Lawrence D. Berg in Jani Vuolteenaho (Farnham: Ashgate, 2009).

59 Gl. Michael Billig, *Banal Nationalism* (Los Angeles: Sage, 2012).

60 Aprila 1936 so tako npr. poimenovali šolo v Ponikvah na Šentviški planoti po Francescu Baitu, ki je padel med boji v Etiopiji. – SI PANG 4, fasc. 91, map. Zadeve šolskega nadzora Tolmin (1935–1936), št. 3505.

Italijansko ime naselja	Današnje ime naselja	Ime šole
Bretto Inferiore	Log pod Mangartom	Cesare Battisti
Sonzia	Soča	Nazario Sauro
Lepena	Lepena	/
Trenta Inferiore	Spodnja Trenta	Anita Garibaldi
Bausizza	Bavšica	/

Vir: SI PANG 4, fasc. 72, Razvrstitev šol 1928–1929

Iz tabele vidimo, da vse šole sicer niso bile poimenovane, a je imena različnih osebnosti nosila večina šol. Kar zadeva izbrana imena, jih lahko razdelimo v več kategorij. Na prvem mestu je treba omeniti poimenovanja po italijanskem kralju Viktorju Emanuelu III., po katerem so bile poimenovane predvsem šole v lokalnih središčih (v tem primeru Idriji in Bovcu). Drugo kategorijo predstavljajo člani italijanskega kulturnega kanona, kot so na primer Dante Alighieri, Giuseppe Verdi in Edmondo de Amicis. Njim sorodne so osebe, ki so veljale za »velike Italijane«, denimo Krištof Kolumb ali Julij Cezar. Zadnjo številčno skupino sestavljajo italijanski iredentisti, ki so izgubili življenje med prvo svetovno vojno. Sem lahko uvrstimo Nazaria Saura, Francesca Rismonda in Cesareja Battistija. Vsa poimenovanja družijo to, da nimajo nič skupnega s kraji, v katerih so po njih poimenovali šole. Še več, za veliko večino oseb ne bi mogli reči niti tega, da so bili kakorkoli povezani z Goriško. Poimenovanja šol tako predstavljajo poskus izbrisa lokalne identitete tega prostora in njegovo popolno stopitev v kulturo italijanskega nacionalizma, kot je obstajala med obema svetovnima vojnama. Poleg starejših nacionalnih junakov so v njej osrednjo vlogo imeli tudi padli med prvo svetovno vojno, ki naj bi žrtvovali življenja za »odrešitev« tega ozemlja.⁶¹ Končni cilj poimenovanj pa je bil, da bi se kolektivni spomin lokalnega prebivalstva izenačil z italijanskim, kar naj bi končno privedlo do popolne asimilacije slovenskega prebivalstva v italijansko narodno skupnost.

Postopki poimenovanj so potekali na različne načine. Načeloma so o imenih osnovnih šol odločale občine, vendar so preimenovanja večkrat zahtevala veliko birokratskih naporov, kar je bilo še posebej izrazito pri poimenovanjih, ki so se navezovala na Mussolinija ali njegovo družino. Kot primer lahko navedem šolo v Drežnici, ki je bila leta 1928 poimenovana po Mussolinijevi materi Rosi Mussolini. Ker je tako poimenovanje zadevalo družino najvišjega režimskega predstavnika, je bila potrebna njegova potrditev. Ohranjena dokumentacija razkriva, da je pobuda za poimenovanje šole po *ducejevi* materi prišla od tolminskega šolskega nadzorništvu. Mussolini je prošnji ustregel, kar je ministrstvo za izobraževanje sporočilo goriški prefekturi, ki je o tem obvestila drežniško občinsko upravo.⁶²

61 O pomenu kulta padlih na Goriškem po prvi svetovni vojni gl. Matic Batič, »Zones more related to immortal splendor of glory': Italian war memorials and commemorative practices in Venezia Giulia (1918–1922)«, *Acta Histriae* 26, št. 4 (2018): 1063–86.

62 SI PANG 34, fasc. 16, a. e. 98, kat. IX, Scuola elementare e diversi, Intitolazione delle scuole elementari di Dresenza (19. 5. 1928).

Poimenovanja šol so bila običajno združena z večjimi ali manjšimi proslavami. Potek teh proslav lahko vidimo na primeru šole v Prvačini v spodnji Vipavski dolini, ki je bila junija 1932 poimenovana po generalu Achilleju Papi (1863–1917). General Papa je med 11. soško bitko poveljeval 44. pehotni diviziji med boji na Banjšicah, kjer ga je 5. oktobra 1917 smrtno ranil avstrijski ostrostrelec.⁶³ Ni znano, kako je prišlo do odločitve o poimenovanju šole v Prvačini po padlem generalu. Sklepamo lahko, da je imelo pri tem odločilno vlogo občinsko vodstvo ali člani lokalnega fašija *Partito nazionale fascista* (PNF). Vsekakor je Papa kot vojni junak, ki je za »osvoboditev« Goriške žrtvoval svoje življenje, bil primeren kandidat za poimenovanje lokalne šole, saj je bil idealen zgled, v duhu katerega naj bi bili vzgojeni otroci v fašistični Italiji. Iz objavljenega časopisnega poročila lahko razberemo, da je slovesnost poimenovanja šole potekala ob množični udeležbi. Poleg lokalnih političnih in strankarskih voditeljev se je kot častna gostja udeležila tudi vdova pokojnega generala in njegovi otroci, ki so v Prvačino pripotovali iz Milana. Slovesnost sta poleg tega oblikovala častna karabinjerska straža in orkester organizacije *Dopolavoro*, ki je igral domoljubne pesmi. Častni govornik je bil lokalni *podestà*, ki je v govoru »[...] esaltando poi l'eroismo del generale, al cui nome viene intitolata la scuola.«⁶⁴

V nekaterih šolah so Italijani poimenovali tudi šolske avle. Prve take primere lahko najdemo po začetku vojne v Etiopiji, in sicer predvsem na širšem območju Idrije. V začetku marca 1936 je didaktični ravnatelj v Idriji predlagal šolskemu inšpektorju v Tolminu, naj bi avli šol na Ledinah in Vojskem poimenovali po vojakih iz lokalnega okolja, ki so padli med boji v Afriki. Na Ledinah sta to bila črnosrajčnik Fortunato Raspet, ki je bil sploh prvi prebivalec Goriške, ki je v Etiopiji izgubil življenje, ter Dalmazio Birago, odlikovan z zlato medaljo za pogum. Na Vojskem pa je življenje izgubil Valentino Habe.⁶⁵ Ohranjeni dokumenti razkrivajo tudi birokratski postopek, ki je bil potreben za poimenovanje. Predlog ravnatelja je namreč moral potrditi šolski skrbnik v Trstu, ki je izrazil svoje privoljenje, a le ob strinjanju goriškega prefekta. Obenem je izrazil tudi svojo željo, da bi se udeležil morebitne slovesnosti.⁶⁶ Dober mesec kasneje je pokrajinski sekretar PNF izrazil željo, da bi avla v osnovni šoli v Spodnji Idriji nosila ime Ludovica Cogeija,⁶⁷ pripadnika sanitetne enote italijanske armade, ki je padel med boji v Etiopiji.⁶⁸ Predlog za poimenovanje je didaktični ravnatelj v Idriji posredoval šolskemu inšpektorju v Tolminu, ta pa nato ponovno skrbniku v Trstu. Slednji je predlog potrdil, a ponovno zahteval še pozitivno mnenje goriškega

63 Nekaj let po vojni so na kraju, kjer je bil general Papa smrtno ranjen, zgradili spominsko piramido s posvetilnim napisom. Tik pred začetkom druge svetovne vojne je piramido zadela strela in ji odbila vrh. Do sedemdesetih let je piramida počasi propadala, nato pa jo je družina generala Pape dala popraviti, toda brez koničastega zaključka. Na vrhu Gomile tako še danes stoji »prirezana« piramida. – Vili Prinčič, *Neme priče vojnih grozot 1915–1918* (Trst: Mladika, 2018), 58, 59.

64 »[...] povečeval junaštvo generala, po čigar imenu je bila poimenovana šola« – »La scuola di Prevacina intitolata alla memoria del gen. Papa,« *L'Eco dell'Isonzo* 3, 4. 6. 1932, 2.

65 SI PANG 4, fasc. 91, št. 460.

66 SI PANG 4, fasc. 91, št. 559.

67 Po vsej verjetnosti gre za italijanizirano obliko slovenskega imena Ludvik Kogej.

68 SI PANG 4, fasc. 91, št. 868.

prefekta.⁶⁹ Odločitev za poimenovanje šolskih avl po padlih vojakih iz lokalnega okolja je predstavljala odgovor na novo okoliščino, tj. začetek vojne v Etiopiji, obenem pa so padli prebivalci iz lokalnega okolja predstavljali dobro možnost za razvoj režimske propagande med domačini, ki so jo oblasti očitno želele kar najhitreje izkoristiti. Sporočilno so bila ta poimenovanja podobna prejšnjim, saj naj bi služila vzgoji lokalnega prebivalstva v fašističnem duhu.

Šolski prostori in napisi

S prehodom v nov državni sistem se je začel spreminjati tudi videz šolskih prostorov, ki je bil prav tako usmerjen k italijanizaciji in vzgoji učencev v fašističnem duhu. Simboli prejšnje države in dinastije, na primer portreti cesarja Franca Jožefa, so bili odstranjeni.⁷⁰ Vse šole so morale biti opremljene z novimi državnimi simboli, predvsem italijansko zastavo.⁷¹ Ne glede na to pa se je v praksi to vodilo večkrat uresničevalo s precejšnjo zamudo. O obvezni opremi šolskih prostorov, pa tudi precejšnjemu razkoraku med uradnim in dejanskim stanjem, podaja zanimivo sliko okrožnica šolskega inšpektorata iz Tolmina, ki je bila izdana konec novembra 1926. Inšpektor je ugotavljal, da nekatere šole kljub navodilom nimajo lastne italijanske zastave, prav tako pa tudi ne šolskih praporov. Glede na navodila inšpektorja so za nakup državne zastave bile odgovorne občine, medtem ko naj bi za šolske prapore poskrbele kar same šole, in sicer s pomočjo nabirk med učitelji, učenci in starši. Končno je inšpektor vsem šolam tudi naročal, naj si priskrbijo Mussolinijev portret, priporočal pa je tudi nakup Mussolinijevega vojnega dnevnika: »Il medesimo può servire ottimamente agl'Insegnanti per far conoscere agli scolari a quali duri sacrifici si era sottoposte durante la guerra il Duce, per amor di Patria e per la redenzione delle nostre terre.«⁷²

V učilnicah so morali viseti portreti italijanskega kralja in Benita Mussolinija.⁷³ Nekatere šole so poleg tega kupile tudi upodobitve drugih članov kraljeve družine, kot razkriva poročilo o nakupu šolske opreme, ki ga je leta 1936 izvedla idrijska občina. Poročilo razkriva ideološko opremo šolskih učilnic v zadnjem obdobju obstoja režima. Poleg že omenjenih portretov Mussolinija in kralja Viktorja Emanuela III. naj bi v šolah visele tudi upodobitve kraljice Elene in kronskega princa Umberta, občina pa je kupila tudi več upodobitev grobnice neznanega vojaka v Rimu.⁷⁴ Za videz šolskih prostorov v tem času je torej bila značilna množica nacionalnih in državnih simbolov, ki so, skupaj s poimenovanji šol, izražali vizijo italijanskega nacionalizma, tesno spojenega s fašistično ideologijo.

69 SI PANG 4, fasc. 91, št. 924/9.

70 Tul, »Šole, vrtci,« 121, 122.

71 Ibid., 122.

72 »Slednje lahko odlično služi učiteljem, ko bodo šolarjem razlagali, kakšne bridke žrtve je Duce daroval med vojno iz ljubezni do domovine in za odrešitev naših dežel.« – SI PANG 4, fasc. 64, map. Circolari Inspett., Bandiera Nazionale e Ritratto di S. E. Mussolini (22. 11. 1926).

73 Tul, »Šole, vrtci,« 122.

74 SI PANG 4, fasc. 91, Elenco degli arredi che il Comune di Idria fornirà alle scuole.

Ideološko nabit del šolskih prostorov so predstavljale tudi spominske in posvetilne plošče, ki so jih italijanske oblasti postavile v številnih šolah. Postavitev plošč z iredentistično vsebino se ni začela s prihodom fašizma. Na že omenjeni novozgrajeni šoli v Bovcu je bil ob koncu gradnje postavljen zanimiv napis, o katerem je poročal časnik *Slovenec* v Ljubljani: »Nova zgradba je lepo trinadstropno poslopje. Na šolskem hodniku je plošča z napisom: ‚Iz vojnih razvalin, napojenih z italijansko krvjo, je vstala ta šola večja in lepša v letu Danteja – 1921.‘«⁷⁵

Brez dvoma so bile po šolah na Goriškem postavljene številne podobne plošče, a se je spomin nanje po njihovi odstranitvi v glavnem izgubil, saj so bile po kapitulaciji Italije uničene. Glede na množično udeležbo vseh najvišjih pokrajinskih funkcionarjev po simbolnem pomenu izstopa spominska plošča v šoli v Vrhpolju v zgornji Vipavski dolini, ki je bila postavljena v počastitev ustreljenega italijanskega učitelja Francesca Sottosantija (1894–1930). Sicilijanec Sottosanti je bil umorjen 4. oktobra 1930 pred svojim stanovanjem v povračilni akciji organizacije TIGR, mesec dni po eksekuciji bazo-viških žrtev.⁷⁶ Sottosantijev umor je sprožil brutalne represalije goriških fašistov,⁷⁷ oblasti so ga poskušale predstaviti tudi kot fašističnega mučenca. Pokrajinsko vodstvo ONB se je odločilo, da bodo v Sottosantijev spomin v vrhpoljski šoli postavili spominsko ploščo. Slovesno odkritje plošče je potekalo 19. aprila 1931 v Vrhpolju in Vipavi.⁷⁸ Ker je bil Sottosanti učitelj, so otvoritev plošče povezali s slovesnostjo ob sprejemu mladih v fašistične mladinske organizacije (t. i. *leva fascista*). Slovesnosti so se udeležili fašistične organizacije iz celotne Vipavske doline, Gorice in krajev v Furlaniji ter pripadniki veteranskih združenj. Iz Gorice je do Ajdovščine v ta namen vozil poseben vlak. Poleg tega je v Vipavo in Vrhpolje prišlo tudi več kot 500 učiteljev, včlanjenih v *Associazione Fascista della scuola*. O lokalnem pomenu dogodka poleg obsežnih organizacijskih priprav priča dejstvo, da so se ga udeležili vsi najpomembnejši politični in vojaški veljaki na Goriškem. Slovesnost se je začela popoldne v Vipavi, kjer je potekal sprejem novih članov fašističnih organizacij, nato pa se je množica peš podala do bližnjega Vrhpolja. Vas je bila v ta namen slavnostno okrašena z zastavami in slavoloki. Razkritje plošče je spremljal govor pokrajinskega sekretarja PNF. Slovesnost se je zaključila s polaganjem vencev in posipanjem rož na kraju Sottosantijeve smrti. Časopisna poročila žal ne omenjajo natančnega kraja plošče, sklepamo pa lahko, da je verjetno stala na šolskem pročelju ali v avli. Na plošči je bil vklesan sorazmerno kratek napis, ki je poudarjal Sottosantijevo vlogo fašističnega vzgojitelja: »Qui da nemici della Patria, colpito a tradimento, sotto gli occhi della moglie e dei cinque figliolotti, cadde Francesco Sottosanti, educatore fascista. I suoi Balilla nel Natale di Roma 1931 Anno IX.«⁷⁹

75 »Primorske novice,« *Slovenec* 50, 11. 10. 1922, 3.

76 Atentat na Sottosantija je doživel močan odmev po vsej Italiji. Podrobno o ozadju in posledicah atentata na Sottosantija gl. Adriano Sofri, *Il martire fascista* (Palermo: Sellerio editore, 2019). Gl. tudi Mira Cencič, *TIGR. Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za obstoj. Kras in Vipavska dolina* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997), 204, 205.

77 Milica Kacin-Wohinz in Marta Verginella. *Primorski upor fašizmu: 1920–1941* (Ljubljana: Slovenska matica, 2008), 192.

78 Slovesnost naj bi prvotno potekala ob prazniku t. i. rimskega božiča (datuma domnevne ustanovitve Rima), ki se praznuje 21. aprila. Slovesnost pa je bila prestavljena na nedeljo, 19. aprila, verjetno zaradi lažje organizacije dogodka.

79 »Tu je zahrbtno zadet od sovražnikov domovine, pred očmi svoje žene in petih otrok, padel fašistični vzgojitelj Francesco Sottosanti. Njegovi balile ob rimskem božiču 1931, leta IX.« Gl. »Solenni onoranze a Francesco

Požigi šol in vrtcev

Končno ideološko zaznamovanost šolskih stavb v obdobju fašizma morda najbolj neposredno dokazujejo številne uničevalne akcije slovenskega odporništva (organizacije TIGR), usmerjene proti lokalnim šolskim poslopjem. Požige italijanskih šol lahko razumemo kot (zapoznel) slovenski odgovor na fašistične požige sedežev slovenskih organizacij, ki so bili značilni predvsem za Trst in okolico v prvi polovici dvajsetih let. Kot oblika nasilja pa so smiselni le upoštevajoč ideološko zaznamovanost šolskih stavb. Požigi italijanskih šol in vrtcev so se začeli leta 1927, kmalu po sestanku na Nanosu, ko lahko govorimo o ustanovitvi organizacije TIGR, tako da so eden prvih in najboljsežnejših tipov sabotažnih akcij te organizacije. Večina požigov je bila izvedena v okolici Trsta in na Krasu. Številčnost napadov na šole kaže na simbolno zaznamovanost šol kot centrov italijanizacije.⁸⁰

Začetki uničevalnih akcij proti italijanskim šolam in vrtcem segajo v leto 1927. V noči med 27. in 28. decembrom sta Vladimir Štoka in Drago Rupel podtaknila požar v rekreatoriju organizacije *Lega Nazionale* na Proseku, čez štiri mesece pa je v tem kraju organizaciji TIGR uspelo zažgati še tamkajšnjo osnovno šolo. Maja 1928 je sledil požig osnovne šole na Katinari, pri čemer storilci niso znani. Avgusta 1928 so tigrovci zažgali še vrtec v Štorjah na Krasu. Akcija naj bi bila izvedena kot povračilno dejanje zaradi aretacije nekaterih članov organizacije. Konec meseca je sledila nova akcija na Proseku, kjer je bil ponovno zažgan rekreatorij. Novembra je zagorela še osnovna šola v Dutovljah.⁸¹ Požigi šolskih poslopij so se nadaljevali tudi leta 1929, akcije so bile omejene predvsem na območje Krasa. Tam so tigrovci podtaknili ogenj v poslopje vrtca v Tomaju, septembra pa so zažgali še šolo v Škrbini. Zadnjemu napadu je sledil še požig šole v vasi Lipa. V začetku januarja 1930 je bil izveden eden od simbolno najpomembnejših napadov v Julijski krajini, saj so tigrovci postavili eksplozivno napravo v Svetilnik zmage (*Farro della Vittoria*) nad Trstom, ki je bil ena od osrednjih povojnih simbolnih točk italijanskega gospostva v mestu.⁸² Sočasno z napadom na svetilnik je bil izveden tudi požig vrtca v Lokvi na Krasu. Februarja 1930 je sledil požig šole v Zgoniku, le čez nekaj dni pa so v isti noči zažgali še šoli v Gropadi in Spodnji Branici, ponovno je bil podtaknjen ogenj tudi v šolah v Zgoniku in Škrbini. Sledil je še požig šol v Šempolaju in na Colu pri Repentabru. Na Vipavskem je bilo napadov na šole manj, vendar je bilo tudi tam požganih nekaj poslopij. Omenjen je že bil požig šole v Spodnji Branici (marca 1930), ki je bila izbrana kot »nadomestilo« za šolo v Braniku, ki so jo najprej nameravali požgati, vendar so načrt nato opustili zaradi strahu pred preveliko kolateralno škodo.⁸³

Sottosanti, « *L'Eco dell'Isonzo* 2, 18. 4. 1931, 2. »La leva fascista e le onoranze a Sottosanti,« *L'Eco dell'Isonzo* 2, 21. 4. 1931, 2.

80 Številčnost akcij, usmerjenih proti šolskim poslopjem, lahko gotovo pripišemo tudi manjši tveganosti takih požigov v primerjavi s poskusom uničevanja bolj zastraženih objektov.

81 V požaru je zgorela tudi bližnja kaplanija.

82 Več o gradnji in sporočilnosti svetilnika gl. Borut Klabjan, »Fašistični Trst: tržaška kulturna krajina v času med svetovnjima vojnama,« *Studia historica slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 600–04.

83 Cencič, *TIGR*, 193–96.

Po pomladi 1930 so akcije požigov šolskih poslopij zaradi obsežnih aretacij, s katerimi so italijanske oblasti vsaj začasno onemogočile odporniško organizacijo na Tržaškem in Goriškem, deloma zamrle.⁸⁴ Do nekaterih napadov pa je prišlo v drugih delih pokrajine, predvsem v zgornjem Posočju. Novembra 1930 je zagorela osnovna šola v Bovcu, nato še šole v Čezsoči, Logu pod Mangartom in Plužni.⁸⁵

Požigi šol sicer večinoma niso pomenili popolnega uničenja stavbe, saj poslopja praviloma niso pogorela do tal. Ogenj je uničil predvsem pohištvo, uniforme fašističnih mladinskih organizacij, šolske knjige in drugo šolsko opremo. Požige so tigrovci poleg tega redno izvajali ponoči, ko v poslopih ni bilo nikogar, tako da niso vodili do poškodb ali smrtnih žrtev. Demonstrativni namen akcij je bil še dodatno poudarjen z izbiro datumov požigov. Največ šol je pogorelo na predvečer fašističnega dneva obdarovanja (*befana fascista*), ki je bil eden od osrednjih načinov t. i. mehke italijanizacije šoloobveznih otrok.⁸⁶

Sklep

Italijansko šolstvo za rapalsko mejo je med obema svetovnima vojnama predstavljalo osrednji instrument italijanizacije slovenskega prebivalstva. Italijanske oblasti so zato razvoju stavbnega fonda posvečale veliko pozornosti in v ta namen zagotovile znatna sredstva, tako da so bile med italijansko oblastjo na Goriškem zgrajene številne šole, ki so ostale v uporabi še dolgo po koncu druge svetovne vojne. Morda prav iz tega razloga italijanska šolska stavbna dediščina dolgo ni bila recipirana kot oblika ideološko zaznamovanega posega v prostor. Kot sem pokazal v razpravi, temu ni bilo tako. Italijanske šole so namreč v tem obdobju bile izrazito simbolno nabita arhitektura. Poleg splošne zaznamovanosti poslopij šol in drugih izobraževalnih ustanov kot središč procesa italijanizacije je treba upoštevati tudi sporočilnost šolskih zgradb kot arhitekturnih del. Pri tem lahko ločujemo več plasti italijanizacijske oziroma fašistične sporočilnosti. Prva zadeva prisotnost nedvoumnih simbolnih znakov, povezanih z ideologijo *italianità* in fašizma. Mednje spadajo predvsem poimenovanja šol po članih tedanjega nacionalističnega kanona in padlih iredentistih. V okvir te sporočilnosti spada tudi prisotnost državnih oziroma režimskih simbolov. Velja tudi poudariti, da so bili v tem času v številnih šolskih stavbah postavljeni spomeniki v obliki posvetilnih plošč. Nazadnje je treba omeniti tudi ideološko sporočilnost, ki je izvirala iz arhitekturnih značilnosti šolskih stavb, zgrajenih v tem času.

Nadaljnja uporaba številnih osnovnošolskih stavb tudi po drugi svetovni vojni kaže na to, da je bila ideološka zaznamovanost novih šolskih poslopij krhkejša kot pri

84 Aretiranim tigrovcem so sodili na prvem tržaškem procesu, kjer so bili številni člani odporniških organizacij obsojeni na visoke zaporne kazni, štirje odgovorni za napad na sedež časopisa *Il Popolo di Trieste* (Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič) pa obsojeni na smrt in 6. septembra 1930 ustreljeni v bližini vasi Bazovica. – Čermelj, *Slovinci in Hrvatje pod Italijo*, 319–26.

85 Kacin-Wohinz in Verginella, *Primorski upor*, 212.

86 *Ibid.*, 136, 137.

nekaterih drugih nosilcih italijanizacije prostora. Po zlomu italijanske oblasti so bili odstranjeni zgolj tisti elementi, ki so neposredno spominjali na prejšnji režim, kot so bila na primer imena šol, posvetilni napisi in režimski simboli. Poleg tega so se tudi značilnosti šolskega pouka popolnoma spremenile. Nekdanja ideološka sporočilnost šol je s tem izginila v pozabo.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici:
 - SI PANG 4, Šolsko nadzorništvo Tolmin.
 - SI PANG 34, Občina Drežnica.
 - SI PANG 667, Zbirka razglednic krajev.

Časopisni viri

- »Dnevne vesti.« *Goriška straža* VI, 15. 2. 1923, št. 13, 2.
- »La leva fascista e le onoranze a Sottosanti.« *L'Eco dell'Isonzo* II, 21. 4. 1931, št. 48, 2.
- »La scuola di Prevacina intitolata alla memoria del gen. Papa.« *L'Eco dell'Isonzo* III, 4. 6. 1932, št. 67, 2.
- »Primorske novice.« *Slovenec* 50, 11. 10. 1922, št. 223, 3.
- »Solenni onoranze a Francesco Sottosanti.« *L'Eco dell'Isonzo* II, 18. 4. 1931, št. 47, 2.

Literatura

- Althusser, Louis. *Ideologija in ideološki aparati države in drugi spisi*. Ljubljana: *cf, 2018.
- Andri, Adriano in Giulio Mellinato. *Scuola e confine: le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915–1945*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1994.
- Batič, Matic. »'Zones more related to immortal splendor of glory': Italian war memorials and commemorative practices in Venezia Giulia (1918–1922).« *Acta Histriae* 26, št. 4 (2018): 1063–86.
- Bele, Venceslav. »Naš kmečki dom.« V: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za navadno leto 1927*. Uredil Venceslav Bele, 98–99. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1927.
- Cattaruzza, Marina. *L'Italia e il confine orientale*. Bologna: Società editrice Il Mulino, 2007.
- Cencič, Mira. *TIGR. Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za obstoj. Kras in Vipavska dolina*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Charnitzky, Jürgen. *Die Schulpolitik des faschistischen Regimes in Italien (1922–1943)*. Tübingen: Niemeyer Verlag, 1994.
- *Critical Toponomies: The Contested Politics of Place Naming*. Uredila Lawrence D. Berg in Jani Vuolteenaho. Farnham: Ashgate, 2009.
- Čermelj, Lavo. *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Devetak, Robert. »Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno.« *Zgodovinski časopis* 74, št. 3-4 (2020): 360–87.
- Drole, Ernesta. »Italijanska šolska stavbna dediščina med obema vojnama na severnem Primorskem.« *Šolska kronika. Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 12, št. 1 (2003): 31–41.

- Eco, Umberto. »Function and Sign: The Semiotics of Architecture.« V: *Rethinking architecture: a Reader in Cultural Theory*. Uredil Ned Leach, 182–202. London, New York: Routledge, 2005.
- *Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs I–IV*. Uredil Helmut Engelbrecht. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1982–1986.
- Green, Andy. »Education and State Formation Revisited.« V: *History of Education: Major Themes, Vol. 2, Debates in the History of Education*. Uredil Roy Lowe, 303–21. London: Routledge, 2000.
- Kacin-Wohinz, Milica. *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*. Koper: Lipa, 1990.
- Kacin-Wohinz, Milica in Jože Pirjevec. *Zgodovina Slovencev v Italiji 1855–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Kacin-Wohinz, Milica in Marta Verginella. *Primorski upor fašizmu: 1920–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.
- Klabjan, Borut. »Fašistični Trst: tržaška kulturna krajina v času med svetovnjima vojnama.« *Studia historica slovenica* 14, št. 2/3 (2014): 593–607.
- Kučan, Ana. *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Ledinek Lozej, Špela. »Obnova stavbnega fonda po prvi svetovni vojni v Vipavski dolini.« V: *Vojne na Slovenskem. Pričevanja, spomini, podobe*. Uredila Maja Godina Golija, 63–75. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Lotman, Jurij Mihajlovič. *Znotraj mislečih svetov. Človek–tekst–semiosfera–zgodovina*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2006.
- Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem: 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Matajč, Vanesa. »‘The rhetorics of space’: Introduction.« *Neohelicon: acta Comparationis litterarum universarum* 41 (2014): 3–12.
- McMillan, James. »‘Priest hits girl’: on the front line in the ‘war of the two Frances’.« V: *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*. Uredila Christopher Clark in Wolfram Kaiser, 77–101. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Mikša, Peter in Matija Zorn. »Nacionalni boj za gore in slovenska identiteta.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 92, št. 1 (2021): 67–88.
- Pahor, Drago. *Pregled razvoja osnovnega šolstva na zapadnem robu slovenskega ozemlja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.
- Pelikan, Egon. »Laibach/Ljubljana: Nationale und politische Selbstdarstellung im öffentlichen Raum um die Jahrhundertwende.« V: *Urbane Eliten und kultureller Wandel*. Uredil Christian Grebel et al., 175–88. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1996.
- Prinčič, Vili. *Neme priče vojnih grozot 1915–1918*. Trst: Mladika, 2018.
- Schama, Simon. *Landscape and Memory*. New York: Vintage Books, 1996.
- Sofri, Adriano. *Il martire fascista*. Palermo: Sellerio editore, 2019.
- Smith, Anthony D. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1999.
- Svolfšak, Petra. *Soča, sveta reka. Italijanska vojaška zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Svolfšak, Petra. »‘Namen je bil pač, otroke popolnoma preroditi v laškem duhu’: šolstvo pod italijansko okupacijo 1915–1917.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino. Izredna številka: V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* (2009): 251–64.
- Tul, Vlasta. »Šole, vrtci – brezupna bojišča italijanskih oblasti na slovenski zemlji.« V: *Kronika Rihemberka - Branika 2*. Uredila Zalka Jereb et al., 103–52. Branik: Krajevna skupnost, Kulturno prosvetno društvo Franc Zgonik Branik, 2006.
- Tul, Vlasta. »Srednje šole v Tolminu v času italijanske oblasti od ustanovitve učiteljskega leta 1919 do leta 1943: ob stoletnici srednjega šolstva v Tolminu.« *Tolminski zbornik* 5 (2020): 329–48.
- Van Horn Melton, James. *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

- Vidrih-Lavrenčič, Lilijana in Metka Nusdorfer. *Občine na Goriškem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Zgodovinska razstava*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 1986.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Vostřelová, Věra. »Architektura v procesu formování národní identity / Die Architektur im Prozess der Bildung der Nationalidentität.« V: *Cizí dům? Architektura českých Němců 1848–1891 / Ein fremdes Haus? Die Architektur der Deutschböhmen 1848–1891*. Uredila Věra Laštovičková, 22–55. Praha: UMPRUM, 2015.
- Wörsdörfer, Rolf. *Krisenherd Adria. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004.

Objavljeni viri

- De Giaxa, V. *Igiene della scuola: malattie della scuola, edificio scolastico, arredi della scuola, igiene pedagogica, sorveglianza igienica della scuola*. Milano: Ulrico Hoepli, 1880.
- *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia 1918–1938*. Roma: Ministero dei lavori pubblici, 1938.
- Ragazzi, Mario. *L'igiene della scuola e dello scolaro. Seconda edizione*. Milano: Ulrico Hoepli, 1923.
- Rossi Doria, T. *La scuola sana*. Firenze: La Voce, 1921.

Spletni viri

- *Società Umanitaria*. Pridobljeno 8. 5. 2023. <https://www.umanitaria.it/>.

Matic Batič

SCHOOLS SPEAK: THE IDEOLOGICAL DIMENSION OF ITALIAN SCHOOL BUILDINGS IN THE GORIZIA REGION (1918–1943)

SUMMARY

The article explores the ideological dimension of Italian school buildings in the Gorizia (Goriška) region between 1918 and 1943. During this period, education represented one of the pillars of the Italianisation process, i.e. an attempt at destroying the Slovenian ethnic community. The issue of Italian education beyond the Rapallo border has already been the subject of numerous studies detailing a variety of aspects, such as the organisation of the school system, the characteristics of school education, and the goals of the Italian education policy. However, the question of the role of the premises in which the classes were held has not yet been the subject of any scientific research. This paper seeks to answer this question from the cultural-historical perspective, drawing on various cultural studies of space, which have established that space – or rather the individual spatial elements – acquires additional dimensions of meaning in human

societies. Therefore, for human beings, their environment is not merely the physical context in which they live but also something culturally created.

The prominent ideologisation of education in the Gorizia region between 1918 and 1943, which served the process of Italianisation on the one hand and the fascist indoctrination of children on the other, led to a twofold connotation of school buildings. The latter thus became spaces or symbols infused with meaning. For the Slovenians in the Gorizia region, the school buildings represented a manifestation of the state cultural policies they mostly rejected. Meanwhile, for the Italian nationalists or fascists, it was precisely schools and similar buildings that represented the focal points from which the Italian culture and fascist ideology were supposed to spread. In this manner, they would supposedly contribute to the final “redemption” of this territory. Accordingly, the authorities provided substantial funding for the construction of schools as well as defined clear norms for new school buildings, which required schools to be located in the symbolically exposed parts of villages. Other factors also contributed to the symbolic character of the school buildings. Among the most ideologically distinctive were their names, as the local authorities would mostly name schools after members of the royal family, important representatives of the national cultural canon, and fallen Italian irredentists. In this manner, the cultural identity of the region under consideration was symbolically erased, which was supposed to lead to the complete assimilation of the population into the Italian national community. The various commemorative plaques featured in many schools also represented an essential part of the ideological language of school buildings. Furthermore, the school premises were decorated with a multitude of state and fascist symbols, reflecting the vision of Italian nationalism fused with fascist ideology. Because of the ideological connotations of the school premises, schools represented one of the objectives of the Slovenian resistance movement, and school buildings were among the most frequent targets of sabotage by the TIGR resistance organisation.

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

1.02

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.63.2.09>

Enakost v različnem: dejstva in spoznanja o politični problematiki dveh jugoslovanskih držav*

»Sada! smo v Velesrbiji. Glejte, danes je država tako urejena:
Srbi vladajo, Hrvati razgovarjajo, mi plačujemo,
Nemci, Madžari in Muslimani so pa v akciji.
(Odobranje in ploskanje. Medklici iz desnice: 'To je mrznja.')

Vas je 43 %, to ni mrznja, to je dejstvo. (Glas iz desnice: 'Malo več!')

Dobro, koliko
več? (Glas iz desnice: '51 %.')
43 % vas je, a prišli smo tako daleč, da imate v skupščini
dobri dve tretjini poslancev.«¹

|

V zgodovini Slovencev se Jugoslaviji ni mogoče izogniti, saj je z njo povezana tudi zgodovina slovenske državnosti oziroma nastajanja slovenske države, prav tako osamosvojitve Slovenije in nastanek neodvisne in suverene slovenske države. To sodi v našo zgodovino, prav tako kot vanjo sodijo življenje Slovencev pod Habsburžani in vse, kar se je zgodilo na našem ozemlju in je vplivalo na takratno življenje tukajšnjega prebivalstva, razvoj Slovencev kot naroda in Slovenije kot države. Zgodovina je nekaj celovitega in ne nekaj, kar nekemu danes ni všeč, kar je treba iz nje izpustiti, spregledati ali pa prikazati kot nekaj skrajno negativnega. To vsaj pri določenih političnih subjektih sedaj velja za Jugoslavijo. Zgodovino želijo prilagoditi svojim političnim pogledom in potrebam. Zgodovinopisje se temu ne sme ukloniti in Jugoslavija, prva in druga, morata imeti v slovenski zgodovini svoj prostor. Podoba prve in druge Jugoslavije je v

* Članek kot pregledni znanstveni članek z značajem razmišljanja o obravnavani tematiki temelji na zgodovinskih dejstvih, ki jih je utemeljilo slovensko in jugoslovansko zgodovinopisje za obdobje jugoslovanske države. Dejstva izhajajo tudi iz virov, številni so objavljeni v različnih publikacijah, uradnih listov in zares obširne starejše, novejše in najnovejše zgodovinopisne literature.

1 »Proračunski govor dr. Antona Korošca,« Slovenec, 9. 2. 1926, 2.

zgodovini slovenskega naroda lahko le takšna, kot jo izriše znanstveno zgodovinopisje. Obdobje življenja v Jugoslaviji je del slovenske zgodovine in ga je treba kot takšno tudi zgodovinopisno obravnavati.

V preteklosti je bila v takšnem zgodovinskem in tudi zgodovinopisnem položaju habsburška država, ki je med drugim dobila oznako »ječa narodov«. V veliki meri precej neupravičeno, vendar je oznaka nastala iz političnih potreb takratnega časa in zlasti po koncu »črno-žolte« monarhije. Tudi iz političnih potreb antantnih držav v prvi svetovni vojni. Sedanje negativno prikazovanje Jugoslavije, zlasti druge, nastale v vihuri druge svetovne vojne in po njej, je povezano z osamosvojitvijo Slovenije oziroma s procesom demokratizacije in osamosvajanja, ki je privedel do osamosvojitve Slovenije. Negativni pogled na drugo Jugoslavijo je povezan predvsem z njenim političnim sistemom in monistično oblastjo komunistov ter izhaja iz sedanjih političnih potreb. Prav tak je bil odnos druge Jugoslavije do prve, ki so jo v drugi označevali kot »gnilo« predvsem zato, ker je »tlačila« oziroma zanikala narode in po njihovem ni bila dovolj demokratična. Sedaj je na sramotilnem stebru druga Jugoslavija, vendar ne toliko zaradi odnosa do naroda ali narodov, ampak zaradi političnega sistema in komunistov kot nosilcev oblasti. Torej zaradi vprašanja demokracije oziroma njene oblike.

Z vidika slovenske preteklosti, zlasti tiste v »kratkem 20. stoletju«, igrata eno ključnih vlog narod ter odnos do narodnega vprašanja in do narodovih pravic. Oboje je bilo zelo pomembno pri odhodu iz avstro-ogrske države, pri nastanku jugoslovanske države pa tudi pri njenem koncu. Nacionalno vprašanje je bilo eno od bistvenih »gibal« prve in druge jugoslovanske države.

Za državo Slovenijo (za njene prebivalce, med katerimi je bila večina Slovencev) se je konec jugoslovanskega obdobja formalno začel s plebiscitom o državni samostojnosti. S formalno odločitvijo večine slovenskih volivcev se je začel konec slovenskega bivanja v jugoslovanski državi, ki se je iztekel z razglasitvijo neodvisne in samostojne slovenske države 25. junija 1991.² S tem je bilo konec obdobja, ki ga je mogoče imenovati slovensko jugoslovansko stoletje. Trajalo je dejansko ves čas »kratklega 20. stoletja«, kot

2 Badinterjeva komisija, ki jo je v okviru konference o Jugoslaviji jeseni 1991 ustanovila Evropska skupnost, potem ko sta Slovenija in Hrvaška razglasili svojo samostojnost in neodvisnost, je med drugim ugotovila in odločila, da je SFRJ razpadla – da ne obstaja več, ter tudi določila, kdaj je katera od njenih federalnih enot postala samostojna država. Za Slovenijo so se odločili za 8. oktober 1991 (mnenje št. 11), ko je pretekla trimesečna »zamrznitev« slovenske osamosvojitve, za katero so se dogovorili na Brionih (t. i. brionska deklaracija) pod pokroviteljstvom treh zunanjih ministrov držav Evropske skupnosti. Po tej ugotovitvi je Slovenija postala v popolnosti samostojna in neodvisna država po izteku trimesečnega moratorija, dogovorjenega na Brionih.

Badinterjeva komisija je bila arbitražna komisija, ki je delovala (oblikoval in imenoval jo je Svet ministrov Evropske ekonomske skupnosti) v okviru mirovne (t. i. haaške) konference o Jugoslaviji jeseni 1991, ime pa je dobila po francoskem pravniku Robertu Badinterju, ki jo je vodil. Komisijo je sestavljalo pet članov, predsednikov ustavnih sodišč držav EES. Imela je nalogo reševati/rešiti sporna vprašanja glede razpada jugoslovanske države. Od novembra 1991 do januarja 1993 je izdala enajst pravnih razlag, s katerimi je pravno utemeljila dejstvo, da je SFRJ razpadla in da ne obstaja več (mnenje št. 8), da je treba vprašanje sukcesije držav, ki so nastale iz nje, reševati po načelih mednarodnega prava in na osnovi pravičnosti, da nobena od novonastalih držav nima pravice nadaljevati članstva v mednarodnih organizacijah, da se meje med nekdanjimi federalnimi enotami (novonastalimi državami) smatrajo za državne meje, ki se lahko spremenijo le s sporazumom (ne s silo). Za Badinterjevo komisijo je bila v zvezi s samostojnostjo Republike Slovenije in njenega mednarodnega priznanja pomembna ugotovitev, da je Slovenija decembra 1990 izvedla plebiscit, na katerem se je 88,5 odstotka volivcev odločilo za samostojnost izven jugoslovanske države, in da je, ko nikakor ni prišlo do soglasja glede sprememb ureditve SFRJ, 25. 6. 1991 razglasila samostojnost.

je britanski zgodovinar Eric Hobsbawm opredelil obdobje od prve svetovne vojne pa do začetka devetdesetih let 20. stoletja. Slovenija je bila del Jugoslavije – jugoslovanske države dveh obdobji in petih imen – 871 mesecev, 26.480 dni; od 1. decembra 1918 do 25. junija 1991, torej 72 let in pol.³ To je bil zanjo in njeno prebivalstvo čas jugoslovanske države. Čas bitja in žitja v njej in zanjo – pa tudi proti njej.

Zdaj je Jugoslavija del zgodovine, tudi zgodovine Slovencev. V 20. stoletju sta izginili dve državi, v katerih smo Slovenci živeli, habsburška avstro-ogrska država in jugoslovanska država. Prva je izginila po prvi svetovni vojni in ena od držav, ki so nastale na njenem pogorišču, je bila jugoslovanska. Najprej je bila to »majhna« jugoslovanska država »habsburških Jugoslovanov«, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se je nato iz potrebe (po lastni volji) združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev – v prvo Jugoslavijo. Ta je dejansko, ne pa tudi formalno izginila zaradi druge svetovne vojne. V njej se je nato oblikovala v mnogočem drugačna država, a sta med njima obstajali kontinuiteta in povezanost.

Različni sta bili v marsičem, kar opredeljuje državo in ji daje značaj, zlasti glede oblasti, oblike vladavine in organizacije države. Kljub razlikam pa je med obema jugoslovanskima državama – prvo in drugo Jugoslavijo⁴ – monarhijo in republiko, centralistično in federativno organizirano državo z različnima političnima sistemoma – v praksi, delovanju mogoče opaziti kar nekaj podobnosti (če ne kar enakosti). Zato ju kljub temu lahko primerjamo, ne pa tudi enačimo, saj je vsaka nastala in obstajala v svojem času, v razmerah oziroma okoliščinah, ki so njenemu zgodovinskemu razvoju dajale določene značilnosti.

Vsekakor je umestno vprašanje, ali je mogoče primerjati nekaj, kar naj bi bilo zaradi različnosti neprimerljivo. Vprašanje pa je tudi, ali gre resnično za nekaj neprimerljivega ali pa gre za enakost v različnem oziroma je ta razlika v določeni meri le navidezna in je posledica odločitve (zlasti politične). Med obema jugoslovanskima državama je namreč preveč podobnosti in kar nekaj enakosti, da bi ju lahko razglasili za popolnoma različni in neprimerljivi. Marsikaj je bolj enako kot le podobno, tako da je različnost med obema v mnogih primerih le plod hotenja, da je različno nemogoče primerjati.

Pri iskanju stičnih točk ali pojavov, ki so bili zaznani kot politični problemi tako v prvi kot drugi Jugoslaviji, ne smemo gledati skozi ideologijo in političnost. To velja tudi – ali predvsem – za enega od izhodišč oblikovanja ter doktrine druge Jugoslavije in njene federativnosti, ki se je izražala kot »bratstvo in enotnost«. Šlo je za esenco jugoslovanske ideje, nastale sredi 19. stoletja kot ideal bratske sloge, ki se je pokazala

3 Obdobje druge svetovne vojne, ko je bila jugoslovanska država okupirana in razkosana med različne okupatorje (z različnimi okupacijskimi sistemi) in je na njenem ozemlju nastala NDH, je treba šteti kot čas obstoja jugoslovanske države, kajti v pogledih držav, ki so se borile proti državam okupatorkam Jugoslavije, je ta obstajala in sta jo predstavljala njena vlada ter kralj. Kraljevina Jugoslavija je kljub temu, da je bila okupirana in razkosana, razglasila nadaljevanje vojne proti okupatorjem. Sprememba oblasti v Jugoslaviji, izvedena med vojno, v mednarodnem pogledu ni pomenila nastanka nove jugoslovanske države, ampak njeno neprekinjeno nadaljevanje.

4 Poimenovanje jugoslovanske države z vrstilnim številkom je nevtralna, nepolitična in neideološka razvrstitev dveh jugoslovanskih držav, brez uporabe označb kot kraljeva, federativna, socialistična/komunistična ipd. Pri prvi Jugoslaviji gre za jugoslovansko državo v letih 1918–1941/43, pri drugi pa v letih 1943/45–1991.

kot bistven način pri oblikovanju druge jugoslovanske države in kot njen pogoj.⁵ Ko se opusti ideologija in se ne poudarjajo njune politične razlike, je mogoče jasno videti enakosti ali vsaj velike podobnosti v problematiki, ki je zaposlovala politiko v prvi in drugi Jugoslaviji ter določala politično življenje v obeh državah. Problemi, s katerimi se je ukvarjala politika v obeh Jugoslavijah, so bili enaki in so imeli enake razloge – razlike med narodi, ki so se šteli za bratske in so stremeli k enotnosti, vsaj v državnem smislu. Razlikovala pa sta se zorni kot gledanja in način njihove obravnave in reševanja.

V vsem obdobju jugoslovanske države, od leta 1918 do 1991, je šlo za domala enak prostor, za domala enako državno ozemlje⁶ in za prebivalstvo, ki je bilo narodnostno različno, pri čemer je vsak narod imel svoje poglede in zahteve glede življenja v skupni državi. Pri tem so v obeh jugoslovanskih državah izstopali trije narodi – Srbi, Hrvati, Slovenci; v prvi Jugoslaviji so bili priznani in so ji v njenem prvem desetletju v tem vrstnem redu dajali tudi ime, v drugi pa so v federativno organizirani državi igrali vlogo, ki so jo prinesli iz prve Jugoslavije. Odnosi med temi tremi narodi so krojili politiko (in od nje odvisno gospodarsko politiko) prve in druge Jugoslavije, njen razvoj in tudi njen konec. Odnosi med Srbi, Hrvati in Slovenci na političnem področju so bili stalnica in v veliki meri enaki v obeh Jugoslavijah, v mnogih pojavnih oblikah, zlasti glede razumevanja organizacije države, njenega delovanja in upravljanja, pa tudi razumevanja in spoštovanja nacionalnega vprašanja.

Jugoslovanski državi sta si bili v podrobnostih povsem različni, imeli pa sta nekaj točk, ki so ju delale vsaj podobni. Ena od teh se je dotikala narodov, ki so živeli na ozemlju države, pri čemer je bil odnos do teh narodov, do njihove individualnosti, posebnosti in tudi različnosti povsem različen. Vendar je bilo za obe kljub različnemu pristopu do naroda oziroma narodov prav narodno vprašanje, v katerem se je pojavljal tudi hegemonizem enega od njih, ključno za delovanje države in za njen obstoj oziroma konec. Kljub federativnosti, ki je bila ena od značilnosti in esencialnih postavk druge jugoslovanske države ter bistvo njenega nastanka in je pomenila glavno razliko od prve jugoslovanske države, je bilo v njej prisotno vprašanje centralizma kot načina upravljanja države. Federativnost ni zagotovila, da bi bil centralizem, ki je bil značilnost prve Jugoslavije, odpravljen, pač pa se je ta kot bistven za organizacijo in vodenje prve jugoslovanske države pojavljal tudi v drugi Jugoslaviji. Prav težnja po njegovi večji veljavi in moči v povezavi z željo po hegemoniji številčno največjega naroda je bila eden od bistvenih razlogov za njen konec. Politično življenje druge Jugoslavije se je v veliki meri odvijalo okoli odnosa do centralizma, ko so eni želeli njegovo večjo vlogo, češ da je učinkovit in državi zagotavlja notranjo trdnost, ki se kaže tudi navzven, drugi pa so želeli njegovo zmanjšanje, ker je omejeval in zaviral suverenost narodov. Tako kot v prvi je tudi v drugi jugoslovanski državi prav to vprašanje bilo eno osrednjih gibal politike. Centralizem in odnos do njega sta vsekakor bila eni od enakosti obeh Jugoslavij.

5 O zgodovinskem razvoju »bratstva in enotnosti« kot ideala rešitve nacionalnega vprašanja v drugi Jugoslaviji Janko Pleterški v *Enciklopedija Slovenije, 1: a-Ca* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987), 358, 359.

6 Po drugi svetovni vojni se je ozemlje jugoslovanske države spremenilo oz. povečalo, saj je bil v njen okvir vključen večji del ozemlja, na katerem so živeli Slovenci in Hrvati, ki je po prvi svetovni vojni (in zaradi te) pripadlo Kraljevini Italiji.

Enakost, podobnost na eni in različnost na drugi strani nič ne zmanjšujejo »kakovosti« ali političnega značaja in pomena ene in druge jugoslovanske države, v kateri s(m)o Slovenci preživeli »kratko 20. stoletje«.

II

Jugoslovanska država v dveh različnih podobah je glede vsega, kar predstavlja državo, njeno oblast in organizacijo, kljub vsem razlikam imela mnogo enakosti in podobnosti. Denimo večnacionalnost, večverskost, različen zgodovinski razvoj posameznih delov države, ki so izhajali iz različnosti držav, v katerih so pred tem živeli, in iz njihovih kultur, razumljenih kot uporaba splošno veljavnih načel, norm, pravil vedenja, ravnanja, ter tudi gospodarske razvitosti. Prav večnarodnostna sestava jugoslovanske države je v veliki meri krojila njeno zgodovino, razvoj in tudi razkroj. Bila je stalnica, okoli katere se je odvijalo zlasti politično življenje obeh jugoslovanskih držav, čeprav je bil odnos do narodov v eni in drugi v veliki meri različen. Enakost je obstajala predvsem v različnosti glede razumevanja narodov in v odnosu do njih.

Vprašanje naroda, razumevanja tega in vsega, kar je povezano s tem, zlasti razumevanja in priznavanja narodovih posebnosti oziroma edinstvenosti ter iz tega izhajajočih pravic, je bilo os, okoli katere se je vrtela politika obeh jugoslovanskih držav.

Prvo in drugo jugoslovansko državo je politično obremenjevalo narodno/nacionalno vprašanje – v vsaki sicer na nekoliko drugačen način, vendar z istim imenovalcem – pa tudi z njim ozko povezano vprašanje organizacije države, bodisi centralistične bodisi organizirane kot federacija. A tudi federacija ni izključevala možnosti centralizma kot načina upravljanja države. Okrog nasprotja med načelno federativnostjo in praktičnim centralizmom je potekalo veliko notranjepolitičnega dogajanja druge Jugoslavije. Nacionalno vprašanje in vprašanje centralizma kot načina vladanja oziroma upravljanja države je ena od stičnih točk prve in druge jugoslovanske države, je hkrati enakost ali vsaj podobnost in tudi izraz različnosti. Dogajanje na političnem področju je bilo v številnih podrobnostih (kljub vsem razlikam) podobno, saj so bili takšni vzroki zanj. Na koncu jugoslovanske države so bili kar enaki, takšni kot ob njenem začetku slabega tri četrt stoletja prej. Do tega je prišlo, ko sta prevladala srbski pogled in način, kar je bila želja srbskih politikov na začetku in koncu jugoslovanske države. Dejansko je ta pogled bil prisoten ves čas obstoja jugoslovanske države, a se ni kazal tako intenzivno, kot se je pokazal v zadnjih petih letih njenega obstoja.

Država je v mnogih primerih spremenljiva institucija, ki jo iz svoje potrebe ustvarijo ljudje. Države nastajajo in izginjajo – tako je bilo tudi z jugoslovansko državo. Na to so vplivali mnogi dejavniki, vendar je bil bistven v njenem notranjem ustroju, v njenem sobivanju različnih, čeprav precej sorodnih narodov, ki so dvakrat izrazili voljo za skupno državo.

Države nastanejo iz zgodovinske nujnosti. Zlasti velja to za tiste, ki so nastale v drugi polovici 19. stoletja, kot sta bili Kraljevina Italija in Nemška država, Nemško

cesarstvo, t. i. drugi rajh. Pri nastanku jugoslovanske države so se v veliki meri zgledovali prav po njiju. Morda zavestno, morda pa je bilo to naključje? Jugoslovanska država je nastala v zgodovinskih okoliščinah, kakršne so bile po prvi svetovni vojni.

Države so nastajale iz potreb vladarjev, ki so želeli vladati večjemu ozemlju, pa tudi iz potreb tamkajšnjega prebivalstva, ki so ga predstavljali in vodili politiki (skupaj z vladarji-dinasti), ti pa so imeli v imenu ljudi (ali pa kar v svojem imenu) možnost vplivati tudi na oblikovanje države. Takšen je bil primer nastanka jugoslovanske države. Ustvarili so jo politiki, pri čemer so se sklicevali na ljudi, na ljudstvo, na narod in na zgodovinske okoliščine. Na eni strani je bila tako želja Kraljevine Srbije po širitvi, da bi uveljavila (»unovčila«) svoj politični položaj, ki ga je pridobila kot zmagovalna država v prvi svetovni vojni; na drugi strani pa je pri tistih narodih oziroma ozemljih, ki so pripadali poraženi in razpadli avstro-ogrski državi, združitev z močnejšo državo, Kraljevino Srbijo, narekovala nujnost, ki je izhajala iz političnega dogajanja na ozemlju novonastale države »habsburških Jugoslovanov«, Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. V njej je namreč prihajalo do močnega socialnega vrenja, ki ga oblasti niso povsem obvladovale in so zato potrebovale pomoč »večjega brata«. Eden od razlogov je bilo tudi ozemeljsko hotenje Kraljevine Italije. Zato je bila hitro, le dobre tri tedne po formalnem koncu prve svetovne vojne, ustanovljena nova država, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Nastala je po volji srbske politike, v katero je treba šteti tudi (ali predvsem) vladajočega regenta Aleksandra Karađorđevića, in želje politikov Države SHS, da do združitve pride čim prej. Pri tem sta bila odločilna želja in politično delovanje vodilnih politikov Srbov na Hrvaškem, v prvi vrsti dotedanjega voditelja srbsko-hrvaške koalicije Svetozarja Pribičevića. Njegovo politično delovanje v »Narodnem vijeću« Države SHS in pri vodilnih srbskih politikih je odločilno prispevalo k hitrosti pa tudi pogojem združitve v skupno državo južnoslovanskih narodov, v Kraljevino SHS. Na strani Države SHS je bila ta združitev razumljena kot izraz samoodločbe, čeprav je bila v veliki meri izvedena pod pogoji, kakršne je narekovala politika Kraljevine Srbije, zato je šlo bolj za izraz odločitve za združitev pod pogoji, ki so jih postavili politikom Države SHS. Ti so jih sprejeli in nastala je Kraljevina SHS, ki je bila razširitev organizacijskega stanja Kraljevine Srbije, to pa je bil strogi centralizem. Združitev ali »zedinitev«, kot so jo poimenovali in kar je bilo sprejeto tudi v zgodovinopisju, je bila vnaprejšnja privolitev v centralizem kot način organizacije države in njenega upravljanja. Nekakšen federalizem, ki ga je bilo mogoče zaznati v organizaciji in delovanju Države SHS, je po »zeditiv« dejansko takoj izginil. V jugoslovanski državi se je začelo obdobje centralizma, ki je označeval vso dobo njenega obstoja in bil eno osrednjih političnih gibal.

Jugoslavija je nastala iz potrebe časa, ljudi in njihovih politikov (pri tem se je mogoče vprašati, koliko so ti upoštevali voljo ljudi), prav tako pa se je tudi končala iz potreb ljudi in predvsem njihovih politikov. Mnogi je niso več potrebovali. Primer je rezultat slovenskega plebiscita 23. decembra 1990.⁷

7 Na plebiscitu 23. 12. 1990 je na vprašanje, »ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država«, odgovorilo 93,2 odstotka volilnih upravičencev, od katerih jih je 95,7 odstotka glasovalo za samostojno Slovenijo, kar

Centralizem je imel pomembno vlogo pri nastanku jugoslovanske države in ob njenem koncu. Želja po centralizmu in z njim povezanim hegemonizmom na narodnostni osnovi, ki jo je izrazila srbska vladajoča politična elita ob nastanku jugoslovanske države konec leta 1918, se je namreč – kot da gre za poskus zavrteti zgodovino nazaj – pojavila tudi v njenih zadnjih letih. Bila je razlog za njen konec, kajti pogojev, kakršne so decembra 1918 sprejeli politiki Države SHS, niso mogli niti hoteli sprejeti politiki narodov, ki sta bila vodilna ali prevladujoča v Državi SHS, tj. hrvaški in slovenski. Ne slovenska ne hrvaška politika nista bili pripravljene sprejeti diktata srbske politike in njenih domala enakih argumentov, ki so bili jasni že decembra 1918, čeprav niso bili izrečeni. Zlasti niso želeli sprejeti vsiljevanja centralizma in srbskega hegemonizma, utemeljujočega se na številčnosti srbskega naroda v jugoslovanski državi.

Poleg centralizma je ena od njenih značilnosti tudi kontinuiteta države. Kljub temu da je v drugi svetovni vojni, z okupacijo njenega ozemlja, razdelitvijo med okupatorske države in nastankom hrvaške države kot marionetne, kvizlinške države, bila ozemeljsko izničena, je kot država obstala in obstajala. Kontinuiteta države, ki jo je kljub izgubi ozemlja in tudi prebivalstva, ki je bilo pod okupatorsko oblastjo, predstavljala njena oblast – kralj in vlada –, je bila pomembna. Tudi po tem, ko je v jugoslovanski državi med vojno prišlo do spremembe oblasti in organizacije države, je šlo za isto državo. Kontinuiteta je pomenila, da je bila Jugoslavija ves čas svojega obstoja ena država, nastala z namenom, da sorodni južnoslovanski narodi živijo v skupni državi. To je veljalo tako za prvo kot drugo Jugoslavijo. Ta je bila v resnici obnovev prve, pri čemer je njena osnova bila drugačna. Šlo je za sporazumno odločitev narodov – vsakega posebej –, da se ponovno združijo v eno, enovito in enotno jugoslovansko državo, a z drugačno organizacijo, v federativno državo, nastalo na osnovi pravice do samoodločbe naroda.⁸

je pomenilo 88,5 odstotka vseh volilnih upravičencev; proti pa je bilo 4,3 odstotka tistih, ki so se udeležili plebiscita.

Slovenske volivce je o odločitvi za slovensko državno samostojnost zunaj Jugoslavije v veliki meri prepričala politika, ki jo je izvajala Srbija pod vodstvom Slobodana Miloševića, katere namen je bil ustvariti jugoslovansko državo po srbskih pogledih, s centralizmom in srbskim hegemonizmom.

- 8 Na drugem zasedanju Avnoja 29./30. 11. 1943 (Jajce), ko se je ta do tedaj politični organ odpora proti okupatorjem v Jugoslaviji vzpostavil kot oblastni državni organ (revolucionarna zamenjava oblasti), je bil sprejet bistven sklep o drugačni organizaciji države, ki naj temelji na federativnem načelu. Sprejet je bil tudi odlok o objavljanju odlokov Avnoja, njegovega predsedstva in NKOJ v srbskem, hrvaškem, slovenskem in makedonskem jeziku in o tem, da so »vsi jeziki enakopravni na vsem ozemlju Jugoslavije«. – *Prvo in drugo zasedanje AVNOJ 26. in 27. novembra 1942 in 29. in 30. novembra 1943* (Ljubljana: Komunist, 1973), 238, 260.

V začetku osemdesetih let, po Titovi smrti, so v Srbiji temu sklep/odloku Avnoja želeli odvzeti veljavnost, češ da zanj niso glasovali izvoljeni predstavniki srbskega naroda oz. izvoljeni predstavniki srbskega osvobodilnega gibanja in da so v imenu srbskega naroda glasovali Srbi iz vodstva jugoslovanskega osvobodilnega gibanja (iz političnega in vojaškega vodstva) ter da tako niso imeli »mandata« srbskega naroda. Jeseni 1943, ko so se sestali narodni/nacionalni odbori drugih jugoslovanskih narodov (v Sloveniji na Zboru odposlancev slovenskega naroda 1.–3. 10. 1943 v Kočevju), v Srbiji tega niso mogli izvoliti. Na osnovi tega dejstva so začeli v Srbiji nasprotovati sklepu o federativnosti, sprejetem na drugem zasedanju Avnoja, s čimer so postavili pod vprašaj tako federativnost kot njeno osnovo, tj. pravico do samoodločbe. Ne eno ne drugo ni odgovarjalo srbskim politikom, ki so želeli tudi z »demokracijskim načelom« enega človeka – enega glasu zaradi številčnosti Srbov v jugoslovanski državi doseči svojo prevlado oz. nadvlado.

III.

V razvoju jugoslovanske države je bilo več različnih obdobj. Politično in zgodovinsko so merila teh obdobj ozko povezana z vprašanjem organizacije države, stopnjo in načinom centralizma in s tem povezanim narodnim vprašanjem oziroma vprašanjem odnosa do pravic narodov. Druga merila se dotikajo oblike vladavine in političnega sistema oziroma političnih pravic in možnosti njihovega izražanja. Glede na organizacijo države in obliko vladavine, pa tudi glede na politični sistem in njegovo izražanje, je mogoče videti dve jugoslovanski državi, cezuro med njima predstavlja druga svetovna vojna.

Tako kot je bila federativnost, kakršna je bila vzpostavljena v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ozko povezana z nacionalnim vprašanjem in je v jugoslovanskem primeru predstavljala enega od ključnih načinov njegovega reševanja – tako se je vsaj menilo –, je bil tudi centralizem kot način upravljanja države iz enega centra povezan z nacionalnim vprašanjem. Centralizem je bil v prvi Jugoslaviji namreč sredstvo unitarizma oziroma t. i. integralnega, celovitega jugoslovanstva. Bil je tudi sredstvo hegemonizma, ki ga je želel in izvajal številčno največji narod oziroma njegova politika ali njegovi politiki kot njeni ustvarjalci in izvajalci. Glede pogledov na jugoslovanstvo so se sicer razlikovali; eni so verjeli v možnost celovitega jugoslovanstva z oblikovanjem jugoslovanskega, tj. novega naroda – tem so se pridružili tudi slovenski t. i. »jugoslovenarji«, drugi, bili so iz najmočnejše srbske stranke, ki je v času t. i. vidovdanskega parlamentarizma na volitvah v Narodno skupščino prevladovala,⁹ pa so »jugoslovanstvo« videli bolj kot srbstvo, ki naj se razširi po vsej državi. Jugoslovanstvo ali pojugoslovanjenje so videli bolj kot »srbiziranje«. Celovito jugoslovanstvo, tako na »jugoslovenarski« kot na srbski način, pa je pomenilo znikanje narodov, njihovih posebnosti in različnosti z namenom ustvariti enovit jugoslovanski narod in tako oblikovati enonacionalno državo, kot so bile države, nastale v 19. stoletju, ko se je en narod – italijanski, nemški – združeval v eno samo nacionalno državo. V teh državah je bil v organizacijskem smislu in kot način upravljanja uveljavljen centralizem. Da bi dosegli takšno stanje, naj bi ustvarili jugoslovanski narod, ki bi zagotavljal enotnost države in njeno notranjo čvrstost. Tako je vsaj razmišljal jugoslovanski kralj, ko se je

9 Razen na volitvah v Konstituanto (ustavodajno skupščino) novembra 1920, ko je z 19,9 odstotka glasov (92 poslancev) zmagala Jugoslovanska demokratska stranka (srbska Narodna radikalna stranka je dobila 17,7 odstotka – 91 poslancev), je bila na volitvah v Narodno skupščino Narodna radikalna stranka najuspešnejša in je imela največje število poslancev; leta 1923 – 25,9 odstotka glasov, 108 poslancev; leta 1925 – 28,8 odstotka, 123 poslancev; leta 1927 – 31,9 odstotka, 112 poslancev. Po zmagi na volitvah v Konstituanto je Jugoslovanska demokratska stranka kot nosilka politike celovitega jugoslovanstva dosegala slabše rezultate in jo je vedno prehitela celovitemu jugoslovanstvu izrazito nasprotna vodilna hrvaška stranka HRSS/HSS. Pri volivcih je celovito jugoslovanstvo izgubljalo privlačnost. Tega se je zavedal tudi voditelj Jugoslovanske demokratske stranke Ljuba Davidović in je bil zato naklonjen kompromisom glede jugoslovanstva, medtem ko je temu nasprotoval eden od vodilnih ideologov celovitega jugoslovanstva Svetozar Pribičević, ki je zato s svojimi privrženci, večinoma so bili Srbi, t. i. prečani, ki niso živeli v »stari Srbiji«, priključili so se mu slovenski »jugoslovenarji«, marca 1924 zapustil JDS in oblikoval svojo centralistično-unitaristično Samostojno demokratsko stranko. Ta je bila za »strogo« celovito jugoslovanstvo, dokler se ni jeseni 1927 zblížal z avtonomistično-federalistično HSS, ko sta stranki oblikovali Kmečko demokratično koalicijo, ki je bila izrazito proticentralistično in unitaristično nastrojena.

zavzemal za celovitost jugoslovanstva in kot sredstvo za doseg tega, predvsem ob pomoči srbske Narodne radikalne stranke, uporabil centralizem.¹⁰

V nasprotju z državami, ki so nastajale z združevanjem istega naroda, ki je govoril isti jezik, resda v različnih dialektih, denimo Nemčijo¹¹ in Italijo s t. i. risorgimentom, kar je eden od »tvorcev« zdužene italijanske države,¹² Kraljevine Italije, komentiral s tem, da je Italija z združitvijo narejena, da pa je treba narediti še Italijane, je bilo združevanje južnoslovanskih narodov v eno enotno jugoslovansko državo bistveno različno, saj se je v njej združilo več narodov. Ker je bila narodnostno raznolika – taka je bila tudi ena od njenih predhodnic ali združitvenic, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, kar kaže že ime te sicer kratkotrajne države –, je bila v skladu z razumevanjem oblikovanja držav, nastalih z združevanjem sicer istega naroda, namera vladarja iz srbske dinastije Karađorđevićev, da »naredi« iz narodov, ki so bili ob združitvi, t. i. zedinjenju priznani, en sam narod. In to kljub mnogim razlikam, ki so obstajale med temi tremi narodi, jezikovnim, verskim in kulturnim. Regent in nato kralj Aleksander je državo, nastalo z združitvijo »svoje« Kraljevine Srbije z Državo SHS, videl kot državo, katere narod je treba narediti. Aleksander Karađorđević je kot odločujoč dejavnik v prvi jugoslovanski državi vse do svoje smrti oktobra 1934 v zavzemanju za celovito jugoslovanstvo, skupaj z novitim jugoslovanskim narodom, mislil povsem resno. Pri tem pa se je v svoji politični dejavnosti naslanjal predvsem na izrazito srbsko nacionalistično Narodno radikalno stranko. Ta je v svojih pogledih na Jugoslavijo in jugoslovanstvo to želela doseči s srbsko hegemonijo, tako da bi se jugoslovanska država »srbizirala«, ne »pojugoslovanila«. Menili so, da bi s tem tudi Srbi izgubili svojo nacionalno identiteto oziroma individualnost, ki so jo želeli ohraniti, druga dva priznana naroda, Slovenci in Hrvati, pa naj bi se postopoma posrbila. Aleksander Karađorđević je »jugoslovanstvo«, za katero se je sicer javno zavzemal in v njem videl ideal, končni cilj svoje politike »zedinitelja«, v praksi razumel predvsem kot »srbstvo«. Tako je tudi jugoslovansko državo v prvi vrsti razumel kot razširjeno Srbijo, in to kljub vsiljevanju celovitega jugoslovanstva. To je še stopnjeval, potem ko je v začetku leta 1929 prevzel vse niti politike v svoje roke in uvedel osebno diktaturo. Precej »mehkemu« načinu uvajanja celovitega jugoslovanstva v prvih desetih letih prve jugoslovanske države je zlasti v prvi polovici tridesetih let sledil »trši« politični prijem. Obdobje »jugoslovanizacije«, pri katerem je pomembno vlogo imel etnični unitarizem kot način poenotenja različnih narodov in njihove pretvorbo v enega, se je formalno končalo poleti 1939, ko je bil sklenjen sporazum med predsednikom jugoslovanske vlade, sicer Srbom in pripadnikom ene od frakcij nekdanje enotne Narodne radikalne stranke, Dragišo Cvetkovićem, in voditeljem vodilne hrvaške politične stranke, Hrvatske

10 Večino vlad v času vidovdanskega parlamentarizma so vodili pripadniki Narodno radikalne stranke; od desetih vlad (20. 12. 1918 – 6. 1. 1929) je bila NRS na čelu v sedmih, v dveh JDS, v eni, ki jo je vodil Anton Korošec (edini nesrbski predsednik vlade), pa so prevladovali ministri NRS. Od sedmih vlad, ki jih je kot koalicijske sestavila NRS (vodil jo je predstavnik NRS), je bila SLS v petih, od tega je bil v štirih voditelj SLS Anton Korošec.

11 V Nemško državo – Deutsches Reich se je združilo petindvajset nemških držav, vladar pa je postal pruski kralj iz rodbine Hohenzollern (Viljem I.); za združitev Nemčije je sicer najzaslužnejši pruski predsednik vlade Otto von Bismarck.

12 Massimo D'Azeglio (1798–1866), piemontsko-italijanski državnik.

seljačke stranke (Hrvaške kmečke stranke), Vladkom Mačkom. Na njegovi osnovi je bila ustanovljena Banovina Hrvaška kot avtonomna »državna« tvorba v okviru jugoslovanske države. S tem se je začelo obdobje t. i. dogovornega jugoslovanstva.¹³

Dogovor med narodi je bil sicer zahteva slovenskih in hrvaških strank, ki so vse od sprejema vidovdanske ustave nasprotovali centralizmu in unitarizmu ali celovitemu jugoslovanstvu. K sklenitvi sporazuma je veliko prispeval »dvor« oziroma je to bila zahteva regentov, dejansko Pavla Karađorđevića, ki je na ta način hotel rešiti eno bistvenih političnih vprašanj jugoslovanske države – hrvaško vprašanje. Očitno se je zavedal politične moči, ki jo je pokazal Maček kot nosilec opozicijske liste na volitvah v Narodno skupščino maja 1935. Združena opozicija proti takrat vladajoči Jugoslovanski narodni stranki je namreč proti pričakovanjem dosegla zelo dober volilni rezultat; kljub nasilju oblasti, ki je spremljalo volitve, je »Mačkova lista«, v kateri so bile domala vse opozicijske »stranke«, ¹⁴ na ravni celotne države dosegla 37,3 odstotka glasov. Glede na to je regent Pavle od nove stranke (Jugoslovanske radikalne zjednice), ki se je oblikovala po volitvah, pričakoval, če ne kar zahteval, da se »pogodi« z Mačkom in s tem odpravi hrvaško vprašanje. Ker voditelju stranke in predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću, Srbu, ki je izšel iz Narodne radikalne stranke, to ni uspelo oziroma se tega ni niti lotil, je moral po volitvah v Narodno skupščino (bile so decembra 1938, vladajoča JRZ je dobila 54 odstotkov, opozicija z Mačkom kot nosilcem liste 44,9 odstotka) zapustiti položaj predsednika vlade in voditelja stranke. Nadomestil ga je Dragiša Cvetković, ki je bil bolj pripravljen skleniti sporazum z Mačkom in ga je po nekajmesečnih pogajanjih tudi dosegel. Podpisan je bil 23. avgusta 1939 na Bledu in je bil osnova za oblikovanje Banovine Hrvaške kot banovine z nacionalnim značajem, z značilnostmi države.¹⁵ Do tedaj so bile banovine, imenovane so bile po imenih

13 Tako je čas od sklenitve dogovora Cvetković-Maček in nastanka Banovine Hrvaške avgusta 1939 pa do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji aprila 1941 označil Dejan Jović, hrvaški politolog v knjigi *Jugoslavija – država koja je udumrla* (Zagreb & Beograd: Prometej & Samizdat B92, 2003). Čas jugoslovanske države je glede na odnos do centralizma in federativnosti oz. glede na razumevanje narodov (narodno vprašanje) razdelil na štiri obdobja. Prvo obdobje je bilo od leta 1918 do 1939, zanj je značilna ideja nacionalne enotnosti ali unitarizma, tj. težnje po oblikovanju enovitega jugoslovanskega naroda; drugo obdobje je bilo obdobje t. i. sporazumega jugoslovanstva, trajalo je do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji aprila 1941. Obdobja druge Jugoslavije je razdelil na Titovo Jugoslavijo, katere značilnost sta bili federativnost in nacionalna enotnost, temelječa na načelu bratstva in enotnosti, in na Kardeljevo Jugoslavijo, za katero je bila (naj bi bila) značilna federativnost, ki je imela značilnosti konfederativnosti in naj ne bi bila več zvezna (federativna) država, ampak zveza držav. To obdobje je zaznamovala ustava (»Kardeljeva«) SFRJ iz leta 1974.

14 »SLS« (zakonsko sicer ni obstajala, dejansko pač), takrat še formalno opozicijska stranka, čeprav se je njen voditelj Korošec že dogovarjal o oblikovanju nove vsedržavne stranke, v kateri bi bila »SLS«, je volitve 5. 5. 1935 bojkotirala. Ker se mogoči volivci »SLS« volitev niso množično udeležili, je bila volilna udeležba v Dravski banovini nizka. Močno je zmagala lista JNS (nosilec Bogoljub Jevtić), lista Združene opozicije pa je v Dravski banovini dobila 14,8 odstotka glasov slovenskih volivcev.

15 Banovina Hrvaška je predstavljala ozemljsko samoupravo z značilnostmi države. Imela je določeno ozemlje; kriterij za to je bilo hrvaško prebivalstvo, ki je tam živelo. V Banovini Hrvaški je bilo 74 odstotkov prebivalcev Hrvatov (k tem so se prištevali tudi prebivalci islamske veroizpovedi – 4 odstotki), Srbov pa je bilo 19 odstotkov. Bila je posebna upravna enota, kakršne do tedaj v jugoslovanskem ustavnem, pravnem redu ni bilo. Imela je široka pooblastila za svoje ozemlje na zakonodajnem in upravnem področju, pa tudi na sodnem. Njen položaj v jugoslovanski državi je bil glede na pristojnosti, ki jih je imela, zelo blizu položaju federalne enote. Kot zakonodajni organ je bil Sabor ravnatelj zakonodajno in predstaviško telo; volitve v Sabor niso bile izvedene. Poleg Sabora je imel zakonodajno oblast tudi kralj, ki je imel pristojnost sklicati sabor in ga tudi razpustiti ob privolitvi (podpisu) bana. Upravno oblast je predstavljal ban, ki ga je imenoval kralj, kateremu je bil poleg Sabora odgovoren. Banovino so upravno vodili

rek, upravne enote, ki naj bi zagotavljale centralizem in celovito jugoslovanstvo na ozemlju Kraljevine Jugoslavije, in niso imele narodnostnega značaja. Izjema, kar je bilo naključje, ne pa plod kakršnekoli politične odločitve ali vpliva slovenske politike, je bila sicer Dravska banovina, ki je obsegala ozemlje, na katerem so strnjeno živeli vsi Slovenci, živeči v Kraljevini Jugoslaviji. To in dejstvo, da je imela v Dravski banovini oblast »SLS« kot del JRZ, je bil najbrž tudi razlog, da v »Beogradu« niso videli »slovenskega vprašanja« in ga zato niso reševali. Vse, kar je bilo potrebno za oblast »SLS« v Dravski banovini, so se dogovorili ali uredili v okviru JRZ, na formalni in neformalni ravni.

»Dogovorno jugoslovanstvo« je bilo v prvi vrsti dogovor med jugoslovansko državo in Hrvati, torej dogovor dveh, ne vseh treh priznanih narodov. Ta »nagodba« je spominjala na tisto, ki so jo Hrvati sklenili z Madžari leta 1868, s katero sta Hrvaška in Ogrska uredili medsebojne državnopravne odnose oziroma politični status Hrvaške v delu Avstro-Ogrske pod madžarsko oblastjo. Šlo je za dogovor dveh, čeprav so dopustili možnost, da se bodo »pravice« Banovine Hrvaške, dosežene s sporazumom Cvetković-Maček, razširile tudi na druge banovine¹⁶ oziroma da bodo s tem tudi te dobile »narodnostni« značaj. V praksi do tega ni prišlo. Nekoliko je bilo krivo dejstvo, da se je začela druga svetovna vojna, vendar tudi oblasti v Beogradu niso čutile pretirane potrebe po nadaljevanju »banovizacije« jugoslovanske države in uresničitvi »dogovornega jugoslovanstva«. Pomembno je bilo predvsem to, da so rešili »hrvaško vprašanje«.

S sporazumom je bil značaj centralizma omiljen. Poleg tega je dobilo nacionalno v prvi jugoslovanski državi potrditev in pravico do »obstoja«. S priznanjem in rešitvijo »hrvaškega vprašanja« je »integralno jugoslovanstvo« izgubilo moč in pomen. »Dogovorno jugoslovanstvo« je bilo sicer vzpostavljeno in politično sprejeto, ne pa tudi zakonsko, ustavno. Banovina Hrvaška je bila v tem smislu le lastovka, ki ni prinesla pomladi.

Izgovor, da se »banovizacija« na narodnostni osnovi ni nadaljevala, je bil tudi to, da je potrebna sprememba ustave oziroma nova ustava, ki pa naj bi prišla na vrsto s kraljevo polnoletnostjo. Poleg tega pa ni bilo mogoče začeti postopka za sprejem nove ustave v Narodni skupščini, kajti te ni bilo. Na dan, ko je bila oblikovana Banovina

.....
 »ministri«, predstojniki upravnih oddelkov, ki jih je imenoval ban. Na upravnem področju je Banovina Hrvaška dobila pristojnost nad kmetijsko dejavnostjo, gozdovi, trgovino, industrijo, rudniki, gradbeništvom, socialno in zdravstveno politiko, pravosodjem, šolstvom in notranjo upravo; ni pa imela pristojnosti nad zunanjimi, obrambnimi (vojaškimi) zadevami, zunanjo trgovino ter tistimi, ki so zagotavljali enoten gospodarski in denarni sistem. Za financiranje Banovine Hrvaške je »Beograd« odstopil večino davkov, samoupravnih prihodkov banovin, ki so postale del Banovine Hrvaške, pa tudi dobršen del taks ter trošarin na alkohol. Vse to sicer ni zaživel v praksi zaradi začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Banovina Hrvaška je imela veliko stopnjo finančne neodvisnosti; dogovorjeno je bilo tudi, da bo izdajala lasten denar (kuno), ki bi bil v uporabi skupaj z dinarji. Imela je tudi svojo zastavo in svoj grb – hrvaško »zgodovinsko« šahovnico.

- 16 Istega dne, ko je bila z uredbo vzpostavljena Banovina Hrvaška, je bila izdana Uredba o razširitvi predpisov uredbe o Banovini Hrvaški na ostale banovine, kar je omogočalo, da se bo »banovizacija« ali »federalizacija« Kraljevine Jugoslavije nadaljevala z oblikovanjem še drugih »nacionalnih« banovin, v prvi vrsti Banovine Slovenije. V ta namen je bila oblikovana komisija za pripravo potrebnih predpisov, nujnih za oblikovanje slovenske narodne banovine. – *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 2. 8. 1939, 70–431 (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 26. 8. 1939, Kraljevska uredba o razširitvi predpisov uredbe o Banovini Hrvaški na ostale banovine).

Hrvaška, so namreč regenti izdali ukaz o njeni razpustitvi (razpuščen je bil tudi senat); poslancem, izvoljenim decembra 1938, pa je prenehal mandat. Vsa oblast je tako pripadla vladi (ministrskemu svetu). Ker je bila Narodna skupščina razpuščena, ni mogla odobriti Uredbe o Banovini Hrvaški, tako da »dogovornega jugoslovanstva«, ki naj bi ga ta predstavljala, ni formalnopravno potrdil oziroma sprejel najvišji zakonodajni organ države. Politični razlog razpusta Narodne skupščine, kar so regenti storili na predlog ministra za notranje zadeve (ta položaj je takrat zasedal Cvetković), je bil najbrž prav v tem, da sta bila s tem onemogočena nadaljevanje »banovizacije« ali »federalizacije« jugoslovanske države in začetek spreminjanja ustave, kar bi ta proces zahteval. Vprašanje pa je tudi, ali bi Uredba o Banovini Hrvaški v Narodni skupščini, če bi ta delovala, dobila zadostno podporo poslancev. Zato je bil razpust skupščine taktična politična poteza. »Dogovorno jugoslovanstvo« je bilo sicer vzpostavljeno, ni pa bilo formalno uzakonjeno. »Banovizacija« ali federalizacija je tako ostala zakonsko nedorečena.

Razlog, da je oblast v Beogradu odlašala nadaljevanje »banovizacije« na narodnostni osnovi, kar bi dejansko pomenilo konec centralizma, unitarizma, skratka politične zamisli o celovitem jugoslovanstvu, in omogočilo začetek t. i. sporazumnega jugoslovanstva, je bil tudi – ali pa predvsem – v ostrem političnem nasprotovanju temu v Srbiji. Nasprotovala je srbska politika, ki je bila v opoziciji proti jugoslovanski JRZ, čeprav je v njej imela glavno besedo srbska stran te »koalicije«, sestavljene še iz »SLS« in »Jugoslovanske muslimanske organizacije«.

Razrešitev »hrvaškega vprašanja« je odprla »srbsko vprašanje«. Šlo je za srbski odziv nanjo, saj so nasprotniki menili, da je sporazum Cvetkovića in Mačka Srbe postavil v neenakopraven, manjvreden položaj oziroma da so Hrvati dobili preveč ugodnosti in koristi. Sporazum so razumeli kot nesporazum, ki ga je treba spremeniti. Med njegovimi najodločnejšimi nasprotniki je bil vodilni Srbski kulturni klub, njegov predsednik je bil Slobodan Jovanović, pravnik, zgodovinar, književnik in politik, ki je prevzel vlogo zaščitnika srbstva.¹⁷ Izdajal je tednik *Srbski glas*, ki je imel moto »Močno srbstvo – močna Jugoslavija«. ¹⁸ Zavzemali so se za združevanje Srbov (»Srbi na okup«) in izražali dvom o federalizmu, ki naj bi ga prinašal sporazum Cvetković-Maček. Jovanović se je sicer opredelil do federalizma, za katerega je zapisal, da je bil »dolgo na slabem glasu med Srbi«, a je bil ta po njegovem mnenju le pravni sistem, zato je menil, da bi »bil uspeh federalizma odvisen od tega, v kakšnem duhu bi se uvajal«. Federalizem, v katerem bi vsaka država, tj. federalna enota, imela svojo suverenost, mu ni bil pogodu. Menil je, da bo država to ljubosumno branila, kar bo pomenilo, da se ne bo podredila jugoslovanski državni ideji. Bil je za federalizem, ki ne bi nasprotoval državni in nacionalni enotnosti, pri čemer je kot primer takšnega stanja vzel ZDA in Nemško cesarstvo,

17 Med drugo svetovno vojno je bil od 11. 1. 1942 (zamenjal je Dušana Simovića, ki je od 27. 3. 1941 do 16. 4. 1941 vodil t. i. pučistično vlado v begunstvu) do 26. 6. 1943 predsednik jugoslovanske vlade v begunstvu; kazal je naklonjenost Draži Mihailoviću in četniškemu gibanju, ki ga je ta vodil, ter pogledom na prihodnost jugoslovanske države, ki ga je izražalo, zlasti glede srbstva in centralizma.

18 Miodrag Jovičić, *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija: izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940* (Beograd: Naučna knjiga, 1991).

tj. drugi rajh, oblikovan leta 1871.¹⁹ Jovanović je bil za federativnost, v kateri bi bila ohranjena močna centralna državna oblast. Za takšno federativnost so bili po drugi svetovni vojni tudi vodilni srbski komunisti. Torej za federativnost kot pravni sistem, v praksi pa za centralizem.

Srbska politika je bila do federativnosti precej zadržana tako v prvi kot v drugi Jugoslaviji. Načelno so se srbski politiki strinjali z njo, motilo pa jih je dejstvo, da je federativnost, kakršna je bila vzpostavljena v drugi Jugoslaviji, temeljila na pravici do samoodločbe naroda, ta pa kot nerazdružljivo vsebuje pravico do odcepitve. V pravici do samoodločbe naroda so namreč videli možnost ne le združevanja v skupno državo, ampak tudi možnost za razdružitve. Zato so imeli do federativnosti bolj hladen odnos. Razlog za to je bil v njihovem razumevanju države, njenih funkcij, ki zahtevajo močno, trdno, enotno državno organizacijo, to pa lahko zagotavlja le centralizem. Ta odnos se je zelo jasno pokazal v letih, ko je federativno organizirana druga Jugoslavija doživljala politično krizo zaradi srbskega nestrinjanja s stopnjo federativnosti, kakršna je bila dosežena z ustavo SFRJ iz leta 1974. Pogledi srbske politike na federativnost in odnos do nje so bili usodni za obstoj jugoslovanske države.

V času oblasti Slobodana Miloševića v Srbiji v letih pred razpadom jugoslovanske države (1986–1991) so on in krog njegovih političnih privržencev in sledilcev o federativnosti razmišljali oziroma nanjo gledali zelo podobno, če ne kar enako, kot so od leta 1939 pa do konca prve Jugoslavije nanjo gledali Slobodan Jovanović in njegov »krog«. Federativnost ni odgovarjala nobenemu od obeh Slobodanov in oba sta nastopala s pozivom »Srbi na okup«. Zahtevala sta primat Srbov v jugoslovanski državi in pravico do njihove hegemonije. V bistvu sta želela Srboslavijo.

Tako so razmišljali tudi v četniškem gibanju, ki ga je na vojaškem področju kot Jugoslovansko vojsko v domovini med drugo svetovno vojno vodil Dragoljub (Draža) Mihailović. To je bilo nadaljevanje ideje kroga Slobodana Jovanovića iz Srbskega kulturnega kluba, podobno tedanji ideji o »homogeni Srbiji« (predvidevala je tudi etnično čiščenje »nesrbskega življa«), ki naj bo etnično čista in v kateri bi (bodo) živeli vsi Srbi v okviru jugoslovanske države.²⁰ Zamisel o Srboslaviji je ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja skušal uresničiti takratni srbski »vodja« Slobodan Milošević.

Miloševićeva politika, katere namen je bil zgotoviti Srbiji in Srbom vodilni položaj v jugoslovanski državi, je imela osnovo v nasprotovanju ustavni ureditvi, kakršno je uvedla ustava SFRJ leta 1974. Kot se v Srbiji tamkajšnji politiki leta 1939 niso strinjali z dogovorom Cvetkovića in Mačka ter zlasti ne z njegovo posledico, oblikovanjem posebne banovine na nacionalni osnovi, Banovine Hrvaške, se Milošević, večina srbskih

19 Branko Petranović in Momčilo Zečević, *Jugoslovanski federalizam. Ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata, I: 1914–1943* (Beograd: Prosveta: 1987), 575. Slobodan Jovanović, *Ustavno pitanje, Srpski glas*, št. 21, april 1940.

20 V »duhu« ideje o Veliki Srbiji je bila zamisel, ki jo je konec junija 1941 napisal Stevan Moljević, pravnik, odvetnik, četniški ideolog in svetovalec Draže Mihailovića, v kateri se je zavzel za homogeno Srbijo, ki naj bo, »v skladu s svojo preteklostjo in svojim poslanstvom na Balkanu, v bodočnosti nosilka jugoslovanske misli«. Predvidel je sicer Jugoslavijo na federativni osnovi iz treh federalnih enot (Srbija, Hrvaška, Slovenija), pri čemer pa je kot pogoj postavil »homogeno Srbijo« in to, da imajo »Srbi hegemonijo na Balkanu, pri čemer morajo za to najprej doseči hegemonijo v Jugoslaviji«. – Petranović in Zečević, *Jugoslovanski federalizam, I*, 675–78, Homogena Srbija.

politikov in tisti, ki so kot »akademiki« vplivali nanje, niso strinjali z ustavo, ker naj bi bila krivična do Srbije. Ustava je namreč dala avtonomnima pokrajinama, ki sta bili kot federalni enoti v sestavi Srbije, enake pravice, kot jih je imela ta, in tako napravila iz nje nekakšno federacijo. Motilo jih je tudi dejstvo, da je Kosovo z večinskim albanskim prebivalstvom imelo enak položaj, kot ga je imela t. i. ožja Srbija. Bili so prepričani, da Srbija zaradi tega nima enakega položaja kot druge republike jugoslovanske federacije. Odnos Srbov do Albancev (ali Šiptarjev, kot so jih imenovali) je bil vsekakor eden od razlogov, ki je srbskim politikom dajal povod za nestrinjanje z ustavo. Sicer pa srbski politiki niso bili pretirano navdušeni nad nobeno ustavo, niti nad tisto iz leta 1963, ki je bila polna kompromisov in je upoštevala vrsto rešitev, ki jih je predlagala srbska politika. Zdelo se jim je, da je ta ustava glede federativnosti šla predaleč; pisatelj Dobrica Ćosić, takrat je bil še del srbske »partijske nomenklature«, je v dnevnik zapisal, da večanje vloge in položaja republik pomeni konfederativnost in da je Jugoslavija postala konfederacija.²¹ Zaradi splošnega nenavdušenja nad federacijo so vsak korak k »federalizaciji federacije«, tj. večanje vloge in položaja republik, razglasili za konec federacije in začetek konfederacije. Predstavljali so se kot edini branilci zvezne države.

V zgodovinskem razvoju obeh jugoslovanskih držav sta bili najbolj politično dejavni in konfliktni tisti obdobji, ki ju je zaznamovalo spreminjanje organizacije države. To velja za zadnja leta pred drugo svetovno vojno, ko se je organizacija države iz strogega centralizma in celovitega jugoslovanstva spreminjala v »dogovorno jugoslovanstvo«, tj. v »banovizacijo« na nacionalni osnovi. Obdobje je mogoče razumeti tudi kot začetek federalizacije prve jugoslovanske države. Podobno je veljalo tudi za dobro desetletje in pol pred dokončnim zlomom jugoslovanske države, ko je šel razvoj organizacije države od federativnega proti konfederativnemu. Tega sicer takrat ni nihče želel imenovati tako, kakor v času »banovizacije« in »dogovornega jugoslovanstva« nihče ni želel odkrito govoriti o federalizaciji. Tisti pa, ki so to možnost videli, niso kazali navdušenja nad njo oziroma so opozarjali na nevarnosti federativne ureditve.

Banovizaciji na nacionalni osnovi so od leta 1939 do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji – ta je možnost spreminjanja organizacije države dokončno zavrla – nasprotovali predvsem v Srbiji, zlasti tamkajšnja politična in intelektualna elita. Prav tako je bilo tam, med politično in tudi intelektualno elito, zbrano v Srbski akademiji znanosti in umetnosti – SANU, največ odpora proti dolgotrajnemu procesu »federalizacije federacije«, ki se je začel v praksi izvajati v drugi polovici šestdesetih let in se je zaključil leta 1974 s četrto ustavo druge Jugoslavije. V obeh primerih je spremembam organizacije države nasprotovala srbska politična in intelektualna elita zaradi (po njihovem mnenju) ogrožanja Srbije in srbstva, pri čemer so obakrat klicali Srbe k združevanju in določali srbsko ozemlje glede na to, kje živijo Srbi, pa čeprav v manjšini v odnosu do tamkajšnjih prebivalcev in njihove narodnostne opredelitve. Če temu ne moremo reči enakost med prvo in drugo Jugoslavijo, ki ni bila naključna, pa gre vsaj za zelo veliko podobnost. Ta je bila izraz srbskega razumevanja vloge Srbov in srbstva v jugoslovanski državi, ki je v veliki meri pogojevalo dogajanje v prvi in drugi Jugoslaviji.

21 Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)* (Beograd: Filip Višnjić, 2001), 222.

IV.

Razmišljanja, pogledi ter ravnanje srbske politike glede Jugoslavije in jugoslovanstva v celoti, ne le z etničnega vidika, so v obeh jugoslovanskih državah imeli nasprotnike pri drugih narodih oziroma njihovih političnih elitah. V prvi Jugoslaviji so bili najodločnejši nasprotniki »jugoslovanizacije« ali celovitega jugoslovanstva, ki je imelo prizvok srbizacije, Hrvati s svojo najmočnejšo politično stranko HRSS/HSS (Hrvatsko republikansko seljačko stranko/Hrvatsko seljačko stranko – od leta 1925) na čelu. V drugi Jugoslaviji pa se je srbskim političnim pogledom, zlasti v zvezi s federativnostjo kot enim od bistvenih načel te jugoslovanske države, najbolj izpostavila slovenska politika. To velja dejansko vse od začetka federativne Jugoslavije, od sprejemanja njene prve ustave dalje. Pri tem je šlo za vprašanje razumevanja federativnosti, njenih načel in pogojev zanjo ter njenega sprejemanja in izvajanja v političnem in upravnem življenju države.

Na področju razumevanja federativnosti, zlasti njenega praktičnega »življenja« in sobivanja s centralizmom kot politično in upravno prakso, je v obdobju druge Jugoslavije potekal politični »spopad« okoli vsake ustave. Vprašanje je bilo, ali dati federativnosti večji poudarek in moč tudi v praksi, s krepitvijo vloge in položaja federalnih enot, ali krepiti centralizem, češ da je potreben, ker je učinkovit in zagotavlja moč države navznoter in navzven. Ta dilema je bila razlog za politične napetosti v partijskem in državnem vrhu. Politična nesoglasja o stopnji federativnosti ali centralizma so imela precej jasen nacionalni izraz. Za večjo vlogo centralizma, resda ob upoštevanju federativnosti, vendar bolj kot načela in ne prakse, so bili srbski politiki, medtem ko so slovenski politiki želeli, da se federativnost krepí z večanjem moči republik. To so povezovali z načeli samoupravljanja; izhajali so iz razumevanja tega v povezavi z razpolaganjem z »rezultati dela«. Načela samoupravljanja so razumeli kot tista, ki morajo veljati tudi za federativnost, tj. za odnos med »proizvajalci« in državnim upravnim centrom. Šlo je za načelo, da tisti, ki nekaj ustvari, s tem tudi razpolaga oziroma mora imeti pravico biti pri tem udeležen. Imeti pri tem besedo.

Najjasnejši odpor proti »federalizaciji federacije« z željo, da se vrne večja moč državnega centra, je srbska politika pokazala v zvezi z ustavo SFRJ, sprejeto februarja 1974, s katero se je »federalizacija federacije« zaključila.

Ustava SFRJ iz leta 1974 je tako na eni strani nadgradila jugoslovansko federativnost do točke, ko je jugoslovanska država dobila značaj zveze držav, saj so federalne enote – te so bile oblikovane na nacionalni osnovi (razen Bosne in Hercegovine)²² –

22 V srbski politiki, zlasti pa v okviru razmišljanj srbskih akademikov (članov Srbske akademije znanosti in umetnosti – SANU), se je oblikovalo mnenje, ki je oporekalo nacionalnost Makedoncem in Črnogorcem. S tem se je očitno strinjal slovenski filozof Ivan Urbančič in to v svojem prispevku za slovenski nacionalni program prevzel kot dejstvo v 57. številki *Nove revije*. Za Črnogorce je menil, da so »isto-rodni del izvornega naroda Srbov« in da »nimajo moči, da bi se postavili kot *nacija* [označil I. Urbančič – op. Z. Č.], ker jih mora pokonci držati zvezna država »zmeraj le na račun drugih v tej zvezi«. O Makedoncih pa je menil, da »želijo biti federativna nacija z lastno federativno državnostjo«. Državnost je odrekal tudi Bosni in Hercegovini in njeni »samonikli« državnosti, ki ni bila »osmislijev lastnega edinstvenega zgodovinskega *nacionalnega gibanja*« (označil I. Urbančič – op. Z. Č.). Šlo je za območja, ki so jih leta 1940 v Srbiji (Srbski kulturni klub) štelí za del Srbije oz. za »Banovino« Srbijo. Glede »*principialne*

dobile ustavni položaj držav. S tem se je proces »federalizacije federacije«, ki se je začel v drugi polovici šestdesetih let, po t. i. političnem padcu Aleksandra Rankovića kot tistega, ki naj bi poosebljal nasprotovanje temu in zagovarjanje centralizma kot sredstva srbske hegemonije, končal. Zaradi nezadovoljstva s takšnim ustavnim stanjem, zlasti pa zaradi politične oziroma upravne razdelitve Srbije na tri v bistvu enako-pravne dele, so v Srbiji želeli doseči spremembo ustave. Šlo je za dogajanje, nasprotno tistemu iz let 1939 in 1940, ko so v Srbiji, v srbski politiki in med srbskimi intelektuali, nasprotovali »banovizaciji« jugoslovanske države, ker je ta postavila Hrvaško in Hrvate v poseben pravni in politični položaj. Takrat srbski politiki to ni bilo všeč, kot jim ni bila všeč ustava iz leta 1974, češ da je jugoslovansko federacijo spremenila v konfederacijo in Srbijo federalizirala.

Glede tega so se začeli glasneje in jasneje oglašati v začetku osemdesetih let, po Titovi smrti. Ustava jim sicer ni odgovarjala niti pred tem, a tega niso tako jasno (ali javno) kazali. Če so srbski politiki v obdobju prve Jugoslavije, zlasti v času vidovdanske ustave, branili ustavno ureditev, ki jim je zaradi centralizma odgovarjala, v drugi Jugoslaviji niso bili zadovoljni z ustavno ureditvijo in federativnostjo, zlasti takšno, kot jo je uzakonjala ustava iz leta 1974. V prvi Jugoslaviji so srbski politiki s tem, ko so nasprotovali zahtevam po spremembi ustave, kar so v času vidovdanskega parlamentarizma zahtevale mnoge stranke, najbolj HRSS/HSS, ohranjali svoj vladajoči položaj in položaj Srbije ter tamkajšnjih Srbov; bili so v vlogi »ustavobraniteljev«. V drugi jugoslovanski državi pa se je vloga »ustavobraniteljev« prenesla na tiste, ki so zagovarjali ustavno ureditev, kakršno je z ustavo leta 1974 prinesla »federalizacija federacije«, to pa je bila v prvi vrsti slovenska politika. Ta je vse od začetka druge jugoslovanske države odločno zagovarjala načela federativnosti in njihovo izvajanje v praksi. Zlasti pa se je postavila v vlogo branilke ustavne ureditve v osemdesetih letih, zlasti v drugi polovici tega desetletja, ko se je z Miloševićem in njegovo politiko jasno pokazal srbski nacionalizem s hegemonističnim namenom. Ni nastopil le kot branilec Srbov in srbstva na Kosovu, ampak je želel doseči prevlado Srbov in srbstva nad celotno jugoslovansko državo. Vloga »ustavobraniteljstva« se je iz predvojnega stanja, ko so srbski politiki branili ustavo zaradi njenega centralizma, prenesla na tiste, ki so zagovarjali federativnost in nasprotovali centralizmu, kakršnega so nameravali uvesti srbski politiki pod vodstvom Miloševića in ob pomoči vrha jugoslovanske vojske. V prvi Jugoslaviji je imelo »ustavobraniteljstvo« namen zagotavljati Srbom vodilni in hegemonistični položaj, medtem ko je namen »ustavobraniteljstva«, ki ga je v osemdesetih letih najbolj predstavljala slovenska politika, bil prav nasproten. Obraniti federativnost – ohraniti t. i. avnojsko Jugoslavijo – in stopnjo dosežene federativnosti pred centralizmom in srbskim hegemonizmom, kakršnega je želel vsiliti Milošević.

[označil I. Urbančič – op. Z. Č.] podlage za ustanovitev 'števila' republik« po Urbančičevem mnenju, kar se je skladalo z mnenjem srbskih akademikov in njihovega memoranduma, naj ne bi bilo »podlage v polnem upoštevanju zgodovinskih nacionalnih zakonitosti«. Pri tem je mislil na odlok Avnoja, sprejet 29. 11. 1943 (2. zasedanje Avnoja, Jajce), o federativnosti in na razlago memoranduma SANU o tem, češ da ta sploh ne more veljati, ker ga niso sprejeli izvoljeni predstavniki srbskega naroda. – Ivo Urbančič, »Jugoslovanska 'nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije«, *Nova revija*, št. 57 (1987): 45, 46.

Pri zagovarjanju ustavne ureditve in njenem branjenju je v zgodovini jugoslovanske države na eni strani mogoče opaziti enakost, na drugi pa glede na tiste, ki so predstavljali »ustavobranitelje«, in glede na to, kaj so branili, popolno nasprotje. Eni so branili centralizem, pri čemer so se najbolj zagreti »branitelji« v času prve Jugoslavije posluževali tudi strelav na tiste, ki so zahtevali ustavne spremembe, kar se je junija 1928 dogodilo v Narodni skupščini Kraljevine SHS, drugi so v drugi Jugoslaviji pred zagovorniki centralizma branili doseženo stopnjo federativnosti. Branili so uporabnost federativnosti, da ta ne bi bila le črka na papirju, ampak bi živela v vsakodnevni politični praksi. Zagovarjali ali politično branili so doseženo stopnjo federativnosti, ki je v praksi zagotavljala veliko avtonomijo posameznih republik, njihovo samoupravo ob upoštevanju načel in prakse samoupravljanja. Šlo je za zagotavljanje pravice do suverenosti narodov, njihove državnosti oziroma njene stopnje, dosežene s »federalizacijo federacije«. Nekoliko je spominjalo na »boj za staro pravdo«, na boj za ohranitev doseženih pravic, doseženega položaja federalnih enot nasproti državnemu centru.

»Ustavobraniteljstvo« enih in drugih, tistih iz prve in tistih iz druge Jugoslavije, ni imelo posebnega uspeha. V prvem primeru je jugoslovanski kralj vprašanje ustave in zahtev po njeni spremembi prekinil z njeno razveljavitvijo in uvedbo novega ustavnega reda, ki je še bolj poudaril centralizem ter etnični unitarizem z namenom »jugoslovanizacije« države; v drugem primeru pa se je »ustavobraniteljstvo« končalo z razpadom države. »Ustavobraniteljem«²³ namreč ni uspelo obvarovati ustavne ureditve – formalno so jo sicer ohranili, dejansko pač ne –, tako da je ostala le možnost razhoda, razdružitve države. Tisti, ki so želeli spremembo ustavnega reda, niso imeli posluha za kakršenkoli kompromis, zato »ustavobraniteljem« ni preostalo nič drugega, kot da razmišljajo in delujejo v obrambo lastnih državnih, nacionalnih interesov, da bi se tako zaščitili pred centralizmom, srbskim hegemonizmom in »srbizacijo«. To je bil eden od bistvenih razlogov za slovenski »beg« iz Jugoslavije ali od Jugoslavije.

Ob dogajanju v Črni gori januarja 1989, ko je pod pritiskom t. i. mitingašev, ki so bili prosrbsko – mилошеvičevsko – nastrojeni v skladu z Miloševićevo »ugotovitvijo«, da je Črna gora »drugo oko v glavi« (eno je bila Srbija), bilo prisiljeno odstopiti črnogorsko politično in državno vodstvo in se je Črna gora »predala« Srbiji, kar je bila

23 »Ustavobraniteljstvo«, ki ga je izvajala slovenska politika, prvenstveno ni bilo v branjenju oblasti in političnega sistema, tj. razrednega, ampak v branjenju nacionalnega, položaja in vloge federalne enote – republike. Nastajajoča slovenska politična opozicija je »ustavobraniteljstvo« sicer ocenjevala kot branjenje oblastnega položaja ZKS in je nanj gledala s posmehom. Zanimal jih je namreč padec komunizma, oblasti komunistične stranke, pri čemer pa sprva niso razumeli vloge ustavobraniteljstva na državni ravni, kjer so branili v ustavi doseženo stopnjo državnosti republik. Ustavobranitelji so namreč imeli pred očmi prvenstveno ohranitev položaja republik-držav, kakršen je bil dosežen z ustavo iz leta 1974. Pred očmi so seveda imeli svojo državo, tj. Slovenijo. Ustavobraniteljstvo ni bilo branjenje političnega sistema in oblasti, ampak branjenje dosežene stopnje državnosti v okviru SFRJ. Na to se je kasneje naslonila osamosvojitve Slovenije. Glede ohranitve oblasti pa je vladajoča ZKS pokazala, da je praktično za delitev oblasti, ko je Skupščina SR Slovenije decembra 1989 na osnovi septembra 1989 sprejetega amandmaja, da »v družbenopolitičnem življenju enakopravno sodelujejo vse organizacije delovnih ljudi in občanov, ki delujejo v skladu z ustavo« (*Uradni list SRS*, 32–1704, 2. 10. 1989, amandma IX, točka 26.), s čimer je formalno odprla možnost ustanavljanja in delovanja političnih strank, sprejela zakonodajo o političnem združevanju, tj. strankarstvu (*Uradni list SRS*, 42-2192, 29. 12. 1989), in zakon o volitvah (*Uradni list SRS*, 42-2188, 29. 12. 1989) ter v začetku januarja 1990 izdala zakon o volitvah.

prva stopnja nameravane srbizacije jugoslovanske države, je predsednik predsedstva CK ZK Slovenije Milan Kučan rekel: »Jasno je treba povedati, da za vsako Jugoslavijo nismo, ne za tako, kot se sedaj v nekaterih delih Jugoslavije ponuja, ne za centralistično in unitaristično.«²⁴ Do takrat so v vodstvu ZKS menili, da je Jugoslavija »naša država in naša perspektiva«, po tem pa nič več. Dogajanje v Titogradu, kot se je takrat imenovala Podgorica, je bil za slovensko oblast očitno Rubikon, ki ga je Milošević prekoračil. V odnosu do Jugoslavije je dogajanje v Črni gori tudi za ZKS in slovensko politiko pomenilo »Rubikon«.

Želja po »jugoslovanizaciji« jugoslovanske države na osnovi srbstva se je sicer pojavljala v različnih obdobjih. To je veljalo tudi za drugo Jugoslavijo – kljub federativnosti, ki je načelno zagotavljala enakost vseh narodov, ki so jo tvorili. Izražena je bila bolj prikrito, v zadnjih letih druge Jugoslavije pa zelo odkrito in jasno, agresivno in z omenjanjem možnosti uporabe orožja za doseg tega cilja. Srbska politika pod vodstvom Slobodana Miloševića in pod idejnim vplivom SANU je v drugi polovici osemdesetih let zahtevala, da se v federativni Jugoslaviji uvede pravilo »en človek – en glas«.²⁵ Namen tega načela, ki so ga predstavljali kot izraz najvišje stopnje demokratičnosti, je bil, da na ta način Srbi kot številčno največji narod v jugoslovanski državi dobijo zagotovljeno prevlado in s tem možnost izpeljave »srbizacije«. Pogledi z začetka jugoslovanske države so se ponovili ob njenem koncu in so v mnogočem, če ne kar usodno, vplivali na konec Jugoslavije ter na konec jugoslovanskega obdobja v zgodovini.

V.

Ena od značilnosti prve Jugoslavije je bila politika celovitega jugoslovanstva z namenom ustvarjenja jugoslovanske države kot enonacionalne, podobne državam, ki so nastale z združevanjem v 19. stoletju. Toda pri njih je šlo dejansko za združevanje enega naroda, pri nastanku jugoslovanske države pa ni bilo tako. Da bi dosegli

24 SI AS 1589, t. e. 1039, Magnetogram 78. seje P CK ZKS, 16. 1. 1989.

25 Milošević je za svojo politiko srbizacije druge Jugoslavije kot politično sredstvo uporabljal Zvezo komunistov, vladajočo politično organizacijo (stranko), ki je bila eden od t. i. temeljnih stebrov jugoslovanske države in njene trdnosti ter zagotovilo njene enotnosti. ZKJ si je želel podrediti in jo uporabiti za svojo politiko. Odpor proti takšnim poskusom je pokazala ZK Slovenije, po siceršnjem obotavljanju se ji je pridružila še ZK Hrvaške. Prevzem ZKJ je Milošević želel doseči s 14. kongresom ZKJ (20.–22. 1. 1990), za katerega je izsilil, da je dobil ime izredni kongres, čeprav je bil predviden kot redni v istem letu (glede na statutarno določen štiriletni cikel kongresov ZK), tj. leta 1990, kar pa se mu ni posrečilo. Delegacija ZK Slovenije je protestno zapustila kongres, ko je ta po Miloševićevem diktatu zavrnil vsak predlog, ki so ga podali slovenski delegati, ker so bili njihovi predlogi v nasprotju z Miloševićevimi pogledi. Z odhodom slovenske delegacije s kongresa, tej so se pridružili še delegati ZK Hrvaške, je kongres prenehal delo. Načrtovali so sicer njegovo nadaljevanje, do česar pa ni prišlo in tako je ZKJ kot nekakšen varuh in garant enotnosti druge Jugoslavije (zaradi t. i. razrednega unitarizma, ki naj bi se kazal v enotnosti in enovitosti ZKJ ter skupnih interesov delavskega razreda in delovnih ljudi) razpadel in izgubil svojo politično vlogo. Milošević je nato skušal svojo politiko, ki je temeljila na prepričanju, da morajo imeti Srbi v Jugoslaviji večjo veljavo in več besede, uresničiti s pomočjo Predsedstva SFRJ, kolektivnega suverena jugoslovanske države, s tem da je v osemčlanskem organu imel štiri člane, ki so brezkompromisno podpirali njegove politične poglede in načrte, kar pa mu vseeno ni prineslo posebnega uspeha pri načrtih srbizacije druge Jugoslavije.

»ideal«, ena država – en narod, so v jugoslovanski državi kot sredstvo »talilnega lonca« za zlitje različnih narodov v enega samega uporabljali upravni centralizem in z njim povezan narodnostni unitarizem. Unitarizem, prisoten od vsega začetka jugoslovanske države, je dobil poseben zagon za časa osebne diktature kralja Aleksandra in »njegove« Jugoslovanske narodne stranke v prvi polovici tridesetih let. To je bilo obdobje najintenzivnejšega »jugoslovanjenja«, pri čemer so bili načini za njegovo uresničitev mnogokrat zelo brezobzirni. Namen je posvečal sredstvo. Po »padcu« režima JNS sredi leta 1935 se je intenzivnost »jugoslovanizacije« nekoliko zmanjšala, a je ostala veljavno politično načelo za doseg celovitosti jugoslovanstva kot zagotovila državne čvrstosti. Z »dogovornim jugoslovanstvom« naj bi bilo sicer unitarizma kot političnega sredstva praktično konec, a je razmišljanje o »jugoslovanizaciji« ostajalo v veljavi. Dokončno naj bi izgubila pomenu z uvedbo federativnosti in načela »bratstva in enotnosti« ter načela o enakosti in enakopravnosti vseh narodov, ki so tvorili drugo Jugoslavijo. Načeloma je bila ideja »jugoslovanjenja« pokopana, v praksi pa se je v posameznih primerih kazala tudi za časa druge Jugoslavije.

V drugi Jugoslaviji so bili kljub federativnosti, zgrajeni na priznavanju različnosti narodov, tudi poskusi unitarizma kot sredstva za poenotenje »jugoslovanstva«. Ti so bili najopaznejši sredi petdesetih let v obdobju uvajanja samoupravljanja kot jugoslovanskega političnega sistema. Na neki način jih je vzpodbudilo prav samoupravljanje oziroma so tega razumeli kot mogoče sredstvo unitarizma, s tem pa tudi odprave federativnosti, zgrajene na nacionalni osnovi z združevanjem narodov in njihovih »držav« v enotno državo. Zamisel od odprave federativnosti na nacionalni osnovi se je zlasti povezovala z uvedbo t. i. komunalnega sistema,²⁶ v katerem so občine kot upravne enote s političnimi funkcijami dobile posamezne pristojnosti, ki jih je do tedaj imela le država. Namesto federativnosti, temelječe na pravici do samoodločbe naroda, naj bi po mnenju teh druga Jugoslavija predstavljala federacijo samoupravnih občin-komun. S tem naj bi se izgubila nacionalna osnova in narodnost ne bi igrala pomembne vloge, kar bi omogočalo večjo možnost narodnostnega poenotenja, tj. unitarizma.

Zaradi razmišljanj o unitarizmu, ta naj bi bil uveljavljen predvsem na področju kulture, se je v drugi Jugoslaviji odprlo nacionalno vprašanje, ki naj bi bilo s federativnostjo sicer za »večno« rešeno. Pa ni bilo! V resnici je »razrednost« samoupravljanja, zlasti komunalni sistem, odprla nacionalno vprašanje. Poudarjanje razrednega je namreč povzročilo, da je nacionalno za tiste, ki so želeli na »krilih« razrednega zmanjšati njegov pomen za načela jugoslovanskega federalizma, postalo odveč. Nacionalno so želeli nadomestiti z razrednim, to pa je imelo nasproten učinek, ki se je kazal v »odprtju« nacionalnega vprašanja. Na razrednem momentu, ki ga je imelo samoupravljanje, so

26 Namen t. i. kardeljanskih občin, zakon o njih je bil sprejet junija 1955 (*Uradni list FLRJ*, 26-269, 22. 6. 1955, Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev), je bil decentralizacija, zato so v skladu z razumevanjem samoupravljanja predstavljale stopnjo odmiranja države. Zakonsko je bila občina »temeljna politično-teritorialna organizacija samouprave delovnega ljudstva in temeljna družbeno-ekonomska skupnost prebivalcev na njenem območju«, ki je imela »vse pravice in dolžnosti pri vodstvu družbenih zadev, izvzemši pravice in dolžnosti, ki so z ustavo ali zakonom določene za okraj, republiko ali federacijo«. Na svojem ozemlju je imela torej določene značilnosti, ki jih ima sicer država oz. njena oblast.

namreč želeli oblikovati »skupno jugoslovansko zavest«, ki naj bi izrinila narodnostni moment in omogočila unitarizem.

Unitarizem in nacionalno vprašanje kot nasprotovanje temu sta skupna tako prvi kot drugi Jugoslaviji. Načelo in namen unitarizma sta bila ista, različen pa je bil odnos do tega, in to predvsem v odtenkih, razlika je bila tudi v tem, da je bil unitarizem v drugi Jugoslaviji hitro zatrt, čeprav je podtalno še živel.

Tisti, ki so videli možnost etničnega unitarizma v poudarjanju razrednega momenta kot bistvenega povezovalnega člana za Jugoslavijo kot socialistično državo, v kateri ima poseben pomen delavski razred, in so tako želeli »otopiti« nacionalni moment, so to nameravali doseči s pomočjo komun, tj. občin. Te so v jugoslovanskem političnem sistemu, v samoupravljanju, dobile posebno vlogo, saj so imele nekatere pristojnosti, ki jih je do tedaj imela le državna uprava. Namen tega je bil v decentralizaciji in zmanjševanju moči zvezne uprave, ne pa v zanikanju nacionalnega. Zaradi vloge in funkcij, ki so jih v komunalnem sistemu dobile občine, so se pojavili pogledi, da naj Jugoslavija postane »zveza komun«. Tako naj ne bi bila več zveza republik, katerih osnova je bila nacionalna, ampak zveza »nenacionalnih« komun,²⁷ kar bi omogočilo lažji etnični unitarizem in večjo možnost upravnega in političnega centralizma. Unitarizem bi omogočil večji centralizem – in obratno. O zamisli »federacije komun« je bilo še največ razprav na 7. kongresu ZKJ aprila 1958 v Ljubljani, a je bilo tudi tam takšno razmišljanje zavrnjeno.²⁸ Etnični unitarizem na »razredni« osnovi ni dobil podpore.

V zvezi z željo po unitarizmu, ki se je nakazovala tudi z zmanjševanjem pomena nacionalnega dejavnika v drugi Jugoslaviji, se je še pred 7. kongresom ZKJ »oglasil« Edvard Kardelj kot eden od tvorcev federativnosti in zagovornik načela pravice do samoodločbe. Hkrati je bil tudi »oče« ideje komunalnega sistema kot nadgradnje samoupravljanja in njegove »prevedbe« na raven države. Njegov javni odziv glede unitarizma in z njim povezanega hegemonizma so najbrž v veliki meri izzvala tudi stališča srbskega politika Petra Stambolića, ki jih je izrekel na seji ideološke komisije CK ZKJ (ki jo je vodil) v začetku maja 1956, ko se je zavzel za krepitev enotnosti narodov v Jugoslaviji s kulturnim zblíževanjem in predlagal, da se oblikujejo tri jezikovna območja, srbskohrvaško/hrvaškosrbsko, slovensko in makedonsko. Na osnovi teh stališč se je začelo delovanje v smeri poenotenja kultur. V Sloveniji so se temu najprej javno uprli kulturniki, medtem ko so slovenski politiki svoja stališča in pomisleke izrekli v okviru svojih političnih organov in so ti ostali prikriti javnosti. O problemih zaradi centralizacije na področju kulture je slovenski politični vrh razpravjal v začetku leta 1957, potem ko je dobil elaborat ideološke komisije CK ZKJ o tej temi, ter zavzel odklonilno stališče.²⁹

27 Leta 1955 je bilo v FLRJ 1479 občin-komun, v Sloveniji 130; 1963 je število občin v Jugoslaviji padlo na 581, v Sloveniji na 66. – *Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak* (Beograd: Savezni zavod za statistiko, 1989), 29, 2, 3.

28 Mateja Režek, *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem: (1948–1958)* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 81–91.

29 Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 318–28.

Javno je svoje stališče o unitarizmu, enotni »jugoslovanski kulturi« in s tem povezani možnosti hegemonizma leta 1957 izrekel Edvard Kardelj. Odločil se je znova izdati svoje delo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki je sicer pod psevdonimom Sperans izšlo že leta 1939. Za njegovo drugo izdajo je napisal obširen predgovor in v njem razložil tudi takratno jugoslovansko nacionalno vprašanje. Očitno ga je k temu izzvalo vprašanje unitarizma in razumevanja federativnosti, kakršno se je takrat pojavljalo v nekaterih političnih krogih v posameznih republikah (BiH, Srbija). Kardelj je v predgovoru razjasnil razumevanje naroda v drugi Jugoslaviji in zavrnil zamisli o unitarizmu. V zamislih o jugoslovanski državi kot »federaciji komun« je namreč zaznal namen unitarizma in centralizma kot njegovega sredstva. Jasno je povedal, kaj je »jugoslovanstvo« v federativno organizirani jugoslovanski državi, in nastopil proti t. i. integralnemu jugoslovanstvu, ker pomeni zanikanje jugoslovanskih narodov. »Jugoslovanstva« ni razumel kot spajanja jezikov in kultur, kar je bila težnja etničnega unitarizma v prvi Jugoslaviji, podobne težnje pa so se pokazale tudi v drugi, ampak kot »organsko rast in krepitev socialistične skupnosti delovnih ljudi in vseh narodov Jugoslavije, [...] afirmacijo njihovih skupnih interesov na bazi socialističnih odnosov«. Narodnostno »jugoslovanstvo« je zavrnil, »trdnost skupnosti jugoslovanskih narodov« pa je videl v »skupnosti družbenih, materialnih in s tem tudi političnih interesov narodov Jugoslavije«. ³⁰ Nastopil je tudi proti hegemonizmu, ki ga je zaznaval v srbskem nacionalizmu, in proti izražanju nacionalizma nasploh pri vsakem narodu v Jugoslaviji. Pri srbskih politikih, denimo pri Rankoviću, si je zato prislužil oznako slovenskega nacionalista – le zato, ker ni sprejel razmišljanj o unitarizmu oziroma ker ga je odklonil in se zavzel za samostojnost posameznih narodov in njihovo enakost ter enakopravnost. Nacionalno vprašanje se je kazalo na mnogih področjih življenja druge jugoslovanske države, vse od gospodarstva, kulture pa tudi športa. Da je bilo odprto, je pokazalo politično dogajanje v začetku šestdesetih let. Šlo je za nadaljevanje razmišljanj o unitarizmu na področju kulture, zlasti književnosti, ki pa je dobilo izraz v vprašanju centralizma kot načina upravljanja federativno organizirane države. Nacionalno vprašanje, povezano z vprašanjem centralizma na eni in federativnostjo na drugi strani, so »odprli« poborniki unitarizma in zmanjševanja nacionalne komponente v jugoslovanski federativnosti. Želeli so spremeniti bistvo jugoslovanske federativnosti – združevanje narodov v skupno državo na osnovi pravice do samoodločbe naroda.

Kot enega od izrazov unitarističnih teženj lahko razumemo »unificiranje« srbskega in hrvaškega jezika z enotnim pravopisom. Šlo je za dva jezika z različno izgovarjavo – pri enem je bila ta ekavska, pri drugem ijekavska – ter različnima pisavama (cirilčno in latinično), vendar je bila v ozadju očitno politična odločitev, da se ta dva sicer sorodna jezika pravopisno poenotita. Decembra 1954 je bil podpisan t. i. novosadski dogovor. Podpisali so ga v glavnem jezikoslovci iz Hrvaške in Srbije, iz Matice srbske in Matice hrvaške, pa tudi jezikoslovci iz Bosne in Hercegovine ter Črne gore. Pri tem je imel vlogo tudi Aleksandar Ranković kot jugoslovanski minister za notranje zadeve in eden vodilnih funkcionarjev ZKJ. Nastal je srbohrvaški ali hrvaškosrbski

30 Edvard Kardelj (Sperans), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 59, 60.

jezik z enotnim pravopisom, različnimi izgovarjavami in pisavami. Enoten pravopis je bil sprejet leta 1960.

Srbohrvaški/hrvaškosrbski jezik z enotnim pravopisom pa je bil tisti povod, zaradi katerega se je v Hrvaški začela t. i. »hrvaška pomlad«. V tem jezikovnem, pravopisnem poenotenju so videli tudi način za združevanje južnoslovanskih narodov, zato so se temu začeli upirati. Marca 1967 so hrvaški jezikoslovci in književniki oblikovali Deklaracijo o imenu in položaju hrvaškega knjižnega jezika, s čimer so odprli vprašanje svojega jezika kot samostojnega in posebnega, kot izraza hrvaškosti. Jezikovno vprašanje je dobilo politični pomen. Vprašanje hrvaškega jezika je bilo le začetek odprtja hrvaškega vprašanja v drugi Jugoslaviji.

»Unitarizem«, ki sta ga doživela srbski in hrvaški jezik z enotnim pravopisom, Slovencev ni zadeval. Vendar sta prav nastanek in uporaba srbohrvaškega/hrvaškosrbskega jezika kot prevladujočega, če ne kar uradnega v državi, sprožila odziv Slovenije. Novembra 1966 so slovenski politiki izrazili zahtevo, da naj zvezna uprava v praksi dosledno spoštuje vse jezike narodov in narodnosti in naj ne prevladuje srbohrvaški/hrvaškosrbski jezik. Pri tem so se sklicevali na neodtujljivo pravico, da ima vsak narod svoj jezik s svojim imenom. Za slovenski jezik so zahtevali, da ima na ravni celotne države enake »pravice« in uporabo, kot je to veljalo za srbohrvaški/hrvaškosrbski jezik.

Odpor ali upor proti prevladovanju srbohrvaščine/hrvaškosrbščine v resnično posebnem okolju, namreč v vojski (Jugoslovanski ljudski armadi), je bila v letih 1970 in 1971 »akcija« upokojenega generala Jake Avšiča. Zahteval je, da se tudi v vojski uporablja slovenščina. S tem je dregnil v posebno obliko »unitarizma«, ki ga je posebej vztrajno gojila jugoslovanska vojska na vseh ravneh – imela se je za »kovačnico bratstva in enotnosti«, tudi na jezikovni. Srbohrvaščina/hrvaškosrbščina je bila razumljena kot uradni in edini jezik, uporabljan v JLA, ne le pri poveljevanju. To so utemeljevali s tem, da gre za »vojnički« jezik, ki nima nobene zveze z nacionalnim. Zahteva, ki jo je podal Avšič z zapisi v slovenskem tisku, resda ne v političnih časnikih in časopisih,³¹ je bila sprejeta kot izraz slovenskega nacionalizma in napad na »jugoslovanstvo«, ki ga je gojila JLA. Poleg tega pa je dregnil v še eno »svetinjo« jugoslovanske vojske, ko je izrazil misel, da naj bi služenje vojaškega roka potekalo v republiki, od koder prihaja vojak.

Vojska je takšno zahtevo razumela kot izraz slovenskega nacionalizma, enako kot oblikovanje enot teritorialne obrambe. Te so bile po odločitvi državno-partijskega vodstva in s posebno ter osebno zavzetostjo Tita oblikovane jeseni 1968 kot odziv na vdor vojaških sil Varšavskega pakta (brez sodelovanja vojske Nemške demokratične republike in Romunije) v ČSSR (20./21. avgusta 1968), s katerim so zatrli poskus

31 Svoje misli o rabi slovenskega jezika v JLA je Jaka Avšič objavil v osrednji slovenistični reviji *Jezik in slovstvo* (O poveljalnem jeziku NOB Slovenije, 4 (1969): 97–104) in v reviji za književnost in kulturo *Sodobnost* (Nekaj pripomb o rabi jezikov v JLA, 4 (1970): 408–27; Pravica naroda in enakopravnost (1971): 504–12, Nekaj o slovenskem vojaškem naraščanju, 7 (1971): 773–75). Poleg Avšiča je o potrebi rabe slovenščine v JLA pisal tudi psihiater Janez Rugelj, ki je od leta 1945 do 1970 bil pripadnik JLA (Še enkrat: zakaj slab odziv v vojaške šole in akademije?, *Teorija in praksa*, 10 (1970): 1449–54). Stane Kotnik, Polemika o stanju in razmerah v JLA, *Teorija in praksa*, 12 (1970): 1744–54. O jezikovnem vprašanju v Jugoslaviji je pisal tudi Svetozar Polič, Narodi in narodnosti ter položaj njihovih jezikov v Jugoslaviji, *Teorija in praksa*, 2 (1970): 184–96.

demokratizacije ali vsaj liberalizacije socializma v tej državi in na sploh v državah, ki jih je ideološko in politično obvladovala Sovjetska zveza. Oblikovanje štabov teritorialne obrambe in poveljevanje njihovim enotam je bilo predano v roke republiških političnih vodstev. V vrhu jugoslovanske vojske so v tem videli začetek nastajanja republiških, nacionalnih vojsk. Zlasti jih je motila slovenska teritorialna obramba, ki je svojo obrambno vlogo vzela resno in se oboroževala mimo vojske z nakupi lahkega pehotnega orožja in opreme v tujini (konkretno v Franciji). Ker je vojaški vrh želel ohraniti svoj monopolni položaj glede obrambe države in delovati kot vsejugoslovanska institucija, je rovaril proti slovenski teritorialni obrambi in jo skušal prikazati kot izraz slovenskega separatizma. Njeno delovanje so hoteli preprečiti z organizirano politično spletko.³² V vojaškem vrhu namreč niso bili navdušeni nad reformo federacije, ker je bila ta v popolnem nasprotju s centralističnimi pogledi vojske. Menili so, da dajejo ustavne spremembe republikam preveliko vlogo in možnost ustvarjati svojo politiko tudi na področju obrambe. Zato so nasprotovali »federalizaciji federacije« in želeli ohraniti stanje, kakršno je bilo doseženo v ustavi iz leta 1963. Ta pa je bila glede federativnosti izraz kompromisa med centralističnimi in federalističnimi pogledi. Federativnost je bila v ustavi postavljena na drugo mesto, za političnim sistemom, kar je kazalo novo ime države, Socialistična federativna republika Jugoslavija. To je bila nekakšna zmaga centralistov nad federalisti, pri čemer je prve posebljal Aleksandar Ranković,³³ druge pa Edvard Kardelj.

Politični »spopad« obeh politikov in stališč, ki sta jih glede organizacije države zagovarjala, se je začel konec petdesetih in zlasti v začetku šestdesetih let. Razlog so bili različni pogledi na to, kako se politično spopasti z gospodarsko krizo oziroma gospodarskim zastojem, ki je sledil hitremu gospodarskemu razvoju v drugi polovici petdesetih let.³⁴ Centralisti so menili, da je za reševanje gospodarskih težav potrebna večja vloga državnega centra, državne uprave, federalisti pa, da je treba dati večjo vlogo republikam.

32 Vojaški vrh je s pomočjo obveščevalne službe organiziral spletko s kodnim nazivom Vrh, katere namen je bil prikazati »oboroževanje Slovenije zaradi osamosvojitve v določenem trenutku«. Kot dokaz, da gre pri teritorialni obrambi v resnici za oblikovanje republiških – nacionalnih vojsk, jim je služil nakup lahke oborožitve za potrebe slovenske TO leta 1969 v Franciji. To so predložili Titu, ki pa se v zvezi s tem ni odzval (v nakupu oborožitve za Slovensko TO ni videl ničesar spornega), zato se je spletko nadaljevala in dosegla epilog štiri leta kasneje. V srbski Službi državne varnosti so ob sodelovanju nekaterih iz vojaške obveščevalne službe pripravili »dokazno« gradivo, ki naj bi ga sestavil avstrijski vojaški ataše, v katerem naj bi poročal o prizadevanju vodstva Slovenije, da bi oblikovalo republiško vojsko in se od Jugoslavije osamosvojilo. To gradivo, sestavljeno iz delno ponarejenih poročil, je dobilo ime Zelena knjiga (platnice, med katere je bilo vstavljeno, so bile zelene). Šlo je za spletko z jasnimi političnimi namenom diskreditiranja slovenskega političnega vodstva, predvsem pa Kardelja, ki jim je bil zaradi reforme federacije trn v peti. – Mirko Munda, *Beograjska spletko* (Maribor: Večer, 2001).

33 Ranković je bil v jugoslovanski državopolitični hierarhiji najvišje postavljen Srb in je zato posebljal srbski politični pogled na jugoslovansko državo. Toda bolj kot on je bil srbsko nacionalistično nastrojen predsednik srbske vlade Slobodan Penezić-Krcun (1918–1964); v letih 1946–1953 je bil srbski notranji minister, nato do leta 1962 podpredsednik srbske vlade, od 1962 do 1964 (novembra je umrl v prometni nesreči) pa predsednik srbske vlade. Kot unitarist in srbsko nacionalno/nacionalistično naravnani je bil med srbskimi politikmi najbolj kritičen do Tita in se je z njim mnogokrat spustil v prepir; v enem od teh je Titu rekel, da je z njim vse v redu, škoda pa je le, da ni Srb. V zadnjem srečanju Tita in Penezića konec leta 1963 (na Brionih) je Penezić (nepreverjeno!) Titu očital, da je nepravičen do Srbov.

34 O gospodarski krizi oz. zastoju gospodarskega razvoja v Jugoslaviji/Sloveniji Jože Prinčič, *V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999).

Gospodarska kriza je bila generator politične krize, ki se je nato s plimami in osekami kazala vse do konca jugoslovanske države, saj je razkrila nasprotja v načinu njenega reševanja, ali z večjo vlogo države, njenega centra ali z večanjem vloge in položaja republik, tj. z nadaljevanjem decentralizacije in »federalizacije federacije«. Pri tem je svoj del odigrala tudi gospodarska razvitost posameznih jugoslovanskih republik. Na eni strani so bile manj gospodarsko razvite, ki so pomoč za svoj razvoj pričakovale od vlaganj države, državnega centra, na drugi pa sta bili Slovenija in Hrvaška – gospodarsko razvitejši republiki. Zahtevali sta reformo in »federalizacijo federacije«. Gospodarski prepad med nerazvitimi in razvitimi republikami se je tako kazal na političnem področju, blažila pa ga je osebnost Tita, na čigar avtoriteto sta računali obe strani, centralisti in federalisti. Tito je politično spretno lovil ravnotežje med obema stranema, tako da je sprva pritrjeval centralistom, nato pa se je nagnil k federalistom in jim dal zeleno luč za »federalizacijo federacije«. Centralisti so se »potuhnili«, zlasti po tem, ko je bil iz politike »odstranjen« Ranković kot tisti, ki je veljal za njihovega vodilnega političnega aduta. Srbska politika kot poglavitna zagovornica centralizma se je na videz prilagodila »federalizaciji federacije« in je s stisnjenimi zobmi sprejela njen »vrh«, ki ga je predstavljala ustava SFRJ iz leta 1974. V drugi polovici osemdesetih let pa je v politiki Slobodana Miloševića vsa politična frustracija glede tega izbruhnila na dan.

Pri spremembah v organizaciji jugoslovanske države in odzivu nanje v srbski politiki v prvi Jugoslaviji, ko niso sprejeli »dogovornega jugoslovanstva« in »banovizacije« jugoslovanske države kot mogočega načina njene federalizacije, ter sprejemanju »federalizacije federacije« v drugi Jugoslaviji je bilo kar nekaj podobnosti. V obeh primerih so menili, da gre za usmeritev, ki škodi Srbiji, Srbom in srbstvu, in so zato nasprotovali obema spremembama organizacije države in pri tem uporabili nacionalizem kot obliko svoje politike. Tako so želeli »ukrojiti« jugoslovansko državo na način, ki bi jim najbolj odgovarjal in dajal Srbiji ter Srbom v njej prvenstveni položaj. Ko je srbska politika, tako iz prve kot druge Jugoslavije, ocenila, da je njihov hegemonistični položaj zmanjšan, je nasprotovala spremembam glede organizacije države in nanje gledala kritično.

V prvi in drugi Jugoslaviji je nastala politična napetost ali kar kriza, ko so srbski politiki začutili, da niso več v večvrednem položaju in da niso upoštevani tako, kot so menili, da jim pritiče. Želeli so imeti politično moč in položaj, okoli katerega se vrtili politično dogajanje. Želeli so biti os jugoslovanske politike. Ko so menili, da v jugoslovanski politiki nimajo več odločujoče besede, so povzročili politične krizne razmere in politično nelagodnost v vsej državi. Vsako spreminjanje organizacije države, v prvi Jugoslaviji »banovizacijo«, v drugi pa »federalizacijo federacije«, so zato sprejeli kritično in odklonilno. Na vsako spremembo so gledali skozi vprašanja vloge in položaja srbskega naroda, češ da ga vsaka sprememba v organizaciji jugoslovanske države ogroža in mu nekaj jemlje. Politični odzivi srbske politike ali srbskih politikov na spremembe v prvi in drugi Jugoslaviji so bili precej enaki in ozko povezani z njihovim razumevanjem srbstva. V tem je bila enakost prve in druge Jugoslavije.

VI.

Politično dogajanje na začetku šestdesetih let je jasno pokazalo politično nasprotje med srbskimi in slovenskimi pogledi na Jugoslavijo. Ti so nato krojili politična razmerja vse do konca druge jugoslovanske države. Slovenski politični pogledi in zahteve so v drugi Jugoslaviji v veliki meri nadomestili poglede in zahteve, ki jih je hrvaška politika in z njo javnost izražala v prvi jugoslovanski državi. V drugi Jugoslaviji, ko je bilo politično nasprotje bolj v znamenju nerazumevanja med srbsko in slovensko politiko, je v drugi polovici šestdesetih let sicer zelo intenzivno izbruhnilo hrvaško vprašanje. Začelo se je z vprašanjem hrvaškega jezika, torej kot nasprotovanje nekakšnemu jezikovnemu unitarizmu, nato pa je šlo za »denarno vprašanje«, kar je bil »upor« proti centralizmu. Vse skupaj je v zahtevah, ki so jih oblikovali Hrvati na ulicah, pri čemer je nanje vplivala tudi t. i. ustaška emigracija, zadobilo nacionalistični in v določenih zahtevah »ulice« tudi separatistični izraz. Celotno dogajanje na Hrvaškem od leta 1967, ko je prišlo do »upora« zaradi hrvaškega jezika, pa do izsiljenega odstopa hrvaškega političnega in državnega vodstva konec leta 1971 je v hrvaških očeh dobilo ime »hrvaška pomlad«, med dogajanjem pa politično oznako »maspok« (iz *masovni pokret*), tj. množično gibanje.³⁵

Nacionalno vprašanje je imelo tudi – ali pa v veliki meri – »denarno« komponento oziroma vzrok v finančnih odnosih med republikami in zvezno oblastjo. Slovenija in Hrvaška kot gospodarsko najrazvitejši republiki druge Jugoslavije sta namreč od »Beograda« zahtevali pravičnejši odnos zveznih oblasti glede svojih vložkov v zvezni proračun in vračanja v republiki iz njega. Druge republike so bile v glavnem zadovoljne s tem, kar jim je zvezna oblast namenila, saj so bile pri razvoju, zlasti gospodarskem, v veliki meri odvisne od vlaganj zvezne administracije.

Drugo Jugoslavijo je tako razdeljevalo tudi dejstvo, da gospodarsko ni bila enako razvita. Šlo je za odnos med gospodarsko razvitimi in nerazvitimi, kar je povzročalo mednacionalne napetosti. Eden od razlogov za to pa je bila vloga državne uprave in njena centralistična miselnost ter delovanje. Igrala je vlogo Robina Hooda s tem, ko je jemala bogatim oziroma gospodarsko razvitejšim republikam in dajala revnim, tj. nerazvitejšim republikam. Tem je tak centralizem vsekakor odgovaljal, nasprotno pa je to veljalo za razvitejše republike, zlasti Slovenijo in Hrvaško, predvsem zato, ker se denar, ki sta ga prispevali v zvezni proračun, iz »Beograda« ni vračal nazaj za njun razvoj. Razmerje je na neki način spominjalo na tisto, ki ga je februarja 1926 ob proračunski razpravi v Narodni skupščini Kraljevine SHS, torej ob vprašanju, povezanim z denarjem, zelo slikovito prikazal Anton Korošec, ko je rekel: »Sada! smo v Velesrbiji. Glejte, danes je država tako urejena: Srbi vladajo, Hrvati razgovarjajo, mi [Slovenci – op. Z. Č.] plačujemo, Nemci, Madžari in Muslimani so pa v akciji.«³⁶

35 O razlogih, povodu in poteku »hrvaške pomladi« Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.: od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 379–433.

36 »Proračunski govor dr. Antona Korošca,« *Slovenec*, 9. 2. 1926, 2. Te Koroščeve besede so opozicijski poslanci sprejeli z odobravanjem (SLS je bila tedaj v opoziciji), vladajoča koalicija pa je ocenjevala, da so izraz sovražstva (»to je mržnja«) do Srbov. Korošec je glede tega, da Srbi vladajo, odgovoril: »Vas je 43 %, to ni mržnja, to je dejstvo.«

Tako kot je bilo gospodarsko vprašanje oziroma vprašanje, povezano z gospodarstvom in načinom upravljanja gospodarstva ter vlaganja države, eno od tistih, kjer se je v prvi Jugoslaviji močno kazal centralizem, ta pa je bil ozko povezan z nacionalnim vprašanjem, se je kot takšno kazalo tudi v povezavi s centralizmom v drugi jugoslovanski državi. Nacionalno vprašanje je bilo razvidno na področju gospodarstva, zlasti glede naložb vanj. Državna uprava v Beogradu je namreč v rokah želela imeti »platno in škarje« naložbene politike in odločanja, kje bo država vlagala v gospodarstvo.

Politika Beograda do Hrvaške pa tudi Slovenije v zvezi z naložbami v gospodarstvo je spodbudila nacionalistične poglede v obeh republikah. Na Hrvaškem so bili glede tega mnogo odločnejši in glasnejši. V Jugoslaviji se je tako ponovno odprlo hrvaško vprašanje, ki je bilo znano in značilno za prvo jugoslovansko državo. Nacionalno vprašanje in z njim vzročno-posledično povezano vprašanje načina upravljanja države, tj. vprašanje stopnje centralizma, se je vrnilo v drugo Jugoslavijo.

V zvezi z naložbeno politiko, ki jo je imela v svojih rokah zvezna vlada in z njo povezana uprava, se je sicer najprej oglasila Slovenija in izrazila svoje nestrinjanje z načinom dodeljevanja sredstev za naložbe v gospodarstvu. Leta 1958 je bila precej zadržana, ko so rudarji iz revirjev, premogovnikov Trbovlje, Hrastnik in Zagorje, s stavko izrazili nezadovoljstvo zaradi zapostavljanja njihovih premogovnikov in vrednotenja njihovega dela ter od Beograda zahtevali sredstva za tehnično posodobitev.³⁷ Takrat slovenska politika ni pretirano odločno podprla zahtev revirskih rudarjev. Mnogo odločneje pa je slovenska vlada nastopila poleti 1969, ko jugoslovanska vlada Sloveniji ni namenila sredstev za gradnjo avtocestnih odsekov iz denarnih virov, ki jih je Jugoslaviji namenila Mednarodna investicijska banka. »Upor« slovenske vlade (vodil jo je t. i. liberallec Stane Kavčič) proti odločitvi jugoslovanske vlade (vodil jo je Mitja Ribičič) je dobil politično oznako in je znan kot »cestna afera«.³⁸

(Glas iz desnice: »Malo več!«) »Dobro, koliko več?« (Glas iz desnice: »51 %.«) 43 % vas je, a prišli smo tako daleč, da imate v skupščini dobri dve tretjini poslancev. Dalje imate svojega kralja.« (Glasovi iz večine: »Ali ni mar tudi vaš?«) »Da, tudi naš je, ali ni Slovenec, to morate priznati. Državnopravno ga gotovo priznamo za svojega kralja, ali ni naš po rodu.«

Čeprav je šlo pri Koroščevem nastopu v Narodni skupščini za govor v zvezi s sprejemanjem proračuna, kar je sicer ena od osnovnih, izvernih nalog parlamenta, je govoril predvsem o političnih razmerah in bil kritičen do centralizma, srbske politike in srbske hegemonije. To je bil čas, ko je bila SLS v opoziciji. Korošček nastop glede centralizma in srbskega hegemonizma je bil najodločnejši in najjasnejši, kar ga je javno izrekel v Narodni skupščini v vsem obdobju prve jugoslovanske države. Jeseni istega leta se je začel dobrikati srbskim radikalom, ko pa je koalicijo z njimi zapustila HSS, je februarja 1927 – leto dni po Koroščevih ostrih besedah na račun srbske nadvlade – SLS vstopila v vlado s srbskimi radikali; Korošček takrat v vladi, ki jo je vodil radikal Nikola Uzunović, iz taktičnih političnih razlogov ni bil minister.

37 Protest rudarjev iz premogovnikov Trbovlje, Hrastnik in tudi Zagorje (ti so se stavki priključili nekoliko kasneje) je dobil ime »trboveljski štrajk«, odvijal pa se je med 13. in 16. januarjem 1958. Stavkalo je okoli 4000 rudarjev iz Trbovelj in Hrastnika in okoli 1200 iz Zagorja. Razlogov za stavko je bilo več, od vprašanja plač do s tem povezanih cen premoga, ki so jih določali v Beogradu, odnosa uprave do delavcev in s tem vprašanja samoupravljanja in razmer v lokalni skupnosti. Rudarji so svojo stavko razglasili za demonstracijo proti administraciji in gospodarskemu sistemu, ki ga je oblikoval Beograd. Za oblast je bil to incident, tj. izgred, ki se v socialistični ureditvi ne bi smel zgoditi. Stavka je vzmernirala in vznejevoljila oblast; odzval se je partijski vrh. V preiskavo in oceno stavke je bila vključena tudi Uprava državne varnosti. Pripravili so dolgo in podrobno poročilo o dogajanju, nekakšno kroniko. – *Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju leta 1958* (Ljubljana: Republika Slovenija, Ministrstvo za pravosodje, 2007), 407–90.

38 O cestni aferi in političnem razčiščevanju, povezanem s to, Božo Repe, »'Liberalizem' v Sloveniji«, *Borec*, št. 9-10 (1992): 743(73)–868(198).

Izraz nestrinjanja oziroma nezadovoljstva slovenske vlade z odločitvijo zvezne vlade (Zveznega izvršnega sveta) je takrat za vrh jugoslovanske ZK in Tita postal osrednji politični problem. Slovenska vlada je namreč s svojim nestrinjanjem dregnila v vprašanje razumevanja federativnosti na eni strani in centralizma na drugi. Dobrih enajst let po »trboveljskem štrajku« se je iz zelo podobnega razloga, zaradi gospodarskega zapostavljanja Slovenije, ponovno zgodil slovenski protest proti »Beogradu« zaradi njegovega centralizma.

V drugi Jugoslaviji so se bolj kot v prvi začele kazati politične napetosti med »Ljubljano« in »Beogradom«. Tokrat je bila slovenska politika odločnejša, ko je šlo za vprašanje položaja in vloge Slovenije v okviru skupne, federativne države, kot je bilo značilno zanjo in za njeno najvidnejšo predstavnico SLS v prvi Jugoslaviji. V drugi Jugoslaviji je šlo za razumevanje načel federativnosti in njihovega delovanja v praksi, v prvi pa za vprašanje avtonomije, a bolj na upravnem kot na političnem področju. Politična odločnost, ki so jo kazali slovenski politiki za časa druge Jugoslavije, vsi sicer ne enako suvereno, je bila v mejah, ki jih je opredeljevala ustavna ureditev, in ni posegala po »nacionalizmu« kot sredstvu za doseganje ciljev.

Slovensko razumevanje federativnosti se je nekoliko razlikovalo od srbskega in je bilo zlasti povezano z razumevanjem pravice do samoodločbe. Odprlo se je ob vsakem nadgrajevanju ustave glede federativnosti in njenega razvoja v smeri večanja položaja in vloge federalnih enot. Šlo je za vprašanje, ali je to pravica, ki se lahko uporabi le enkrat in je nato porabljena (konzumirana), kar so zastopali srbski politiki in pravniki, ali pa je to trajna pravica, ki jo je treba upoštevati vedno, ko je govor o federativnosti in vprašanju pravic narodov v federativno organizirani državi. Pri tem vprašanju je prihajalo do razhajanj dejansko od vsega začetka federativne jugoslovanske države, od njene prve ustave dalje, odločilno pa je bilo tudi ob njenem koncu. Srbska politika je v osemdesetih letih 20. stoletja, kaj kmalu po Titovi smrti, odprla vprašanje samoodločbe, federativnosti in t. i. avnojskega sklepa o organiziranju jugoslovanske države kot federacije. Oporekali so namreč zasedanju Avnoja v Jajcu konec novembra 1943, ker so menili, da na njem ni bilo izvoljenih predstavnikov srbskega naroda, zato naj bi bil sklep o federativnosti nelegitimen. Želeli so izničiti federativnost in način, kako je prišlo do nje, oziroma njeno osnovo, tj. pravico do samoodločbe naroda, da bi tako lahko vrnili centralizem in srbski hegemonizem, kakršen je bil v prvi Jugoslaviji.

Slovenski komunisti so federativnost očitno razumeli drugače kot srbski. Pripadali so narodu, ki je imel iz prve Jugoslavije izkušnje s srbsko hegemonijo, srbski pa so pripadali narodu, katerega politiki so v prvi Jugoslaviji menili, da Srbom v jugoslovanski državi pripada poseben, vodilni položaj in da je jugoslovanska država v resnici le razširjena Srbija. Kljub sprejemanju načel federativnosti so nanjo gledali skozi to prizmo. Slovenski komunisti so jo dojemali bolj vsebinsko kot srbski, ki so v njej videli organiziranost države, obliko in ne vsebino, bistvo nove, druge jugoslovanske države. Federativnost so sicer sprejeli in jo podpirali, a hkrati želeli ohraniti centralističen način upravljanja.

Za slovenske komuniste je bila federativnost izraz suverenosti federalne enote oziroma naroda, ki jo je tvoril. Slovenijo so od vsega začetka razumeli kot državo z vsemi njenimi značilnostmi. V razpravah o federativnosti v Začasni skupščini Demokratične federativne Jugoslavije (avgusta 1945) in nato tudi v Zakonodajni skupščini (od konca novembra 1945 do konca januarja 1946), ko je ta sprejemala prvo ustavo druge Jugoslavije, so vodilni slovenski politiki (denimo Boris Kidrič in Edvard Kardelj) izražali stališče, da se z vstopom v federativni odnos v skupni državi narod ne odpoveduje svoji suverenosti.³⁹ Na Kardeljevo vztrajanje, da se to omeni v ustavi, je bila zato pravica do samoodločbe, skupaj s pravico do odcepitve, vnesena v prvi člen ustave.⁴⁰

Pravica do samoodločbe je, ker vsebuje tudi pravico do odcepitve, ves čas druge Jugoslavije očitno begala in motila srbske komuniste in njihove funkcionarje. Dejansko so imeli zaradi pravice do odcepitve, kar je bil neodtujljivi del pravice do samoodločbe naroda, do te zadržano stališče vse obdobje druge Jugoslavije. V tej pravici so namreč videli mogoče »sredstvo« za razbitje države. O razlogih, zakaj bi lahko do tega prišlo, pa niso razmišljali. Recimo o tem, da bi lahko vzrok bil v njihovem obnašanju ali v njihovih stališčih do skupne države in drugih v njej. To se je pokazalo v drugi polovici osemdesetih let, ko je srbska politika pod vodstvom Slobodana Miloševića v praksi želela izničiti pravico do samoodločbe in federativnost, zgrajeno na njej, ter uvesti centralizem kot sredstvo srbskega hegemonizma. Za državno enotnost kot pogoj njene trdnosti so bili pripravljene zanemariti suverenost posameznega naroda in njegovo voljo, da se združi in živi v skupni federativno organizirani državi. Zagotovilo trdnosti države so videli v upravnem centralizmu in administraciji države, njenih oblastnih organov.

39 *Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje privremene narodne skupštine 7–26 avgust 1945: stenografske beleške* (Beograd: Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 1951), 170, razprava Borisa Kidriča. *Treće zasedanje Avnoj in zasedanje začasne ljudske skupščine Demokratične federativne Jugoslavije* (Ljubljana: Komunist, 1975), 161. Šlo je za razpravo o sestavi ustavodajne skupščine in njene dvodomnosti; predstavniki meščanskih strank so nasprotovali dvodomnosti oz. temu, da bi bil v ustavodajni skupščini tudi zbor narodov, v katerem bi vsak narod oz. vsaka federalna enota imela enako število poslancev. Želeli so doseči, da bi v ustavodajni skupščini prevladovali srbski poslanci v enodomni skupščini. V bistvu so predstavniki t. i. meščanskih strank v 3. Avnoju in v Začasni ljudski skupščini bili iz srbskih strank, ki so leta 1939–1941 nasprotovale »banovizaciji«/federalizaciji prvi Jugoslavije, nasprotovali so federativnosti in pravicam narodov do svojih držav; v račun jim npr. ni šlo, da bi imeli Makedonci svojo državo – federalno enoto. Na Makedonijo so še vedno gledali kot na južno Srbijo.

40 Aleš Gabrič, »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju,« v: *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.–9. maj 2000* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University, 2004), 407, 408. V razpravah o predlogu ustave FLRJ decembra 1945 se je pokazala razlika v razumevanju federativnosti med poglavitnima tvorcema ustave, Edvardom Kardeljem in Mošo Pijadom, ki je bil med vodilnimi srbskimi komunističnimi funkcionarji; šlo je za vprašanje suverenosti federalnih enot v federaciji – ali se s federativnostjo narodi tej odpovedo ali ne. Šlo je tudi za vprašanje upoštevanja pravice do samoodločbe. Glede te je Pijade menil, da je s sklepom o federativnosti ta že bila uporabljena in tako porabljena. S tem naj bi se namreč narodi, ki so se na temelju pravice do samoodločbe odločili živeti skupaj v jugoslovanski državi, odpovedali svoji suverenosti. Pijade je federacijo razumel kot obliko, ne kot vsebino. Pravica do samoodločbe je bila upoštevana v vseh nadaljnjih ustavah druge Jugoslavije, čeprav ni bila tako poudarjena kot v prvi, ko je bila vnesena v prvi člen ustave.

VII.

Kriterij za stopnjo federativnosti v drugi Jugoslaviji, pa tudi stopnjo centralizma oziroma njegovega izražanja v prvi, je bil prav v odnosu med osrednjo državno oblastjo in upravnimi enotami. Te so imele v drugi Jugoslaviji značaj nacionalnih enot z lastnostmi države, tako da je imel nacionalni moment v odnosu med federalno enoto in državnim centrom ter med federalnimi enotami pomembno vlogo. V odnosih uradne politike med jugoslovanskimi republikami je ostal bolj ali manj nepoudarjen in se je še najbolj pokazal v drugi polovici osemdesetih let, v času Miloševićeve (srbske) politike, s katero je skušal vsiliti srbske politične poglede tudi drugim republikam. Pri tem se je skliceval na vlogo centralizma kot sredstva, ki ga je srbska politika uporabljala tudi v prvi Jugoslaviji, da je lahko igrala vlogo hegemonia.

Če je bila reforma organizacije jugoslovanske države leta 1939 s sporazumno ureditvijo hrvaškega vprašanja in nastankom Banovine Hrvaške kot zasnove hrvaške države in s tem zasnove za mogočo federativnost z oblikovanjem še nekaj »nacionalnih« banovin začetek »federalizacije« sicer centralistično organizirane prve Jugoslavije, je bila »federalizacija federacije«, izvedena ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let z amandmaji k ustavi iz leta 1963 in z novo ustavo iz leta 1974, začetek konfederalizacije druge Jugoslavije. Kardelj kot poglavitni tvorec ustave, ki je bila rezultanta razrednega in nacionalnega pogleda, v tem sicer ni videl konfederativnosti, ampak nadgradnjo federativnosti s samoupravljanjem (kot izrazom »interesa delavskega razreda«), medtem ko so kritiki tej ustavi očitali zlasti konfederacijske prvine, rahljanje državne enotnosti na račun večanja moči federalnih enot. Ustavno je sicer ostajala zvezna država, praktično pa je druga Jugoslavija z ustavo iz leta 1974 postajala zveza držav, ki so se bile za svoje koristi pripravljene soočiti z drugimi državami iste skupne države. Konec je bilo »bratstva in enotnosti«, ki je bilo osnova dotedanjega razumevanja federativnosti. Enotnost, ki je temeljila na bratstvu narodov, združenih v jugoslovansko državo, je zamenjala ideja o skupnosti, »zajedništvu«. Šlo je za korak k centralizmu.

Ena od podobnosti, če ne kar enakosti v obeh Jugoslavijah, je bilo nasprotovanje srbske politike in po njej srbske javnosti spremembam v organizaciji države oziroma načelom, na katerih je bila organizirana. Srbska politika se v prvi Jugoslaviji ni strinjala z nastankom Banovine Hrvaške, v drugi pa z ustavno ureditvijo, kakršno je uzakonjala ustava iz leta 1974. V prvem primeru jih je motila organiziranost države, kakršno je omogočala ali napovedovala uvedba banovin na »nacionalni osnovi«, v drugem pa ustavnost, ki je v drugi Jugoslaviji z ustavno uzakonitvijo federalnih enot kot držav nakazovala, da ta iz zvezne države postaja zveza držav. Bili so skeptični do federativnosti, ker je temeljila na pravici do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve, in menili, da to slabi trdnost jugoslovanske države, še bolj skeptični pa so bili do »federalizacije federacije«. Obakrat jih je pri nasprotovanju oziroma kritiziranju vodil argument trdnosti države. Srbski politiki in tisti, ki so nastopali kot »civilna družba«, v prvi Jugoslaviji je bil to Srbski kulturni klub, v drugi pa Srbska akademija znanosti

in umetnosti,⁴¹ so menili, da takšna ureditev škodi Srbom in srbstvu, da je naperjena proti Srbom, Srbiji in srbstvu. Obe instituciji sta bili tesno povezani s politiko in sta razglašali, da le močno srbstvo pomeni tudi močno, trdno Jugoslavijo.

Spremembe v organizaciji jugoslovanske države leta 1939 z »banovizacijo« in leta 1974 s »podržavljenjem« republik so po mnenju srbske politike in tamkajšnje »civilne družbe« odprle »srbsko vprašanje«. Srbska politika je začela trditi, da so v Jugoslaviji Srbi žrtve. Zahtevali so spremembe, ki bi Srbiji, Srbom in srbstvu »vrnili« položaj in vodilno vlogo, ki naj bi jim v jugoslovanski državi pripadala. Ko je v zadnjih letih obstoja Jugoslavije to želela uveljaviti srbska politika, takrat jo je poosebljal Milošević, je naletela zlasti na odpor slovenske politike, prebudila pa se je tudi hrvaška, ki je molčala vse od konca »hrvaške pomladi« konec leta 1971, ko je moralo odstopiti vodstvo ZK Hrvaške. Če je v prvi Jugoslaviji srbski politiki in njenemu hegemonizmu najbolj nasprotovala hrvaška, je v drugi najbolj »uporniška« bila slovenska politika, ki je nasprotovala srbskim poskusom prevlade ali kar nadvlade. Najjasneje se je to pokazalo po Titovi smrti, še posebej pa v drugi polovici osemdesetih let z Miloševićem, ki se mu je pridružilo vodstvo jugoslovanske vojske s podobnimi, če ne kar enakimi kritičnimi pogledi na organizacijo države, uzakonjeno z ustavo iz leta 1974. Milošević in vojaški vrh, zlasti državna sekretarja za ljudsko obrambo (obrambna ministra) Branko Mamula in Veljko Kadijević, pri čemer je imel Mamula odkrite politične oziroma oblastniške namere, so hoteli okrepiti centralizem. Želeli so spremembo ustave, zlasti organizacije države, da bi zmanjšali vlogo in položaj federalnih enot/republik na račun večje moči osrednje državne oblasti.

Proti spreminjanju ustave, s katerim so hoteli povečati centralizacijo in zmanjšati doseženo stopnjo vloge in položaja republik – držav v jugoslovanski državi, je nastopala slovenska politika in si tako »prislužila« oznako ustavobraniteljice. V prvi vrsti je šlo za »obrambo« doseženih pravic oziroma pristojnosti republik, tj. federalnih enot jugoslovanske federativne države iz ustave iz leta 1974. Prav slovenska politika je v drugi Jugoslaviji v veliki meri vplivala na celoten proces »federalizacije federacije«. Ta je dejansko potekal vse od ustavnega sprejemanja federativnosti konec leta 1945, ko je Kardelj »izboril«, da je bila v prvi ustavi federativne Jugoslavije pravica do samoodločbe naroda postavljena kot bistveno izhodišče federativnosti. To pravico je bilo treba nenehno »braniti« pred tistimi, ki so v njej videli le enkratno pravico in njeno »porabljenost«.

Razlika med slovensko politiko v prvi in drugi Jugoslaviji je bila v tem, kako je ta nastopala ali ravnala v odnosu do »Beograda«. V prvi Jugoslaviji, ko jo je najjasneje

41 SANU je v letih 1985/86 oblikoval Memorandum SANU, v katerem so izrazili mnenje o težkem položaju srbskega naroda v Jugoslaviji zaradi neenakopravnosti; menili so, da je ustavna ureditev uvedla konfederalizem, motila so jih prevelika pooblastila, ki jih je ustava dajala avtonomnim pokrajinama v okviru SR Srbije – pri tem so imeli v mislih predvsem SAP Kosovo in Albanec kot tamkajšnje večinsko prebivalstvo. V memorandumu je bilo zapisano, da »srbsko vprašanje« ne bo rešeno brez »ustvaritve popolne nacionalne in kulturne enotnosti Srbov ne glede na to, kje ti živijo« v Jugoslaviji. V memorandumu so izrazili mnenje, da decentralizacija (to naj bi predstavljala državnost federalnih enot) pomeni pot k dezintegraciji jugoslovanske države. Memorandum SANU je bil izraz srbskega nacionalizma, po vsebini in namenu je izražal stališča, kakršna je v letih 1939 do 1941 izražal Srbski kulturni klub. Memorandum je bil vodilo srbski politiki, ki jo je v drugi polovici osemdesetih let poosebljal Slobodan Milošević.

predstavljala vodilna slovenska politična stranka SLS, je bil njen odnos dvojen; v Sloveniji (za svoje privrženke in volivce) je odločno nastopala za zahtevo po večji avtonomiji, v Beogradu pa se je spogledovala s centralisti, zlasti s srbskimi radikali, ki jim je bil centralizem sredstvo za srbsko hegemonijo. SLS je bila namreč veliko časa v zvezi z vodilno srbsko politično stranko; v drugi polovici tridesetih let je bila z enim od njenih delov na oblasti kot Jugoslovanska radikalna zajednica. Ime te vsejugoslovanske stranke je vsebovalo izraz »radikalna«, kar ni bilo naključje in je merilo na stališča, kakršna so srbski radikali imeli do jugoslovanske države, njene organiziranosti in odnosa do narodov v njej. SLS se je za sodelovanje s srbsko politiko odločala iz želje po udejstvovanju v državni oblasti, da bi za Slovenijo dosegla določeno stopnjo avtonomije, in je bila zato v Beogradu njena precej pohlevna politična partnerica, in to ne le takrat, ko je bila del JRZ. Kot partnerica na oblasti je bila SLS zagovornica centralizma, saj sicer ne bi mogla sodelovati v vladah, v katerih so imeli poglavitno vlogo srbski radikali.⁴² Njen vodilni politik, Anton Korošec, je bil kot notranji minister varuh centralizma, čeprav se je v Sloveniji SLS vseskozi predstavljala kot avtonomistična stranka, katere osnovni namen je bil okrepiti stopnjo slovenske avtonomije. S tem je »opravičevala« svojo sodelovanje v državni oblasti.

VIII.

Centralizem, kakršen je bil v praksi v šestdesetih letih in proti kateremu je v drugi Jugoslaviji tekla »federalizacija federacije«, je bil povezan zlasti z gospodarskim vprašanjem oziroma vprašanjem naložbenih politik. To je spodbudilo »upor« hrvaške oblasti v začetku sedemdesetih let. Iz vprašanja odnosa Beograda do Hrvaške, povezanega z vprašanjem sredstev, ki jih je Hrvaška (zlasti od turizma) prispevala v zvezno blagajno, in vračanjem teh iz nje na Hrvaško, je to vprašanje preraslo v resnično množičen odpor in kar v nacionalno hrvaško gibanje, »maspok«. Jugoslovanska oblast se je vsekakor zavedala, da gre na Hrvaškem za množični odpor proti Beogradu, da se je v drugi Jugoslaviji odprlo »hrvaško vprašanje«.

»Maspok« ali »hrvaška pomlad«, kot so poetično poimenovali celotno dogajanje na Hrvaškem od leta 1967 do 1971/72, se je začelo z »jezikovnim vprašanjem« ali odporom do jezikovnega poenotenja srbskega in hrvaškega jezika. Šlo je za vprašanje

42 Leta 1927 (11. julija) se je SLS s podpisom t. i. blejskega sporazuma – v imenu SLS ga je podpisal Anton Korošec, v imenu radikalov takratni predsednik jugoslovanske vlade Velja Vukičević, resnična vsebina sporazuma pa je ostala skrivnost vse do danes – odrekla avtonomizmu v zameno za obljubljeni širši pristojnost oblastne avtonomije, tj. oblastnih/pokrajinskih skupščin. V njih so videli zasnovo slovenskega parlamentarizma. Blejski sporazum je bil prelomno dejanje v politiki SLS glede avtonomizma in zahteve po spremembi ustave za zmanjšanje centralizma. S tem je priznala centralizem in se podredila srbski Narodni radikalni stranki kot glasnici srbstva. Odkrito avtonomistično je sicer SLS nastopila konec leta 1932 v t. i. ljubljanskih punkcijah, ki so nastale pod vplivom kratko izraženih stališč drugih strank, takrat opozicijskih (formalno te niso obstajale) – zlasti punkcij HSS. Ta je svoj nacionalni program, izražen v kratkih točkah, izdala prva, v začetku novembra 1932. SLS je bila med takratnimi strankami, ki so nasprotovale režimu Jugoslovanske nacionalne stranke, zadnja, ki je izrazila svoje stališče o položaju Slovenije in Slovencev v jugoslovanski državi.

emancipacije hrvaškega jezika, za katerega so na Hrvaškem menili, da je poseben, ločen od srbskega, zato so marca 1967 to izrazili v Deklaraciji o hrvaškem jeziku. Politična razprava o tem jezikovnem, v resnici pa nacionalnem vprašanju, saj je jezik eden od ključnih označevalcev naroda in njegove posebnosti ali edinstvenosti, je predstavljala začetek »hrvaške pomladi«.

Iz jezikovnega vprašanja in zahteve po lastnem oziroma samostojnem hrvaškem jeziku ter koncu jezikovnega »unitarizma« pa je »hrvaško vprašanje« preraslo predvsem v gospodarsko. Pri tem je pobudo prevzela hrvaška oblast z vodstvom ZK Hrvaške na čelu. Ko je vstopila v »hrvaško pomlad« oziroma jo vzpodbudila, je odprla vprašanje, bistveno za hrvaški upor proti Beogradu. Šlo je za vprašanje o federativnosti na eni in centralizmu na drugi strani. Hrvaška oblast je od zveznih oblasti zahtevala politiko »čistih računov«, da se denar, ki ga je ustvarila Hrvaška, vrača iz zvezne blagajne. Gospodarski razlogi za odpor proti Beogradu so bili značilni za prvo in drugo jugoslovansko državo.⁴³ Vodstvo hrvaške Zveze komunistov je zato odprlo temo neenakomernega razvoja republik. Menilo je, da Hrvaško izkoriščajo, saj daje v zvezno blagajno več, kot iz nje dobiva. Prepričani so bili, da je Hrvaška med vsemi republikami najbolj izkoriščana.⁴⁴ Zahteva po »čistih računih« je bila označena kot izraz hrvaškega nacionalizma.

Prebuditev hrvaške politike in hrvaške javnosti, ki jo je odločno podprla v njenih pogledih in zahtevah po drugačni politiki Beograda do Hrvaške, je sprožila dejavnost na več ravneh. »Hrvaška pomlad« je tako predstavljala vrnitev hrvaške politike v stanje, značilno za prvo Jugoslavijo, ko se je ta vse do sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939 upirala Beogradu. »Hrvaška pomlad« je pomenila vrnitev hrvaškega odnosa do državnega centra in njegove politike, za katero so na Hrvaškem menili, da ni pravilna oziroma pravična. Politika za »pravice« Hrvaške, ki jo je vodilo vodstvo ZKH, se je hitro sprevrgla v široko nacionalistično gibanje, usmerjeno ne le proti centralizmu, ampak tudi proti Srbom. Duh hrvaškega nacionalizma, v katerem so začeli svojo vlogo igrati tudi ustaši iz tujine, je ušel iz steklenice. Vladajoči hrvaški politiki je namreč vse skupaj začelo polzeti iz rok in zahtev, ki so jih spodbujali ustaši iz emigracije, ni mogla več obvladovati. Iz nosilca protestnega gibanja za hrvaške pravice je postala ujetnica lastne politike, ta pa je postala drugačna, kot jo je želela sama. »Hrvaška pomlad« je dobila značaj nacionalističnega protisrbskega in tudi protijugoslovanskega delovanja. Hrvaška politika ni imela v mislih hrvaške državne samostojnosti, ampak bolj naklonjen odnos osrednjih jugoslovanskih oblasti do Hrvaške, medtem ko so se »na ulici« slišale tudi zahteve po hrvaški državni samostojnosti, ki naj bi jo Hrvaška imela med drugo svetovno vojno v marionetni Neodvisni državi Hrvaški. Vodstvo ZKH je bilo za

43 Vprašanje državnega proračuna je bilo npr. tisto, ki je izzvalo oceno o jugoslovanski državi, v kateri Srbi vladajo, Hrvati govorijo, Slovenci pa plačujejo, ki jo je v Narodni skupščini Kraljevine SHS februarja 1926 izrekel voditelj SLS Anton Korošec. V svojem nastopu v t. i. proračunski debati je na začetku govoril o gospodarskih vprašanjih, o slovenskem gospodarstvu in njegovih težavah (odgovornost zanje je pripisoval oblasti v Beogradu), dal pa je tudi nekaj političnih ocen jugoslovanske države. – »Proračunski govor dr. Antona Korošca,« *Slovenec*, 9. 2. 1926, 2. Koroščeve ugotovitve je mogoče zaznati tudi v drugi Jugoslaviji. Gl. op. 35.

44 O razlogih, povodu in poteku »hrvaške pomladi« Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 379–433.

večjo politično in gospodarsko samostojnost Hrvaške in proti centralizmu, unitarizmu in tudi hegemonizmu, zahtev po hrvaški državni samostojnosti pa ni zagovarjalo ali spodbujalo.⁴⁵

Podobnost s prvo Jugoslavijo, če ne kar enakost, ki se je pokazala v »hrvaški pomladi« in odzivu nanjo v Srbiji, se je izrazila v odnosu Hrvatov do Srbov in obratno. »Nacionalno vprašanje« se je v drugi Jugoslaviji v primeru »hrvaške pomladi«, zlasti je bilo to razvidno iz demonstracij na Hrvaškem (predvsem v Zagrebu) in mnogih zapisov v tisku, pokazalo v vsej svoji negativni podobi kot sovraštvo do drugega naroda. Ni namreč več šlo le za hrvaški odnos do državnega centra, ampak za odnos do naroda, kjer je ta center bil, za odnos Hrvatov do Srbov. V očeh podpornikov »hrvaške pomladi«, zlasti tistih na ulici, so bili vsega krivi Srbi.

Proti »hrvaški pomladi« kot izrazito nacionalističnemu pojavu, za takšnega so ga imeli, so nastopali srbski politiki. To je še prilivalo olje na razgrete odnose med narodi in priprave na »federalizacijo federacije«. Na nevarnost, ki se je kazala v odnosu med Hrvati in Srbi na vrhuncu dogajanja »hrvaške pomladi«, je bil pozoren Kardelj, ki je načeloma odklanjal vsak nacionalizem. Tudi slovensko izražanje zahtev po zmanjševanju moči centralizma, za kar se je s svojo reformo federativnosti sicer zavzemal tudi sam, je imel za izraz nacionalizma. V hrvaškem nacionalizmu, kakršen se je zlasti na »ulici« kazal v »hrvaški pomladi«, pa je videl nevarnost za sprožitev srbskega nacionalizma. Temu se je namreč želel izogniti, zato je bil do hrvaških zahtev kritičen, čeprav je bil Tito vse do jeseni 1971 precej na strani hrvaške politike in njenih zahtev oziroma do njih ni bil odkrito kritičen.⁴⁶

Še preden je hrvaška partijsko-državna oblast odprla vprašanje »čistih računov«, se je poleti 1969 zgodil upor slovenskih državnih oblasti (brez jasne podpore vodstva ZK Slovenije) proti Beogradu, konkretno proti jugoslovanski vladi (Zveznemu izvršnemu svetu). Tudi tu so bili posredni razlog »čisti računi« oziroma centralistično stališče jugoslovanske vlade. Slovenska vlada je namreč dvignila svoj glas proti odločitvi jugoslovanske, ker je ta sprejela sklep, da sredstev Mednarodne investicijske banke, za katera je prosila slovenska vlada za izgradnjo avtocestnega odseka od Šentilja do Nove Gorice oziroma odsekov Vrhnika–Postojna in Hoče–Levec, ne bo namenila Sloveniji. Namenila jih je Srbiji. Slovenska vlada je po tem, ko je iz agencijskega poročila Tanjuga za sredstva javnega obveščanja izvedela za sklep, zahtevala njegovo spremembo. Zvezna vlada, vodil jo je Slovenec Mitja Ribičič, je to odklonila. V Sloveniji je to vzbudilo politično dogajanje, v katerem je bila udeležena tudi slovenska javnost in ki ni ostalo na ravni oblastnih

45 Na množičnem zborovanju v Zagrebu 7. 5. 1971 je predsednica CK ZKH Savka Dabčević-Kučar na vzklike množice, ki je zahtevala neodvisno državo Hrvaško, odgovorila: »Da, neodvisna država Hrvaška, vendar le v socialistični, demokratični, enakopravni in federativni Jugoslaviji.« – Savka Dabčević-Kučar, '71: *Hrvatski snovi i stvarnost* (Zagreb: Interpublic, 1997), 618.

46 Tito je postal kritičen in negativno nastrojen do »hrvaške pomladi« in hrvaškega političnega vodstva, ko se je v dogajanje na Hrvaškem oz. v Jugoslaviji vmešala Sovjetska zveza in mu je Leonid Brežnjev, njen voditelj, ponudil pomoč pri zatrtju, če sam ne bi obvladal situacije v državi. Pri tem je imela Sovjetska zveza svoje račune. Tito je ponudbo Brežnjeva zavrnil in sklenil sam končati »hrvaško pomlad«. Razmišljal je tudi o uporabi vojske proti protestnikom (demonstrantom) v Zagrebu.

kabinetov.⁴⁷ Zahtevo slovenske vlade je podprla tudi hrvaška vlada. Drugod po Jugoslaviji pa so bili nad slovensko vlado in na splošno nad Slovenijo in Slovenci ogorčeni. Politična ocena je bila, da je to izraz slovenskega nacionalizma, ki ogroža celovitost Jugoslavije. S tem so odziv slovenske vlade na sklep jugoslovanske izenačili z demonstracijami na Kosovu novembra 1968.⁴⁸ Dogajanje je dobilo naziv »cestna afera«.⁴⁹

»Cestna afera« je bila upor t. i. liberalnega dela slovenske politike, ki ga je predstavljala vlada pod vodstvom Staneta Kavčiča, proti centralizmu in odločanju o razvoju posameznih republik v Beogradu. Menili so, da je odločitev jugoslovanske vlade izraz zapostavljanja Slovenije. S tem se je nekako obudil občutek Beogradu, podoben tistemu, ki je bil eden od razlogov za »trboveljski štrajk« v začetku leta 1958.

»Upor« slovenske vlade proti jugoslovanski je postal v Jugoslaviji, v prvi vrsti za vrh jugoslovanske ZK in Tita, osrednji politični problem, kajti dregnil je v vprašanje razumevanja federativnosti in centralizma. Dobrih enajst let po »trboveljskem štrajku« se je iz zelo podobnega razloga, zaradi gospodarskega zapostavljanja Slovenije, ponovno zgodil protest Slovenije proti Beogradu zaradi njegovega centralizma. Odziv »Beograda« oziroma jugoslovanskega političnega vodstva je bil zelo podoben, češ da so slovenske zahteve izraz nacionalizma.

Odpor proti Beogradu, proti zvezni vladi, je Tito ocenil kot rušitev homogenosti, monolitnosti države, skupnosti, »takšne, kakršna je«. »Cestno afero« so obravnavali in razreševali na ravni vodilnih organov Zveze komunistov; na Brionih (kjer je letoval Tito) so se zbrali vodstvo ZKJ in predstavniki republik (16. seja Izvršnega biroja predsedstva ZKJ) ter obravnavali slovenski »izgred« nacionalizma.⁵⁰

»Cestna afera« se je zgodila takrat, ko je Kardelj začel pripravljati širšo »federalizacijo federacije«. Na enem od političnih razčiščevanj cestne afere je konec avgusta 1969 predstavil svoje razumevanje Jugoslavije oziroma videnje »federalizacije federacije« z upoštevanjem načel samoupravljanja. Ocenil je, da jugoslovanska federativna država, kakršna je bila sredi leta 1969, po sprejemu prvih devetnajstih amandmajev k ustavi iz leta 1963, »ni več klasična federacija, niti klasična konfederacija, marveč samoupravna skupnost narodov s socialistično družbeno ureditvijo, kar predstavlja bistveno novo kategorijo v mednacionalnih odnosih. Samostojnost narodov v taki skupnosti je večja kot v klasičnih federacijah, toda hkrati so širše odprti procesi integracije na vseh tistih področjih, kjer prihajajo do izraza skupni interesi narodov in delovnih ljudi.«⁵¹ To je bilo bistvo federativnosti, ki jo je vezal na načela in prakso samoupravljanja in se je pokazala v ustavi SFRJ iz leta 1974.

47 Sestalo se je več občinskih skupščin, zlasti tistih, ki so bile ob trasi predvidene avtoceste. Slišale so se tudi zahteve po samostojni Sloveniji in odcepitvi od Jugoslavije; v Celju je pisalo: »Slovenija edina kolonija v Evropo«.

48 Takšno mnenje se je ponovilo v letih 1988–1991, ko so takratne srbske (Miloševićeve) oblasti in vrh JLA enačili slovenska stališča s svojimi zahtevami po hegemoniji Srbije in centralizaciji: stališče kosovskih (albanskih) oblasti so namreč označili kot kontrarevolucijo, proti kateri je mogoče uporabiti ves državni represivni aparat, tudi vojsko. Enačenje slovenske politike kot kontrarevolucionarne je bilo grožnja ali napoved, da bodo z njo in Slovenci obračunavali enako kot z Albanci na Kosovu. To so izrekli zlasti v vodstvu JLA.

49 Kot afero so oblasti običajno označile vsako oblastem neljubo politično dogajanje (dogodek ali posledje dogodkov), ki ga niso mogli povsem obvladati.

50 O »cestni aferi«, zlasti o pogledih ZK nanjo, Repe, »'Liberalizem' v Sloveniji«, 743(73)–868(198).

51 Ibidem, 808 (138).

Takšna je bila zasnova t. i. Kardeljeve Jugoslavije, ki se je – ali naj bi se po mnenju tistih, ki so kritično sprejemali njegovo »federalizacijo federacije« – v svojem bistvu razlikovala od dotedanje federativno organizirane jugoslovanske države.⁵²

IX.

Vprašanje centralizma kot načina organizacije države in načina njenega obvladovanja, tj. načina vladanja, je bilo ena od točk, ki je bila skupna prvi in drugi jugoslovanski državi. Ti sta bili glede organizacije države sicer povsem različni – prva je bila izrazito centralistična, druga federativna – vendar je bil v obeh prisoten centralizem kot način obvladovanja države. Tudi v federativni organizaciji države je proti temu potekal stalen »boj« in okoli njega so se lomila kopja. Vodilni akterji tega političnega spopada so bili na eni strani politiki iz Slovenije, ki so želeli manjšo moč centralizma, na drugi pa srbski, ki so stavili na centralizem kot način oziroma pogoj za čvrsto Jugoslavijo. S centralizmom naj bi zagotovili njeno notranjo in zunanjo trdnost, obenem pa bi jim ta omogočil hegemonizem. Ta je bil motiv, centralizem pa je bil sredstvo. V tem je bila ena od enakosti s prvo Jugoslavijo, v kateri so z enakim razlogom utemeljevali centralizem. Kakorkoli je kdo nanj gledal, ga dojemal kot bistven pogoj za jugoslovansko državnost ali kot način njenega upravljanja, ki omejuje suverenost posameznih narodov v federativni državi, je bil centralizem ena osrednjih točk, s katero se je ukvarjala politika v prvi in drugi Jugoslaviji. Bil je tudi eden od razlogov za konec jugoslovanske države, kajti z njim je bila v veliki meri povezana želja po hegemoniji najštevilčnejšega naroda jugoslovanske države. Na koncu njenega obstoja je bil to eden ključnih razlogov, da so narodi, ki jim tako razmišljanje in ravnanje ni ustrezalo, pravico do samoodločbe in pravico do odcepitve kot bistven sestavni del tega načela tudi uporabili. Kot so se z upoštevanjem pravice do samoodločbe združili v jugoslovansko državo, so to upoštevali kot način razdružitve.

Jugoslovansko obdobje slovenske zgodovine, od leta 1918 do 1991, se je vrtele okoli vprašanja samoodločbe in organizacije države ter odnosa do centralizma. V teh točkah je kljub mnogim razlikam mogoče videti številne enakosti. Centralizem kot organizacija države in način njenega upravljanja (vladanja) pa je bil ozko povezan z nacionalnim vprašanjem, njegovim razumevanjem in praktičnim odnosom do tega. Nacionalno vprašanje je bilo živo tako v prvi kot drugi Jugoslaviji in je v veliki meri krojilo politične razmere in razmerja v njej. V drugi Jugoslaviji so oblasti menile, da je bilo nacionalno vprašanje zaradi federativnosti države preseženo oziroma da ne

52 Tako je obdobje »federalizacije federacije«, ki se je v vsej razsežnosti pokazala v ustavi SFRJ iz leta 1974 in naj bi jugoslovanski federalizem spremenila v konfederalizem, »Kardeljevo Jugoslavijo« označil Dejan Jović. V veliki meri precej upravičeno, saj je imel Kardelj pri tem veliko, če ne kar odločilno vlogo. V ustavi iz leta 1974 je združil razredno in nacionalno načelo, ki je bilo značilno za drugo Jugoslavijo od vsega začetka. Ta ustava je bila izraz nadgrajevanja samoupravljanja kot političnega sistema socialistične Jugoslavije in federativnosti; federalne enote so ustavno postale države. Jugoslavija ni bila več le zveza narodov, ki so se združili vanjo na osnovi pravice do samoodločbe, ampak je postala zveza nacionalnih držav.

obstaja. V resnici pa je živelo in določalo politično dogajanje, kar se je kazalo skozi krize in njihovo reševanje z reformami, vse do stopnje, ko krize ni bilo več mogoče rešiti z reformami ali jo pomesti pod preprogo in se je zato izpelo obdobje jugoslovanske države.

Kakorkoli sedaj gledamo na Jugoslavijo – s sovraštvom ali z nostalgijo – ne moremo mimo dejstva, da je obstajala. Prav tako ne moremo mimo tega, da je ni več. Postala je stvar zgodovine in s tem zgodovinopisja. To pa Jugoslavije ne sme in ne more enostavno preklicati. Zgodovinskega dejstva jugoslovanske države, ki je obstajala domala celo 20. stoletje, ni mogoče zanemariti ali odpisati oziroma ga ne popisati ali popisovati. Če lahko politika naredi »črno luknjo« v svojem odnosu do Jugoslavije, zgodovinopisje tega ne more in zlasti ne sme. S takšnim ravnanjem bi enostavno izbrišalo skorajda celo stoletje narodove preteklosti, ki ne nazadnje pojasnjuje slovensko osamosvojitve ob njenem koncu. Osamosvojitve Slovenije in Jugoslavija sta vzročno-posledično povezani.

Jugoslavije v naši zgodovini zato ni mogoče preklicati.

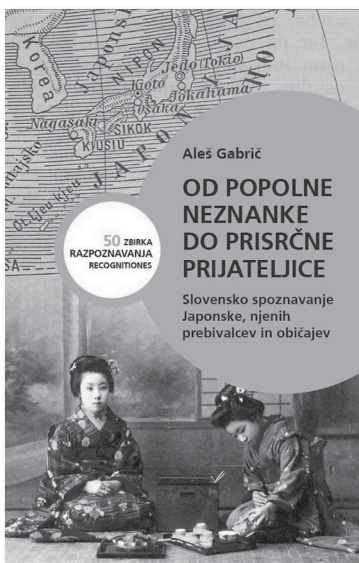
Zdenko Čepič

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Aleš Gabrič, *Od popolne neznanke do prisrčne prijateljice: slovensko spoznavanje Japonske, njenih prebivalcev in običajev.*

Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, 2023

(Zbirka Razpoznavanja, 50), 259 str.

Aleš Gabrič v svoji novi knjigi *Od popolne neznanke do prisrčne prijateljice: slovensko spoznavanje Japonske, njenih prebivalcev in običajev* poseže na redko zastopano področje v slovenskem zgodovinospisju, ki obravnava seznanjanje slovenske družbe z oddaljenimi političnimi entitetami. Monografija predstavi, kako je v slovenski prostor prodiralo spoznavanje Japonske, s pomočjo katerih sredstev se je širilo, kdo so bili posredniki novega védenja in kako ga je slovensko okolje sprejemalo ter interpretiralo. Avtor je pri raziskovanju črpal iz številnih slovenskih časopisnih virov, knjižnih in potopisnih objav, diplomatskega gradiva in šolskih učbenikov. Delo obravnava raznovrstne stike med prebivalci japonskega in slovenskega prostora od sredine 19. stoletja do razpada socialistične Jugoslavije, zato bi se na prvi pogled lahko zdelo, da se umešča na

področje diplomatske zgodovine. A Gabrič v poglavjih prepričljivo pokaže, da so za reprezentacijo in sprejemanje »drugega« bistveni domači spoznavni in normativni okviri, zato je monografija pomemben prispevek zlasti k širjenju obzorij slovenske kulturne zgodovine.

V prvem in drugem delu knjiga obravnava slovensko spoznavanje Japonske v obdobju do prve svetovne vojne. Slovenska družba se je takrat z različnimi vidiki japonskega življenja v največji meri seznanjala s pomočjo pisane besede, v proces spoznavanja pa so bili kot posredniki in sprejemniki vključeni zlasti zainteresirani izobraženci. Časopisni članki in poljudne knjige so informacije črpali iz tujih virov, saj so bili neposredni stiki med japonskim in slovenskim prostorom redki. Najpogosteje so

Japonsko obiskovali maloštevilni slovenski pomorščaki v službi avstro-ogrške mornarice in nekateri od njih so kasneje objavili svoje zapise ali spomine s potovanj, ki so s pomočjo širokih bralnih mrež založb Slovenske matice in Družbe sv. Mohorja dosegli številne slovenske bralce. Pisci so informacije o Japonski posredovali skozi prizmo tedaj uveljavljenih norm krščanske in meščanske morale. Kot pozitivne vidike japonske kulture so dojemali snažnost, marljivost in iznajdljivost, medtem ko so kritizirali sproščen odnos do golote, toleriranje moške nezvestobe in izrazito podrejeno vlogo žensk v odnosih med spoloma. Do izrazite spremembe v percepciji Japonske je prišlo med japonsko-rusko vojno, ko so številni panslavizmu in Rusiji naklonjeni slovenski intelektualci, tako na konservativnem kot liberalnem polu, spopad dojemali kot civilizacijsko grožnjo zahodni kulturi in podobo Japonske začeli slikati z odkrito rasističnimi podtoni. A kot pokaže avtor, je bila sprememba kratkotrajna. Po ruskem porazu so rasistični podtoni izginili in zamenjalo jih je presenečenje nad hitro japonsko modernizacijo ter preprosta ugotovitev, da se je Japonska povzpela med svetovne velesile.

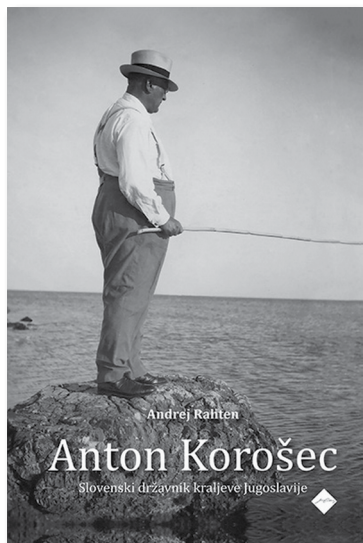
Tretji del obravnava slovensko spoznavanje Japonske med svetovnima vojnama, ko sta se nekoliko povečala število neposrednih stikov med japonskim in slovenskim prostorom ter dostop Slovencev do japonskih materialih in kulturnih dobrin. V prvi svetovni vojni sta se Avstro-Ogrska in Japonska znašli na nasprotnih straneh in v japonska vojna taborišča je bilo interniranih nekaj slovenskih marincev. A njihova izkušnja vojnega ujetništva je bila pozitivna in v domovino so posredovali podobe o korektnem odnosu »sovražnih« Japoncev, ki so ujetnikom celo omogočali ogled lokalnih znamenitosti. Eden od slovenskih oficirjev se je iz vojnega ujetništva v Ljubljano vrnil z japonsko družico Tsuneko Kondo-Kawase, s slovenskim imenom Marija Skušek, ki je v medvojnem obdobju odigrala izjemno pomembno vlogo pri seznanjanju slovenske družbe z japonsko kulturo in običaji. Kot knjiga podrobno oriše, se je Japonka hitro priučila slovenskega jezika in s svojimi predavanji o različnih vidikih življenja na Japonskem polnila dvorane slovenskih mest, nastopila na radiu in svetovala pri uprizoritvi Puccinijeve opere *Madama Butterfly*. Ob bok Tsuneko Skušek avtor postavi Alme Karlin, ki je v sklopu svojih potovanj leto dni preživela na Japonskem. A Celjanka je o svojih doživetjih pisala in kasneje predavala v nemščini, zato je navdušenje žela v nemško govorečem svetu, medtem ko med slovenskim občinstvom medvojnega obdobja ni vzbudila zanimanja. Primerjava vlog Tsuneko Skušek in Alme Karlin opozarja tako na pomen (naključnih) posameznikov v medkulturnem posredovanju kot na vpliv domačega konteksta na dojemljivost družbe za spoznavanje »drugega«. Medvojno slovensko okolje je odprtih rok sprejelo angažma slovensko govoreče Japonke, a zavrnilo delovanje domače, toda nemško pišoče svetovne popotnice, katere prispevek je slovenska javnost odkrila šele konec 20. stoletja v drugačnih okoliščinah in spremenjenih spoznavnih okvirih.

V zadnjem delu monografije se avtor posveti slovenskemu spoznavanju Japonske v obdobju socializma. Nekoliko preseneča odsotnost predstavitve, kako je slovenska javnost Japonsko dojemala med drugo svetovno vojno in tik po njej, ko je vzhodna

velesila pripadala sovražnemu taboru in bila nazadnje poražena s pomočjo atomskega orožja. Analiza prehoda javnega diskurza od sovražnih vojnih podob Japonske do sprejemljivosti pobud o ponovni navezavi stikov bi namreč prispevala zanimiv drobec k problematiki premoščanja konfliktov v mednarodnih odnosih. Avtor z obravnavo seznanjanja Slovencev z japonsko realnostjo nadaljuje v petdesetih letih, ko so bili med Japonsko in socialistično Jugoslavijo vzpostavljeni diplomatski odnosi na najvišji ravni, a iz besedila ni razvidno, ali je šlo za novost ali dejanje kontinuitete, saj predhodna poglavja diplomatskim stikom posvečajo malo pozornosti. V prvem delu je nakazano, da je imela Avstro-Ogrska v japonskih mestih vzpostavljeno konzularno mrežo, medtem ko diplomatskih povezav med Japonsko in Kraljevino SHS/Jugoslavijo monografija ne omenja. A v sledečih poglavjih avtor učinkovito izpostavi, da so bile v povojnem obdobju diplomatske vezi najpomembnejša novost pri slovenskem spoznavanju Japonske. Angažirani posamezniki so sicer še vedno igrali pomembno posredniško vlogo, a vzpostavitev institucionalnih povezav je olajšala pretok ljudi in blaga med državama, s tem pa tudi bistveno prispevala k spoznavanju »drugega«. Gabrič se osredotoči predvsem na področje kulturne diplomacije in poudari prisotnost japonske umetnosti v slovenskem prostoru, ki je dosegla veliko prepoznavnost zlasti na področju grafike in kiparstva. V povojnem obdobju se je okrepila tudi prisotnost japonske materialne dediščine v zbirkah slovenskih muzejev, manj zastopani pa so bili prevodi japonskih del na področju književnosti. Pri tem je glavno oviro predstavljalo nepoznavanje japonskega jezika. Ta prepreka je začela slabeti sredi osemdesetih, ko je bil na ljubljanski filozofski fakulteti organiziran lektorat japonščine, ki ga je leta 1995 nadgradila možnost študija japonologije. Vedno boljše poznavanje japonske realnosti in spremenjeni povojni normativni okviri so bistveno vplivali tudi na vrednotenje japonske kulture v slovenskem prostoru. Skozi prizmo jugoslovanske ideje neuvrščenosti so Slovenci naklonjeno sprejemali rastoč japonski pacifizem in z razumevanjem cenili zmes modernega ter tradicionalnega v japonski kulturi in vsakdanjem življenju.

Monografija v vsakem od obdobjev predstavi obravnavo Japonske v slovenskih šolskih učbenikih in tako prispeva drobec k zgodovini izobraževanja na Slovenskem. V desetletjih se je prisotnost informacij o neevropskih področjih v šolskem sistemu krepila, a kot ugotavlja avtor, je tudi v povojnem obdobju pouk zgodovine ostal izrazito evropocentričen, medtem ko je pouk geografije ponudil soliden prikaz sodobne japonske realnosti. Monografija vseskozi posveča pozornost tudi različnosti slovenskih zapisov japonskih osebnih in geografskih imen ter tako omogoči vpogled v razvoj slovenjenja tujih izrazov v jezikoslovju. Gabrič z orisom slovenskega spoznavanja Japonske v zgodovini tako ne pripomore zgolj k boljšemu razumevanju Japonske v sedanjosti, ampak predvsem pokaže, da lahko raziskovanje procesa seznanjanja s tujimi entitetami pomembno prispeva k poznavanju razvoja spoznavnih okvirov slovenske družbe skozi zgodovino.

Andrej Rahten, Anton Korošec:
slovenski državnik kraljeve Jugoslavije.
 Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022, 599 str., ilustr.

Pomisel, da Slovenci ne bi imeli izjemnih politikov, ki bi zgodovinsko usmerjali narod in bili pomembni predstavniki državnih politik v različnih obdobjih in v njih obstoječih državnih skupnostih, seveda na vzdrži. Avstrijsko dobo in čas Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije neizpodbitno označujeta dr. Ivan Šusteršič in dr. Anton Korošec, oba prvaka katoliškega gibanja – prvi skoraj do konca habsburške monarhije in drugi skoraj do konca kraljeve Jugoslavije. Delo drugega je končala šele njegova smrt. Če se zdajle ne ustavimo pri dr. Janezu Evangelistu Kreku in knezoškofu dr. Antonu Bonaventuri Jegliču, naj ob Šusteršiču in Korošču spomnimo še na voditelja koroških Slovencev v Avstriji in enega od vodilnih politikov katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS) v prvih letih jugoslovanske kraljevine – dr. Janka Brejca. In vsem trem je monografijo, vsakemu svojo, namenil avtor pričujoče, ki jo predstavljamo tukaj. Prvi dve, *Pozabljeni slovenski premier: politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934)*, in *Ivan Šusteršič der ungekrönte Herzog von Krain: die slowenische katholische Bewegung zwischen trialistischen Reformkonzept und jugoslawischer Staatsidee*, je prof. dr. Andrej Rahten javnosti predal v letih 2002 in 2012.

Andrej Rahten je poleg drugih monografskih del s svojim biografskim trojčkom opravil res veliko delo. Ne le da je poudaril zgodovinopisni pomen politične biografike, pač pa se je tudi zaznamujoče posvetil katoliški politiki od konca 19. stoletja do praktično začetka druge svetovne vojne na Slovenskem, ko je v tem prostoru predstavljala vodilno politično silo. Ob njeni umestitvi v širši politični in državni okvir sta skozi delovanje Šusteršiča, Brejca in Korošča obdelana tudi doba in dogajanje, ki so ju zaznamovali v novejši slovenski zgodovini.

Z monografijo o Antonu Korošču, slovenskem državniku kraljeve Jugoslavije, s katero je avtor obeležil 150-letnico njegovega rojstva, je pred nami njegova nova poglobitev v politično zgodovino prve jugoslovanske države. Obenem gre tudi za nadaljevanje monografskega obravnavanja Koroščevega življenja in dela, ki ga je za avstrijsko dobo odlično predstavil Feliks Bister (*Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872–1918*, 1992). Naj tu poudarimo, da smo na delo, ki bi zaokrožilo pogled na Korošča še za jugoslovansko obdobje, dolgo čakali in se nemalokrat spraševali, kdo in kdaj bo to potrebno in veliko nalogo opravil. Tega nam zdaj ni več treba početi, v poznavanju slovenske in jugoslovanske politične zgodovine v

Kraljevini SHS/Jugoslaviji pa je storjen velik korak naprej, saj brez študije o tedanjem vodilnem politiku slovenskega naroda in načelniku najmočnejše slovenske politične stranke, SLS, to ne bi bilo mogoče. Velika lisa v sliki slovenske zgodovine prve polovice 20. stoletja je s tem prekrita.

Avtor monografije nas po uvodnem očrtu politične in državniške poti Antona Korošca, najprej na Spodnjem Štajerskem v avstrijski dobi in nato med svetovnimi vojnami v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, v svojo obravnavo uvede z znano neprijetno izkušnjo, ki jo je v procesu jugoslovanske združitve jeseni leta 1918 Korošec doživel z ženevskimi pogajanjmi. Takrat se mu je zaradi odklonilnega stališča srbske politične elite ponesrečila dualistično zamišljena združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Kraljevine Srbije v skupno jugoslovansko državo. Nato nas začne voditi po raznovrstnih krajinah prvojugoslovanske in tedanje slovenske politike. Predstavi ustavno obdobje Kraljevine SHS, ko je Korošec od jeseni leta 1920 do sprejema t. i. vidovdanske ustave junija leta 1921 postavil temelj svojega avtonomističnega delovanja v prvi polovici dvajsetih let, ustavo pa je, s presledki na različnih ministrskih položajih v letih 1918–1920, dočakal v opoziciji centralistični politiki. V tem obdobju se je leta 1920 srečal s tremi poraznimi ločnicami: izgubljenim koroškim plebiscitom, sklenitvijo rapalske pogodbe in občutnim padcem volilne podpore njegovi stranki na volitvah v ustavodajno skupščino. Kar zadeva koroški plebiscit, »ni mogel ubežati objektivni odgovornosti«. Čeprav se pri razmejitenih vprašanjih v javnosti večinoma ni izpostavljal, je bil vendarle večino časa, ko se je v Parizu odločalo o mejah, minister kraljeve vlade, med plebiscitno kampanjo pa je imel glavno besedo pri upravljanju koroških zadev njegov strankarski kolega Brejč; srbski politiki so glede koroškega vprašanja pobudo prepuščali Slovincem. (90, 94) To je nato vplivalo na omenjeni volilni rezultat. V notranjepolitičnem pogledu je posebno politično obremenitev predstavljala centralistična vidovdanska ustava, ki je dosegla oba temeljna namena svojih snovalcev – jugoslovanski narodni unitarizem, centralistično vodenje države in izjemen položaj kralja. Avtor tu lepo pravi: »Če je bilo prvo uperjeno proti avtonomističnim ambicijam narodnih elit, je bil drugi predvsem slab znak za razvoj parlamentarne demokracije.« (132)

Po usodni vidovdanski odločitvi so katoliški narodnjaki napovedali boj za revizijo ustave. Korošču in strankarskemu vrhu je uspelo mobilizirati javno mnenje za avtonomistično idejo, kar je pokazala velika zmaga na skupščinskih volitvah marca 1923. Kljub temu da se je v opoziciji pod avtonomistično zastavo volilna baza SLS nedvomno krepila, pa je Korošev boj za avtonomijo, ob doslednem branjenju slovenske narodne individualnosti, potekal v neugodnih razmerah. Vladajoča srbska centralistična radikalna politika ni privoljevala v neizvajanje načel vidovdanske ustave. Korošec je tedaj v opozicijskem položaju 11. decembra 1924 izrekel »hvalnico slovenski narodni identiteti, ki je po slikovitosti prekašala njegove dotedanje, večinoma realistično umirjene nastope«. Na strankinem shodu v Celju je poudaril, da gre »za slovenski narod [...]. Nam slovenski narod ni skupina ljudi, ki danes lahko čuti slovenski, jutri nemški, danes hrvatski, jutri srbski. To je narod, ki s svojim jezikom že

nad tisoč let ogreva te naše hribe in doline, gore in ravnine, ki na tej lepi zemlji trpi in uživa, plaka in joka, vriska in se raduje. To je narod tisočletne skupne usode, skupnega doživetja, iz kojega ne moreš izstopiti kakor iz kakega bralnega društva in zopet vstopiti, kadar je treba. Ne moreš ga zatajiti, kakor ne svoje domače hiše, očeta in matere. Tisoč in tisoč niti veže ta narod skupaj.' « – »Ne 'klerikalci', ne liberalci, ne socialisti, ne komunisti so danes v ospredju, ampak v tem trenutku je na dnevnem redu ves slovenski narod, njegova bodočnost, njegova samostojnost.' « (204) Ob tem je Korošec nasproti ambicijam hrvaškega narodnega voditelja Stjepana Radića, da bi Prekmurje vpel v hrvaški narodni in kulturni krog, vztrajal kot odločen zagovornik njegovega slovenskega značaja. (250)

V prvi polovici dvajsetih let je Korošec poleg narodnoavtonomističnih zahtev poudaril tudi svoje socialnoversko gledanje. Avtor opozarja na njegovo oceno oktobrske revolucije poleti 1922. Tedaj je – dve leti po tistem, ko je preroško napovedal, da bo boj prihodnosti boj med krščanskim socializmom in komunizmom – dejal: »'Ruski proletariat je vrgel ob tla caristične in kapitalistične tlačitelje ruskega ljudstva, toda ker ni gradil novega družabnega reda in države na krščanskih načelih, se umika korak za korakom. Genialni Ljening spoznava, da družabni red na takih temeljih ne drži. Ne oborožena moč, ne materialne dobrine, ne sovjeti niso temelji držav, ampak vera, da moramo ljubiti Boga in zavoljo Boga svojega bližnjega.' « Naša naloga je, »'da osvobodimo delavca, malega kmeta, obrtnika in vse, ki jih tlači mora brezvestnega kapitalizma in jih iz kapitalističnega suženjstva privedi v svobodo enakopravnosti' «. (157) »Obsodbe kapitalističnega sistema, ki »zavira zdravi napredek človeške družbe«, so bile takrat rdeča nit številnih Koroščevih govorov. (150) Avtor spomni tudi na glasovanje SLS proti Zakonu o zaščiti države leta 1921, saj je stranka menila, da bi ga oblast lahko uporabila ne le proti komunistom, pač pa tudi pri obračunavanju z opozicijo. Opozorila je tudi, da Zakon dopušča razna tolmačenja in uporabo ne samo proti teroristični in anarhistični akciji, ampak tudi proti osebam, ki zastopajo le idejo znanstvenega komunizma. (136, 137)

Avtor nas nato privede v čas kratkotrajne vlade proticentralističnega opozicijskega bloka v drugi polovici leta 1924, ki jo dobro označi »vlada brez kraljeve milosti«. Korošec je v njej zasedel položaj prosvetnega ministra. SLS in Korošec sta v slabih treh mesecih zamenjala visoke slovenske upravnopolitične funkcionarje iz liberalnega tabora, njihovi predstavniki pa so se morali posloviti tudi s svojih funkcij v šolstvu. A pod Koroščevim ministrovanjem nobeden od učiteljev ni izgubil službe, premeščeni pa so bili na slabša delovna mesta. »Tudi pri kadrovanju v drugih resorjih je bilo čutiti dolgo Koroščevo roko.« (191–192) Bil pa je Korošec, kot je v svojem nagovoru ob njegovem obisku ljubljanske univerze poudaril njen rektor dr. France Kidrič, sploh prvi prosvetni minister, ki jo je obiskal. (193) V zvezi s slovensko univerzo avtor še opozarja, da je bilo Koroščevo predsedovanje na seji ministrskega sveta 30. junija 1919, ko se je odločalo o njeni ustanovitvi, povezano z odsotnostjo ministrskega predsednika Stojana Protića, ki se je napatil v tujino, Korošec pa ga je v skladu z naredbo regenta Aleksandra Karađorđevića nadomeščal. V zgodovinopisju tega doslej niso omenili, s

čimer je bilo Koroščevo predsedovanje mogoče interpretirati kot načrtovani simbolični akt. Tudi odsotnost slovenskega liberalnega ministra dr. Alberta Kramerja na seji ni bila izraz demonstrativnega nasprotovanja ustanovitvi univerze, ker je spremljal Protiča v tujini. (64) Avtor nadalje opozarja, da so v Koroščev kabinet hodili tudi tisti, ki so bili sicer njegovi politični nasprotniki. Znameniti hrvaški kipar Ivan Meštrović ga je prišel prositi, da bi zagrebška umetniška akademija dobila status srednje šole, kar mu je Korošec tudi obljubil. (193) Ko je vlada oktobra 1924 odstopila, so bile glavni Koroščev izziv nove volitve februarja 1925. SLS in Korošec sta jih znova prepričljivo dobila. Korošec je zmagal v tradicionalni ljubljanski liberalni trdnjavi.

Po volilni zmagi leta 1925 je SLS ponovno za kratek čas postala vladna stranka dve leti kasneje. Vmes je prišlo do drugih vladnih kombinacij. V tem obdobju je Korošec opozoril, da želi imeti besedo tudi na sicer za srbske kroge pridržanem zunanje-političnem področju, zlasti pri vprašanjih, povezanih s sosednjimi državami in slovenskimi manjšinami. Biti prvi na Balkanu je bil po njegovem mnenju ključni cilj jugoslovanske zunanje politike, Italija pa glavna ovira na poti k njegovi uresničitvi. (215, 232) Takrat je dozorelo tudi spoznanje, da tako široka avtonomija – z lastnim parlamentom in vlado – kot jo je začrtal program stranke, v državno-politični stvarnosti ni izvedljiva. Korošec je ocenil, da je nastopil čas pragmatične politike; SLS brez vstopa v vlado ni mogla razmišljati o uresničitvi svojih zahtev. Korošec se je odločil za sodelovanje z radikali in privolitev na zgolj uresničenje načela v centralizem vpetih oblastnih samouprav, predvidenih v vidovdanski ustavi. Odločitev se je, kljub kritikam slovenskih nasprotnikov o opustitvi avtonomističnega načela, pokazala za razumno. Obe slovenski samoupravi, ljubljanska in mariborska, sta med svojim delovanjem v letih 1927–1929 omogočili samostojno odločanje o slovenskem razvoju na kulturno-prosvetnem in socialnogospodarskem področju. Vmes je z letom 1928 nastopilo tudi Koroščevo veliko leto. Najprej je prevzel enega od ključnih portfeljev, morda sploh najpomembnejšega v državi, notranje ministrstvo – kot notranji minister je tudi ostro nastopal proti komunističnemu gibanju, 27. julija 1928 pa je v kriznih razmerah po velikosrbskem atentatu na Radića in poslance njegove Hrvaške kmečke stranke 20. junija v narodni skupščini postal edini nesrbski predsednik prvojugoslovanske vlade. In ob tem še notranji minister. Avtor podrobno predstavi Koroščevo premiersko delovanje, pri čemer pristavlja, da je kot predsednik vlade spoštoval tudi tiste, ki mu svetovnonazorsko niso bili blizu (razen komunistov). (298) Sicer pa ugotavlja, da »objektivno gledano, postavitve Slovenca na čelo vlade, ki se je soočala z zaostrovanjem srbsko-hrvaških odnosov, sploh ni bila slaba ideja. A kot se je kmalu pokazalo, je Aleksander z vpoklicem Korošča samo kupoval čas, da potegne najbolj radikalno potezo – razglasitev diktature. Koroščevo vodenje vlade je tako postalo zgolj uvertura vanjo.« (287, tudi 29, 300, 301) Sklepati pa je mogoče, »da je premier slovenskega rodu vsaj nekaj časa po tihem upal, da bo lahko na novi funkciji vendarle dosegel kakšen pomembnejši premik tudi glede državno-pravne reforme«. (301)

Avtor nas seznanja tudi z okoliščinami, v katerih je padla odločitev, da bo Korošec postal predsednik vlade. Duhovnik Rudolf Hanželič, profesor na celjski gimnaziji, je

o tem slišal pripovedovati Korošca osebno. Ta je na avdienci pri kralju Aleksandru 24. julija 1928 ob njegovem zatrjevanju, da bo dopustil amputacijo hrvaških pokrajin, dejal: »'Veličanstvo, Vi tega ne boste storili.' Na kraljevo vprašanje, zakaj ne, je slovenski prvak odgovoril: 'Ker ste prepametni.' Amputacija naj ne bi bila Aleksandrov načrt, ampak jo je po Koroščevem mnenju zagovarjala 'dvorna kamarila'. Kralja je zanimalo, kakšna kamarila neki, pri čemer je začel živčno prižigati cigareto za cigareto. Komaj je prižgal prvo, jo je že odvrigel na perzijsko preprogo. Korošec se je sklonil, jo pobral in dal v pepelnik. In tako se je ponovilo kakih petkrat. Nekaj časa sta se gledala molče: dva ustanovna očeta Jugoslavije, soočena z največjo krizo v njeni zgodovini. Nato pa je Aleksander položil roko na duhovnikova ramena in mirno dejal: '*Pope, Ti ćeš biti moj predsednik.*'« (279) Kot v zvezi s tem zgodovinskim trenutkom opozarja avtor, je Korošec tedaj čutil, da je jugoslovanska država, ki jo je pomagal soustvarjati, pred zgodovinsko prelomnico. V času, ko so tako rekoč na vseh jugoslovanskih mejah svoje ambicije neprikrito izražale revizionistične sile in je državi pretil notranjepolitični spopad večjih razsežnosti, je ocenil, da mora prevzeti odgovornost. (284–285) Kasneje je pred svojimi privrženci odločitev, da prevzame vodenje vlade, utemeljeval s strahom pred izbruhom obračunavanja med Srbi in Hrvati. »Korošec je bil takrat prepričan, da bi razpad države najbolj prizadel Slovence: 'Na severu, zapadu in jugu naše domovine so sovražniki neprestano na preži, da bi jo nam raztrgali. Vsak hoče svoj kos. Zpomnite si to. V Sloveniji je od meje do meje le par ur vožnje z železnico. Nobena mačka ne bo zamijavkala, če bi se tem velikim sosedom zaželelo, da bi to mejo 'malo popravili'. Naše ljudstvo in naš jezik pa bosta postala hlapec Jernej, brez pravice, kot sta že na Koroškem in v Slovenskem Primorju.'« (285–286)

Prišli so nova politična kriza konec leta, Korošček odstop in kraljeva diktatura januarja 1929. Korošec je takšen kraljev poseg slutil že nekaj let pred tem. (176, tudi 178) »Aleksandrov problem – in s tem problem celotne kraljevine – je bil v tem, da je jugoslovanski državni ideal enačil z monarhističnim absolutizmom.« (177) In ko je do diktature prišlo, se je Korošec, eden od ustanovnih očetov kraljeve Jugoslavije, »ki je svoje politično delo posvetil njeni ohranitvi v prepričanju, da je s tem zagotovil tudi najboljši okvir za slovenski narodni razvoj«, (33, tudi 32) že tretjič, kot član diktatorske vlade, vključil v akcijo reševanja države. Tokrat v imenu poenotenja pod zastavo še bolj poudarjenega jugoslovanskega unitarizma, ki naj bi predstavljal ideološki temelj diktature. (29) Obenem je želel ostati v kraljevi bližini in preprečiti škodo interesom svoje politične strani. (308, 310) Po avtorjevem opozorilu se je Korošček odnos do jugoslovanstva spreminjal. »Nedvoumno je unitarizem podpiral ob ustanovitvi jugoslovanske države in uvedbi diktature kralja Aleksandra. Vmes se je postavil na čelo slovenskih avtonomistov, to držo pa je ponovno prevzel, ko je ocenil, da kraljeva diktatura ni dosegla svojega cilja.« (340) Razmer v državi in položaja Slovencev v njej ni uredila. Avtor posebej opozori še na prvi Koroščekovi reševanji Jugoslavije. Najprej jo je reševal, lahko bi rekli tudi rešil, ko je, kljub zameram zaradi ženevske prevare, v letih 1918–1919 konstruktivno deloval v prvi jugoslovanski vladi in med sprejemanjem ustave leta 1921 uspešno zadržal republikansko opozicijo v lastni stranki,

nato pa leta 1928, ko je privolil v Aleksandrovo ponudbo in v skrajno napetih razmerah po skupščinskih strelah prevzel položaj premierja. (29) Šestojanuarsko vlado je predvsem zaradi stiskanja unitarističnih klešč zapustil septembra 1930, a z visokim kraljevim odlikovanjem. Po enem od pričevanj je bil Korošec tisti, ki je takrat svetoval rektorju dr. Milanu Vidmarju, naj kralja Aleksandra prosi, da se ljubljanska univerza ob svoji desetletnici leta 1929 poimenuje po njem. »S tem pa so tudi večinoma prenehali napadi nanjo, saj se v monarhiji res ni spodobilo nasprotovati ustanovi, ki nosi monarhovo ime.« (314)

Protiunitaristična drža po izstopu katoliške politike iz vlade leta 1931 je Korošca vodila do znamenite federalistične *Slovenske deklaracije* (tudi ljubljanske oziroma Koroščeve punktacije) konec leta 1932, vgrajene v jugoslovansko opozicijsko federalistično politiko. Še pred tem, maja 1932, pa je ob svoji šestdesetletnici doživel široko narodno in politično pritrditev svoji voditeljski osebnosti. Zaključna pesem Koroščeve proslave v Unionovi dvorani v Ljubljani je bila *Zdravljica*, ki je »dobila status narodne himne na politični prireditvi, skoraj šest desetletij pred njeno uradno razglasitvijo v takratni slovenski republiški skupščini«. (331)

Avtor opozarja, da je Korošec s *Slovensko deklaracijo* poudaril »potrebo po državnopravni reformi Jugoslavije, nikakor pa z njo ni postavljaj pod vprašaj zvestobe jugoslovanski ideji«. (340) Bil ji je močno in iskreno privržen, to je bila tudi »rdeča nit njegovega delovanja«. (559) Vseeno pa ga je deklaracija pripeljala v dobro leto in pol trajajočo konfinacijo, najprej v Vrnjačko Banjo, za krajši čas v Tuzlo in nato na Hvar. Pritiski na Aleksandra, češ da se ne spodobi tako ravnati z enim od ustanovnih očetov Jugoslavije, pa so bili verjetno precejšnji. A če bi ga pomilostil, bi s tem priznal, da je storil politično napako, česar pa ni bil pripravljen narediti. Po drugi strani pa tudi Korošec ni nameraval prositi za milost, čeprav so mu tako namignili iz dvornih krogov. Ko je Korošec konfinacijo preživeljal v Vrnjački Banji, si je po pričevanju Koroščevega nekdanjega osebnega tajnika in vodje beograjskega uredništva *Slovenca* Joška Krošlja Aleksander zamislil načrt, ki ne bi pomenil njegovega priznanja napake, pa tudi Korošču se ne bi bilo treba poniževati. Kadar so kralja v Beogradu razjezili, se je menda rad umaknil in z avtom odpeljal na Oplenac, kjer je bila grobnica rodbine Karađorđević. Aleksander je šoferju na poti tja naročil, naj se, kakor po naključju, ustavi tudi v Vrnjački Banji. To je menda storil večkrat, a na Korošca ni naletel. »Še ena anekdota torej, ki priča, da je imel Korošec kljub konfinaciji v Aleksandrovih očeh poseben status.« Ne nazadnje je bil verjetno edini državnik, ki si je lahko privoščil, da je nekoč kot minister pozabil na avdienco pri kralju, za katero je povrh še sam zaprosil, pa ga kralj kljub temu ni odslovil. In to kljub temu, da ga je takrat po Beogradu iskala vsa žandarmerija in ga našla – kako leži v travi v smrekovem gaju na gričku pod Avalo. V monografiji o Korošču najdemo tudi podatek o kraljevem odnosu do Korošca med njegovo nadaljnjo konfinacijo na Hvaru. Kralj je še naprej verjel v njegovo zvestobo. Ko je okrajni glavar Ljubo Tecilazić vlado opozoril, da mimo Hvara vozijo italijanski parniki in da bi nekega dne na enem od njih lahko pobegnil tudi Korošec, se je kralj menda od srca nasmejal: »'Bedak véliki! Poznam dobro svojega Korošca in vem, da mi

nikoli ne uide v Italijo. Je preveč Jugoslovan!' « V pogovoru s primorskim emigrantskim politikom in svojim zaupnikom dr. Engelbertom Besednjakom je kralj Korošca jeseni 1933 označil celo za »zlatega človeka« in dejal, da se z nobenim jugoslovanskim politikom ni mogel tako lepo in pametno pogovarjati. Po drugi strani je tudi Korošec kralja ocenil za izredno bistrega. (346, 351–352, 556) Naj navedemo še kraljevo mnenje, ki ga je podal srbskemu politiku dr. Dragoljubu Jovanoviću. Po Aleksandrovih besedah je bil Korošec »'politik velikega formata', ustvarjen za večjo deželo, kot je Slovenija, in za državo, znatnejšo od Jugoslavije'«. (551)

Z marsejskim atentatom oziroma Aleksandrovo smrtjo leta 1934 je bilo konfinacije konec, Korošec pa se je »na oblast vrnil v velikem slogu«. (362) Avtorjev poudarek temelji na dejstvu, da je Korošec, čeprav so se mu vedno bolj poznala leta in vpliv sladkorne bolezni, tedaj doživel svoj drugi politični vrhunec v jugoslovanski dobi – takrat, ko je bil glavna osebnost v državi knez Pavle Karađorđević. Katoliško gibanje je leta 1935 vključil v od tedaj vladajočo vsedrjavno Jugoslovansko radikalno skupnost (JRS), postal njen podpredsednik, na državni ravni pa znova notranji minister in eden od najmočnejših ljudi v državi. Z vrnitvijo v državni vrh leta 1935 je »še četrtič pomagal reševati kraljevino Karađorđevićev«. (30) Koroščevo vrnitev na javno sceno je slavnostno potrdila tudi njegova udeležba na II. evharističnem kongresu za Jugoslavijo istega leta v Ljubljani, ko je na zaključni povorki korakal desno od kraljevega zastopnika Petra Nedeljkovića. »Ne glede na to, da je bil visokoletečih hvalnic deležen v tisku, ki je pripadal njegovi politični opciji, ne gre zanikati dejstva, da je med hvarsko konfinacijo svoj status narodnega voditelja samo še utrdil in se po vrnitvi dokončno uveljavil kot državniška osebnost, presegajoča strankarske ločnice.« – »Ni bil več samo eden od političnih prvakov, ampak je dokončno utrdil status nespornega slovenskega narodnega voditelja.« (398–390, 430) Pri Koroščevi vrnitvi na oblast se avtorju porodi tudi tehtno vprašanje, kako je ob oblikovanju JRS, ki je temeljila na unitaristični formuli, ocenjeval povezavo med slovensko narodno identiteto in pripadnostjo državi Karađorđevićev: »Ali je Slovence sploh pojmoval kot poseben narod ali pa jih je kot 'pleme' podrejal jugoslovanski narodni zavesti?« (379) Odgovor najdemo v ugotovitvi, da je pri Koroščevem sodelovanju v JRS šlo »za še eno taktično prilagoditev njegovega državnopravnega programa, s katero pa je samo še enkrat več potrdil svojo privrženost slovenstvu v jugoslovanskem okviru«. (381)

Korošec vrnitve na oblast ni izkoristil za maščevanje. »Nasprotno, čeprav je postal 'neomejen gospodar', je v novih političnih razmerah znal ravnati racionalno in preudarno.« (371) Avtor pridaja, da bi si Koroščevo delovanje na čelu resorja notranjih zadev seveda zaslužilo posebno obravnavo, kar pa bi presegalo začrtani okvir monografije. (382) »V državi, kjer je domnevne politične prestopnike obravnavalo posebno Državno sodišče za zaščito države, je bila Koroščeva funkcija seveda z vidika zagovarjanja demokratičnih vrednot zelo občutljiva.« (383) Sicer pa je bil Korošec po pričevanju njegovih sodobnikov do nastopa nacizma in fašizma v politiki pošten demokrat, čeprav demokracija ni bila njegova »ravno srčna zadeva«. Za časa Aleksandra mu je bilo blizu načelo nadzorovane demokracije, ki bi se jo morda dalo uskladiti tudi s

kraljevimi oblastnimi ambicijami. (549, 559) Pozabiti pa ne gre, da je bila sredi dvajsetih let »Korošček ideal takrat nedvomno Jugoslavija, urejena po standardih zahodnih demokracij in tamkajšnje politične kulture«. (211)

Korošček je kot notranji minister dosledno postopal proti komunistom, vodil ostro politiko proti nacistični dejavnosti in nemštvu v Sloveniji in Jugoslaviji in nastopal kot dosleden nasprotnik prostožidarjev. V zvezi s temi avtor podaja zanimivo opozorilo, namreč, da »vse do danes ostaja tudi nejasno, v kolikšni meri se je Korošček ob presvetopu od habsburške k srbski dinastiji Karađorđevićev moral posvetovati, da ne rečemo sodelovati, tudi s politiki iz prostožidarskih lož«. Se je pa v novi državi kmalu srečal z njihovim delovanjem. (418) Glede komunistov ugotavlja, »da so bili celo notorično protikomunistično usmerjeni srbski kolegi nad Koroščevimi ukrepi v boju proti 'rdeči nevarnosti' impresionirani«. (421) Težko je tudi verjeti, da se kot notranji minister ni zavedal nečloveškega ravnanja s političnimi zaporniki v beograjski »Glavnjači«, kjer so bili največje žrtve komunisti. (384) Vendar njegova »vehemenca v boju proti komunizmu ni bila med jugoslovansko politično elito nobena izjema, kot včasih dajejo vtis razmišljanja sodobnejšega datuma«. (420) Korošček tudi ni mogoče okriviti za vse ekscese, ki so jih med njegovim ministrovanjem zakrivali žandarji po državi. (386)

Smo v drugi polovici tridesetih let. V monografiji o Korošču se pred intenzivnostjo njegovega takratnega delovanja najprej seznanimo z njegovimi značajskimi potezami in življenjskimi navadami. Bil je osebno skromen, darežljiv, vse življenje podnajemnik, pri oblačenju malodane gizdalin, človek velike delovne vneme, točnosti, ob uglajenem vedenju v javnosti pa so ga sodelavci poznali tudi po avtoritativnosti in koleričnih izbruhih. Od svojih privržencev je pričakoval, da brezpogojno izpolnjujejo usmeritve vodstva. Kot politična osebnost je varovanje v mnogih primerih odklanjal. Prijatelji so ga nekoč posvarili, naj si poišče drugega brivca. Kadar je bil v Celju, ga je namreč bril mlad Laščan, ki je veljal za hudega komunista. Na opozorila se je menda samo nasmejal: »Brije me pa le dobro in me še bo.« Bila naj bi celo dogovorjena, da ga lahko pokliče v Laško, če bo slučajno prispel v Celje na nedeljo. (289–290) Vsesplošna korupcija v državi se ga ni dotaknila. Rad je imel dobro hrano in pijačo, bil je ljubitelj knjig, umetnin, gledališča in opere, menda tudi ženske družbe, Gorenjska je postala njegova priljubljena točka za poletni oddih. Tu so od leta 1936 na tekmovanjih v alpski kombinaciji smuka in slaloma na Črnem vrhu nad Jesenicami vsakokratnemu zmagovalcu podeljevali tudi prehodni smučarski pokal Antona Koroščka. Bil je zvest prijatelj. To se je posebej pokazalo, ko se je moral dr. Izidor Cankar leta 1926 zaradi ljubezni posloviti od duhovniškega stanu. »Korošček mu je stal ob strani in ni dopustil, da bi z odpadlim duhovnikom obračunavali.« (53) Lokalne in družinske vezi je znal postavljati tudi pred strankarske ozire. Čeprav so bili njegov svak in oba nečaka privrženci njegovega liberalnega nasprotnika Ivana Puclja, jim tega ni zameril. Podpiral je njihovo kmetijo in nečakoma plačal stroške izobraževanja. (550) Ko je kot notranji minister iz Moskve prejel informacijo, da naj bi bil Edvard Kocbek, njegov rojak iz Sv. Jurija ob Ščavnici, član partije, tega ni verjel, češ da ga dobro pozna, »saj je mežnarjev iz naše fare«. (422) Ni pa ga motila cenzura tiska diktatorskega režima, ki je leta 1929 zaplenila

in uničila vso naklado romana Bratka Krefta *Človek mrtvaških lobanj*. V romanu je Kreft med drugim kritično predstavil tudi Korošca. »Ali so pri tem določeno vlogo odigrala tradicionalna lokalna nasprotja med družinama Kreft in Korošec, ki sta bivali v Sv. Juriju ob Ščavnici v sosednjih hišah, je težko z gotovostjo trditi, ni pa izključeno.« (550)

Ob omenjenem se avtor v nadaljevanju svoje monografije posveti še drugim težiščem in položajem v tedanjem Koroščevem političnem delu. Opozori na njegov vpliv, ki se je pričel odražati tudi v diplomaciji, saj je skoraj podvojil odstotek Slovencev v zunanjem ministrstvu, kar gre pripisati dogovorom s predsednikom vlade dr. Milanom Stojadinovićem. (442–443) Ustavi se tudi pri vprašanju strankarske discipline in ideoloških razhajanj v katoliškem taboru ter vzdrževanju neomajne vodstvene avtoritete v stranki, kar je bila zahtevna naloga celo za politika Koroščevega formata. (424) Sicer je bila njegova moč v taboru katoliških narodnjakov resno ogrožena samo dvakrat. Najprej neposredno po nastanku jugoslovanske države, ko se je moral med ustavno razpravo zelo potruditi, da je nevtaliziral republikanske zahteve v stranki, in drugič po uvedbi diktature, ko je kljub kritikam v svojih vrstah sprva vztrajal v vladi. (561) Pri tem je Korošec, čigar vpliv je v veliki meri temeljil tudi na obvladovanju tiska, v medijskem zakulisju katoliških narodnjakov dominiral vse do smrti. (390, 391)

Poglobitev v Koroščevo delovanje v drugi polovici tridesetih let odstira pogled tudi na najbolj poudarjena vprašanja tedanjega jugoslovanskega časa. Avtor v okviru Koroščevih prizadevanj za stabilnost Jugoslavije najprej predstavi njegovo, po knezu Pavlu pooblaščenno prizadevanje, da bi oblikovali pravno podlago za ustavno reformo, s katero bi omogočili sklenitev srbsko-hrvaškega sporazuma za preureditev države, pogojeno s hkratno izpolnitvijo slovenskih zahtev. Sledi pogled v Koroščevo ravnanje med konkordatsko krizo leta 1937. Ker mu je pripadla nevhvaležna naloga, da je kot katoliški duhovnik v imenu vlade podal izjavo o odpovedi konkordata, mu je vatikanski predstavnik v Beogradu očital, da je politične razloge postavil pred duhovniške obveznosti. (450) Očitek je držal, saj je Korošec, čeprav je bil duhovnik, interese Jugoslavije postavljal pred zahteve Svetega sedeža. Njegovo držo politique d'abord (najprej politika) so v državnem tajništvu v Vatikanu dobro poznali. V odnosu do cerkvene hierarhije je želel ohraniti proste roke pri političnem delu. »Zlasti kot ministrski predsednik se je Korošec večkrat znašel med dvema ognjema: med nezadovoljnim nuncijem na eni strani in dežurnimi kritiki njegovega duhovniškega statusa na drugi strani, ki so ga napadali vse do smrti. Katoliškemu duhovniku kot premieru v pretežno pravoslavni državi s pravoslavnim kraljem res ni bilo lahko.« (291, 292, 454, 455, 515)

Med ključnimi zarezami v tedanjem Koroščevem delovanju avtor seveda predstavi tudi njegovo odstranitev iz vlade decembra 1938, za katero je poskrbel Stojadinović. Korošca je umaknil na položaj predsednika senata; po Stojadinovičevem prepričanju je bil premil s (hrvaško) opozicijo na skupščinskih volitvah v istem mesecu. Sledila je Koroščeva mojstrovina februarja 1939, ko je z dovršeno politično igro izpeljal demonstracijo njegove vlade. »Vreči z vladnega krmila Stojadinovića, finančno dobro podprtega politika, ki je veljal za favorita Sil osi, je bil res podvig.« (465)

V istem letu, ko je spodnesel Stojadinovića, se je Korošču ponesrečila zelena trialistična prenovitev Jugoslavije. Ob sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček, torej srbsko-hrvaškega državno-pravnega sporazuma, v katerem je Korošec utemeljeno videl rešitev države, so ga, čeprav je slovenske narodne zahteve poudarjal samo do tiste mere, za katero je ocenil, da ne bo destabilizirala države (476), obšli. Za slovensko banovino ob hrvaški ni bilo prostora. Trialistična rekonstrukcija se je sprevrgla v dualistično kupčijo med Srbi in Hrvati, zgodila se je Koroščeva največja nočna mora, dualistično izključevanje Slovencev. (481, 483) Korošec in slovenska JRS so se na podlagi Uredbe o razširitvi predpisov za hrvaško banovino na ostale banovine usmerili v prizadevanja za uresničitev Banovine Slovenije. Avtor poudari, da je ustanovitev posebne Banovine Hrvaške samo za las prehitela izbruh druge svetovne vojne, »za celovito rekonstrukcijo države v skladu z željami Korošca in njegovih privržencev pa je zmanjkalo časa, v precejšnji meri tudi zaradi nasprotovanja hrvaških politikov, ki so bili po doseženem kompromisu proti nadaljnji decentralizaciji«. (31) Tu velja opozorilo: »Verjetno pa tudi Korošču, ob vseh njegovih izkušnjah in vplivu, ni bilo mogoče odrekati sposobnosti, da doseže ustanovitev Banovine Slovenije.« (485) Toda nezmožnost formalizacije avtonomnega statusa Slovenije po hrvaškem vzoru je pokazala, da ima tudi Korošček vpliv svoje meje. »Banovina Slovenija je bila še vedno zgolj neizpolnjena želja in še eno od slovenskih razočaranj v državno-pravni zgodovini kraljeve Jugoslavije.« Politična moč edinega preostalega ustanovnega očeta Jugoslavije – njihova generacija se je tedaj že poslovila – je začela upadati. (499, tudi 512) Res pa je, da se je dejanski avtonomni položaj Slovenije medtem krepil, bolj ali manj s tihim blagoslovom kneza Pavla. (448)

Zavezanost Jugoslaviji je bila značilna tudi za večer Koroščevega življenja, čeprav se je zavedal, da tedanje prilagajanje nacističnim načrtom zahteva razmislek tudi o drugih državno-pravnih opcijah. Dejansko pa je bil prepričan, da je najslabša Jugoslavija za Slovence še vedno najboljša rešitev – »izbire nimamo«. (500, 503) Korošček obrat k silam osi, ko je bil ponovno na položaju prosvetnega ministra – spomnimo naj le na sicer od celotne vlade podpisano protisemitsko uredbo oktobra 1940 –, gre razumeti kot izrazito pragmatično odločitev ob padcu versajskega sistema. »Korošec ni bil zagovornik rasne teorije in jasno je, da se je za uredbo odločil samo zato, ker je pragmatično ocenil, da se mu bo s tem okrepljen položaj v nemških očeh. To pa ga seveda ne odveže očitka, da je bilo njegovo ravnanje v službi antisemitske politike, navdahnjene v Berlinu.« (516, 521, tudi 522) Korošec si je prizadeval, da bi zaščitil državo pred napadom sil osi in posledično njenim, za Slovence usodnim, razkosanjem. »Najhujše, kar se nam more zgoditi, je, da nas razdele med Nemčijo in Italijo«, je po anšlusu zaupal glavnemu uredniku *Slovenca* dr. Ivanu Ahčinu. Iz primerov manjšin v zamejstvu mu je bilo povsem jasno, kaj čaka Slovenijo, če si jo razdelijo nacisti in fašisti. V zvezi z razpadom Jugoslavije je ocenjeval, da bi ga plačali edinole Slovenci, »Srbi bodo imeli še vedno svojo državo, tudi Hrvatje, a Slovenci imamo na svojih mejah vsaj tri sosede, ki bodo prvo uro planili čez nas in si nas razdelili«. (500, 503, 553, tudi 506) Avtor Koroščevo stališče lepo potrди s pogledom v zgodovino, ki se je

odvila v nadaljevanju: »In ne nazadnje: mar niso na Hitlerjev ukaz na Slovenijo planile vse njene sosede in si jo razgrabile kot vojni plen, s čimer se je uresničilo natanko tisto, pred čemer je Korošec svaril?« (554) Ob teh opozorilih se srečamo še z različnimi zakulisnimi preigravanji v jugoslovanskem političnem vrhu – med njimi je bilo tudi Koroščevo verjetno razmišljanje, da bi se s pomočjo rajhovske diplomacije še enkrat povzpел na čelo vlade –, v katerih je izgubljal politične prijatelje in na koncu ostal sam proti vsem. (524)

Korošec je umrl 14. decembra 1940. Njegovo politično delo v kraljevi Jugoslaviji je temeljno zaznamovalo tedanji slovenski razvoj in narodni položaj. »Že samo dejstvo, da je v dobi, ko je imel Korošec nesporno prevlado v slovenski politiki, Slovenija dobila tako svojo univerzo kot akademijo, da ne govorimo o vrsti drugih znanstvenih in kulturnih institucij nacionalnega pomena, je svojevrstna legitimacija njegovih zaslug.« (566, tudi 393–394) In seveda ne smemo pozabiti na neformalno slovensko avtonomijo iz druge polovice tridesetih let; politično si jo je pridržal slovenski del JRS. Avtor utemeljeno opozori, da so bili Koroščevi uspehi uresničljivi, samo če je bila njegova stranka del beograjskih vladnih političnih sil, tega pa brez nenehnega taktičnega manevriranja ni bilo mogoče doseči. (555) V svojem pogledu na Koroščevo delo zavrne tudi stališča, ki so se porodila v slovenski politični emigraciji po drugi svetovni vojni, ko naj bi si Korošec prizadeval za samostojno slovensko državo. »Težko bi bilo najti trditve, ki bi bolj odstopale od Koroščevih pogledov na jugoslovansko državno misel, zato je treba tovrstna pričevanja nedvoumno uvrstiti med apokrifna.« (557)

O Koroščevi smrti se je ohranilo več pričevanj. Avtor nas seznani, kakšne so bile po teh njegove zadnje ure. Nasproti senzacionalističnim razlagam Koroščeve smrti, o katerih se je včasih slišalo, pa med drugim opozori na doslej neznano spominsko pričevanje člana njegovega predsedniškega senatnega kabineta Alojza Šmida. Šmid ga je napisal na željo župnika v Limbušu Andreja Firbasa in je bilo do objave v pričujoči monografiji shranjeno v sefu župnišča. Šmid pravi, da je Korošča močno prizadelo, ko se zvečer 13. decembra 1940 knez Pavle ni pojavil v loži Srbskega narodnega gledališča, kjer ga je, kot sta se dogovorila, kot prosvetni minister čakal, da se skupaj udeležita premiere *Pikove dame*. Knez bi s tem, ko bi se v javnosti pojavil skupaj s Koroščem, potrdil njegov politični pomen, kar bi nevtraliziralo govorice o njegovi naraščajoči politični izolaciji. Korošec je v drugem odmoru, močno psihično obremenjen in že tako v slabem zdravstvenem stanju, brez besed zapustil gledališče in se odpravil domov. Tam je ponoči umrl. (538, 539) Avtor ob Koroščevi smrti opozori, da je po preimenovanju dotedanjih ulic z njegovim imenom v Mariboru in Murski Soboti po drugi svetovni vojni svojo ulico, danes sploh edino, dobil v Sv. Juriju ob Ščavnici šele v samostojni slovenski državi. (543)

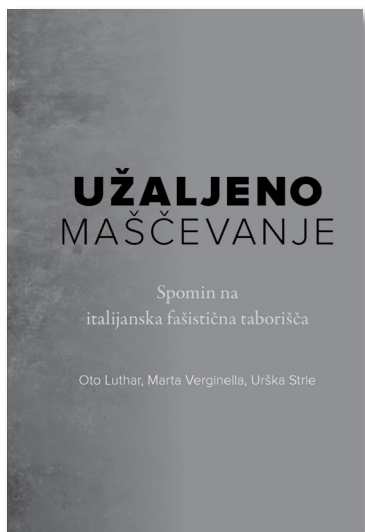
Ostane nam slovo od »slovenskega kneza«, (544) ki je ob smrti še enkrat dobil vsenarodno poklonitev in poklonitev jugoslovanskega državnopolitičnega vrha. Avtor poudari: »Pogreb dr. Korošča je bila zadnja mogočna manifestacija bivše SLS.« (545) Nato predstavi različna mnenja, ki so jih o Korošču zapisali jugoslovanski politiki, ocene njegove dobe ter svoj pogled na Koroščevarodnopolitični pomen ob njegovem

odhodu. Izrazi ga kratko in jedrnato: Korošec »je kljub napredujoči bolezni in postopnemu izgubljanju vpliva na beograjsko vladno politiko odšel kot nesporni voditelj naroda, ki so mu tudi nasprotniki morali priznavati avtoriteto«. (569) Konča ga s temeljno mislijo, s katero se je verjetno srečal marsikateri premišljevalec tedanje slovenske zgodovine – kaj bi bilo, če bi Slovenija prihod sil osi pričakala pod Koroščevim vodstvom? Avtor sicer opozori na nekatere mogoče podane odgovore na to vprašanje, sam pa se v spiralo s tem povezanih kalkulacij seveda ne spušča. Zgodovina je odločila po svoje. A najpomembneje je, da je bilo ob nastopu okupatorske dobe »eno gotovo: ne samo, a vendar v veliki meri je prav njegova [Koroščeva – op. J. P.] zasluga, da zavesti o povezanosti Slovencev in njihove pravice do samoodločbe ni bilo več mogoče izbrisati. Tega niso uspeli niti okupatorji z brezobzirno politiko nasilja in razkosanja slovenskega etničnega ozemlja niti centralistično-unitaristični poskusi dela komunističnega vodstva v drugi Jugoslaviji. Dobra tri desetletja po razpadu jugoslovanske in nastanku samostojne slovenske države je tako mogoče trditi, da prav ob omenjenem Koroščevem dosežku v historični perspektivi zbledijo tudi njegove politične zmote in človeške šibkosti.« (571–572)

Prišli smo do konca našega poročila, ki si je vsekakor zaslužilo širši obseg. Pred nami je knjiga, ki v enem zamahu strne jugoslovansko in v njegovem okviru slovensko politično obdobje med svetovnim vojnama. In to po osebnosti, ki je bila njegov slovenski oziroma narodni označevalec. Tega ne bi bilo mogoče storiti brez avtorjevega odličnega poznavanja obravnavanega obdobja ter njegovih razvojnih in problemskih posebnosti različnih stopenj in oblik. Dobili smo novo standardno slovensko zgodovinsko delo. Dolg za Koroščevo jugoslovansko obdobje je izpolnjen, in to na način, ki ohranja stabilnost zgodovinske vede. Knjiga je klasična, lepo pisana in čvrsta politična monografija, ki jo lepo dopolnjuje še bogato in kakovostno slikovno gradivo. Avtor se je pri njegovem zbiranju opazno potrudil in bralcu tudi v sliki približal Korošca, njegovo delovanje in tedanji čas. Slikovni deli monografije nedvomno zahtevajo potrebno pozornost. Poseben prispevek k vizualni podobi monografije je tudi slikovni prenos gorske rože planike in Koroščevih inicial iz okrašenega dela njegovega ohranjenega manipla – traku, ki so ga do druge svetovne vojne katoliški duhovniki nosili pri cerkvenem obredu na levi roki – na hrbet knjige ter Koroščevih inicial, postavljenih na čelo vsakega poglavja. V monografiji je predstavljen tudi maniplov okrašeni del v celoti. (208–209) In ko smo pri celoti, je treba poudariti, da nas v Rahtenovo delo tehtno uvede predgovor avtorja monografije o Koroščevem avstrijskem obdobju Feliksa Bistra, ki ga domišljeno zaključuje takole: »Andrej Rahten je spretno ubral svojo raziskovalno pot z maksimalnim upoštevanjem razpoložljivih virov. Tako imamo v rokah njegov opus magnum. Slovenskemu narodu je s tem dana možnost soditi, kakšen sin mu je bil štajerski duhovnik Anton Korošec, ki se je rodil pred 150 leti na skromni prleški domačiji, in kako naj pravično ocenjuje njegove velike zasluge in redke spodrsjlaje.« (13)

Oto Luthar, Marta Verginella in Urška Strle, *Užaljeno maščevanje: spomin na italijanska fašistična taborišča.*

Ljubljana: Založba ZRC, 2022, 378 str.

Od konca druge svetovne vojne pa vse do danes se je v zahodni javnosti razširila podoba italijanskega fašizma kot nekakšnega benignega zgodovinskega pojava, ki je bil v primerjavi z uničujočo močjo nemškega nacizma precej bolj neškodljiv. Fašizem z Mussolinijem na čelu je pogosto predstavljen kot pompozna, vendar razmeroma neučinkovit, nesposoben in neroden sistem, ki niti ni bil sposoben resničnega zla, saj mu je spodletelo vse, česar se je lotil, od vojaških operacij dalje. Tako naslikana podoba fašizma je tudi omogočila, da se Italija nikoli ni soočila s svojo problematično preteklostjo in jo je uspešno trivializirala s poudarjanjem svoje domnevne neškodljivosti in dobronamernosti, s čimer je izkoristila prevladujoče stališče, da pri fašizmu ni šlo »zares«.

To stališče na Slovenskem ni posebej razširjeno, kar je razumljivo: travmatična zgodovinska izkušnja Primorske pod italijansko državo od konca prve svetovne vojne do konca druge svetovne vojne ter italijanska okupacija med drugo svetovno vojno sta ostali zapisani v kolektivnem spominu. Kljub temu pa je tudi med Slovenci mogoče opaziti konsenz, da je bila nemška vojna izkušnja precej hujša kot italijanska, skupaj s koncentracijskimi taborišči. Omemba Auschwitza ali Mauthausna običajno zbudi hujše asociacije kot Gonars ali Rab. Četudi ocena ni zgrešena, se vendarle zdi, da se izkušnje internirancev v italijanskih taboriščih s tem podcenjujejo; italijanska taborišča so bila v svojih najmračnejših trenutkih povsem dorasla svojim nemškim ekvivalentom. To je eno temeljnih spoznanj monografije *Užaljeno maščevanje: spomin na italijanska fašistična taborišča*, raziskave zgodovinarjev prof. dr. Ota Lutharja, prof. dr. Marte Verginella in doc. dr. Urške Strle. Delo je rezultat raziskovalnega projekta iz obdobja med letoma 2011 in 2014, ki se je posvečal ustnim pričevanjem nekdanjih taboriščnic in taboriščnikov v Italiji, s katerimi so avtorji opravili intervjuje in tako pomembno dopolnili korpus raziskav z novimi podatki in uvidi.

Avtor in avtorici uvodni poglavji monografije posvetijo teoretični predstavitvi ustne zgodovine v kontekstu spominskih študij in intervjujev, ki so jih – tako rekoč zadnji mogoči trenutek – izvedli s 54 pričevalci (od tega jih je deset potomcev taboriščnikov), saj ta vidik pri raziskavah še ni bil dovolj upoštevan. Natančno so opisali način izvedbe intervjujev, ki so bili narativnega oziroma odprtega tipa, pozornost pa so spraševalci namenjali tudi neverbalnim vidikom intervjujev, kot je telesna govornica pričevalca. Seveda avtorici in avtor ob tem opozarjajo, da je stroka dolžna zbrana

pričevanja (v katerih se neizogibno odražajo nepopoln in nezanesljiv spomin ter pričevalčeve značajske lastnosti) kritično pretresti ter analizirati. Naštete in v kratkih potezah predstavljene so tudi dosedanje raziskave italijanskih taborišč slovenskega in italijanskega zgodovinopisja, pa tudi spominska literatura in leposlovje, ki jih je tematiziralo. Navedeni so najpomembnejši arhivski fondi z gradivom o italijanskih taboriščih ter orisan razvoj italijanske zakonodaje pod fašizmom, ki je stroge kazni, od konfinacije in internacije do aretacije in smrtne kazni, nalagala tudi tistim, ki so bili protidržavnega delovanja zgolj osumljeni. V ta namen je Italija začela graditi taborišča, kamor je bilo interniranih na tisoče ljudi, ki so praviloma živeli v slabih higijenskih in sanitarnih razmerah ter ob pičli preskrbi s hrano.

Tretje poglavje kontekstualizira pričevanja taboriščnikov z orisom italijanske okupacije leta 1941, vzpostavitev novega režima in nasilja, ki ga je ta izvajal nad resničnimi in domnevnimi nesomišljeniki. Avtor in avtorici ugotavljajo, da je bila milejša okupacijska politika, ki jo je italijanska oblast uvedla ob vzpostavitvi Ljubljanske pokrajine, zgolj poskus kar se da hitre vključitve regije v fašistični sistem, dokaz za to pa je hitra zaostritev pristopa, ki se je zgodil do leta 1942. Prav italijanska užaljenost zaradi slovenskega zavračanja njihove politike, ki je bila po italijanski samooceni blaga, dobrohotna in razsvetljena, je vodila v maščevanje, med drugim do pošiljanja Slovencev v taborišča. Fašistična ideologija je bila seveda do Slovanov že v izhodišču sovražno nastrojena, nanje je rasistično gledala kot na manjvredno raso, kar se je v italijanskem diskurzu razširilo že z vzpostavitev severnoafriških kolonij. Prav tako avtorici in avtor opozarjajo, da na Zahodu fašizma niso obravnavali kot sovražnika vse do konca tridesetih let in da so bili do njegovega sovražnega besednjaka in dejanj do takrat precej tolerantni.

Srž knjige predstavlja četrto, daleč najboljše poglavje (več kot 200 strani), v katerem so zbrana pričevanja nekdanjih taboriščnic in taboriščnikov. Pričevalci niso identificirani poimensko, temveč z inicialkami imen in priimkov ter kraji bivanja. Zaporedje podpoglavij v glavnem sledi kronološkemu toku pripovedovanja pričevalcev, od aretacije in potovanja do taborišča preko taboriščnih izkušenj do odhoda domov. Občasno avtor in avtorici od vzorca odstopajo ali se vračajo k že obravnavanim temam, kar je ponekod nekoliko begajoče, vendar je hkrati razumljivo, da je ducate pripovedi težko urediti v popolnoma koherentno pripoved. Poglavje se, na primer, pričinja z redkimi pozitivnimi izkušnjami, ki so se jih spominjali pričevalci, ko so jim bodisi pazniki bodisi okoliški prebivalci pomagali s kosčkom hrane ali denarjem, ena od pričevalk pa je celo omenila, da so mladega paznika naučili peti partizanske pesmi, le da se ni zavedal, o čem pravzaprav poje.

Optimističnemu začetku sledi na desetine strani pričevanj o bistveno slabših taboriščnih izkušnjah; tako kot je bilo mogoče, da naključni vojak izkaže nepričakovano dobroto, je bilo hkrati mogoče, da naključnež izkaže tudi zverinsko nasilnost. Sovražnik pa ni bil vedno posebljen samo v Italijanu, saj so ideološki spori med samimi Slovenci povzročali notranje delitve, celo ločevanje na liberalni, katoliški in socialistični tabor znotraj taborišč. Pričevalci so se večkrat spominjali župnikov, ki so odigrali pomembno

vlogo pri njihovi prijavi in aretaciji, ali pa duhovnikov, ki so taboriščnikom obljubljali predčasen odhod iz taborišča, če se pridružijo protikomunistični milici MVAC. Nekateri interniranci niso nikoli izvedeli, zakaj so bili pravzaprav poslani v taborišče, drugi vedo, da jih je nekdo, upravičeno ali ne, izdal. Za aretacijo, te so bile pogosto arbitrarne, je večkrat zadostovala že sorodstvena zveza s partizani; njihovi svojci so bili velikokrat zaprti zaradi maščevanja in izsiljevanja. Ko so aretirance zaprli v kasarnah, je sledil preiskovalni postopek, kjer so jetnike med zasliševanjem pogosto preteпали. Primerov večine internirancev niso nikoli obravnavali pred sodiščem. Za nekatere je sledilo skrajno neudobno potovanje v taborišča, običajno v živinskih vagonih in, če so potovali na Rab ali druge italijanske otoke, z ladjo. Sprejem utrujenih in prestrašenih internirancev v taboriščih izkušnje ni izboljšal, saj so se morali ob pregledu in dezinfekciji sleči do golega (pri čemer so jih včasih tudi snemali), kar je pri mnogih pustilo travmatične občutke sramu in izgube zasebnosti. Taboriščniki so se nato namestili v taboriščnih šotorih ali barakah, kjer pa so imeli zelo malo prostora, tako da se med spanjem niso mogli niti obrniti na drugo stran. Obupne bivalne razmere v rabskem taborišču, kjer so se taboriščniki nenehno spopadali z izmeničnima vročino in mrazom, je še poslabšala hudourniška poplava 29. septembra 1942 ponoči, ko je zaradi hipnega razdejanja in številnih smrti večina verjela, da jih poplavlja morje. Pričevanja o slabih razmerah se pojavljajo za vrsto italijanskih taborišč, vendar je veljalo, da so te na Rabu in v Gonarsu najslabše med vsemi.

Eden najpomembnejših dejavnikov za psihično stisko taboriščnikov je bila mizerna skrb za higieno v taboriščih. Primanjkovalo je vode za umivanje in pitje, latrine pa so bile zelo primitivne in umazane. Mnogi oslabeli taboriščniki, od katerih so skoraj vsi trpeli za hudimi prebavnimi težavami, so med opravljanjem potrebe padli v jamo blata pod seboj, kjer so nekateri umrli. Na jetnikih so se zaredile uši, ki so jih morali vsak dan pobijati. Poleg vode je bila zelo skromna tudi hrana, tako da so taboriščniki dobesedno šteli zrna riža ali posamezne makarone, ki so jih prejeli, ter se ob razdeljevanju hrane borili za grizljaje. Zaradi hude lakote so skušali, če je nekdo iz njihovega šotora umrl, smrt za nekaj dni prikriti, da bi si lahko razdelili pokojnikovo porcijo. Redka pomoč so bili paketi hrane, ki so – če so – prišli od svojcev taboriščnikov. Med taboriščniki se je razvila živahna črna borza (v rabskem taborišču so jo imenovali Karlovac, ker je lokacija nekatere spominjala na tržnico v tem mestu), kjer so si izmenjevali dobrine iz paketov, njihova vrednost pa je v skladu z ekonomskimi zakoni nihala glede na povpraševanje in ponudbo. Prav tako so se morali zadrževati pri preobjedanju, če so prejeli paket; smrt zaradi počenega želodca ni bila redkost. Tako ali drugače so grozljive razmere na Rabu decembra 1942 pripeljale do najbolj množičnega umiranja internirancev, ki jih je poleg splošne izčrpanosti in griže pobiral tudi tifus. Slabo izdelane krste s posmrtnimi ostanki pokojnikov, včasih tudi po dvema v eni krsti, so morali na pokopališče odnesti taboriščniki, drugim pa ni bilo dovoljeno prisostvovati pogrebu. Poleg vsega tega so morali paziti, s kom so delili svoje misli, saj so bili med njimi ovaduhi, ter se vsakodnevno spopadati z večurnimi apeli, kjer so morali pri miru stati na žgočem soncu. Jetniki so težko prenašali tudi brezdelnost

in nekateri so bili pripravljene poprijeti za skoraj kakršnokoli delo, da bi le lahko bili aktivni. Najpogumnejši so načrtovali beg in nekateri so ga tudi izvedli, vendar rezultati v povprečju niso bili dobri: večino so ujeli in najstrožje kaznovali. Kljub temu je obstajalo tudi družabno življenje, interniranci so organizirali prireditve, od deklamacij do razstav, pričevalci pa so govorili tudi o skritih intimnih stikih med spoloma, četudi so bili moški in ženske v taboriških ločeni.

Posebno pozornost avtorici in avtor namenijo vlogi katoliške cerkve. Njeni predstavniki so internirance, kot izhaja iz pričevanj, delili na Cerkvi zveste in sovražne. Vizitatorji so taborišča večkrat obiskali, da bi vodili maše, vendar materialne pomoči, ki so jo od njih pričakovali taboriščniki, niso priskrbeli. Iz raziskav arhivskih virov izhaja, da Cerkvi mizerni položaj v taboriških leta 1942 ni bil popolna neznanka, in obstajali so posamezni napor ljubljanske škofije za izboljšavo stanja, toda rezultati so bili skromni. V monografiji so navedeni štirje dokumenti iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, ki ilustrirajo seznanjenost Cerkve s stanjem, obenem pa kažejo prevladujoč interes za vprašanja verske oskrbe in ne materialne preskrbe. Najbolj presenetljiv dokument med četverico, verjetno pa tudi v celotni monografiji, je poročilo duhovnika Antona Kurenta iz taborišča v Reniciju iz leta 1943, ki je ocenjeval, da so italijanski oficirji »dobri, predobri« (str. 273), in je dobršen del krivde za razmere v taborišču zvrnil na same internirance, ki naj bi bili sebični.

Peto poglavje obravnava odhod iz taborišča in pot internirancev domov. V kaotičnih razmerah ob kapitulaciji Italije so mnogi spontano izkoristili priložnost in ušli, sicer so tvegali, da nadzor nad taborišči prevzamejo Nemci in jih mobilizirajo. Nekaterim se je uspelo prebiti domov, drugi so odšli v partizane, tretji so na poti umrli.

Sklepni poglavji tematizirata spomin na taborišča. Avtor in avtorici raziskujejo, zakaj je pričevalcem v interesu, da se njihove zgodbe ohranijo. Taboriščniki o svoji izkušnji pogosto niso spregovorili cela desetletja, deloma zaradi travmatičnosti preživetega, a tudi zaradi jugoslovanske politike spomina, ki je taboriščno izkušnjo potiskala na obrobje in se osredotočala na aktiven partizanski boj zoper okupatorja, internaciji pa je skoraj pridala pridih sramote. Prav tako imajo pričevalci jasna, v glavnem negativna stališča o nekaterih zgodovinarjih in drugih raziskovalcih, ki so v svojih delih tematizirali italijanska taborišča, vendar se spoznanja niso ujemala s prepričanji pričevalcev. Avtorici in avtor analizirajo tudi pojavljanje taborišč v literaturi, predvsem v opusih Milene Mohorič, Manice Koman in Juša Kozaka. Zadnje strani posvetijo analizi povojnega dogajanja, natančneje, kako je Italija prispela do sprenevedavega negacionizma svojih zločinov med drugo svetovno vojno. Začelo se je z željo po izognitvi izročitve italijanskih vojnih zločincev drugim državam, ki so to zahtevale, tudi Jugoslaviji, češ da ne bi bilo pravično, če Jugoslavija ne bi enakih sankcij izvedla za krivike žrtev v fobjah. Leta 1946 je bila uvedena še amnestija in že sprejete sodbe so bile razveljavljene. Za zločine je država okrivila Mussolinija in njegov krog ter trdila, da so bili interniranci prostovoljno premeščeni v taborišča zaradi strahu pred partizanskim nasiljem. Če so bili taboriščniki lačni, je bilo to posledica dejstva, da je hrane primanjkovalo vsepovsod, tudi za vojake, tako da se je Italija obnašala kar se da pravično. Ta

revizionizem seveda v Jugoslaviji in Sloveniji ni nikdar naletel na posluš, toda zahodni zavezniki so ga bili pripravljeni sprejeti, zato je lahko obveljal za uradni državni narativ. Vse do danes je v Italiji mogoče slišati zagotovila, da so Slovincem med vojno dali vse, kar so imeli, oni pa so jim to poplačali z uporom, pobijanjem in izgonom. Država goji spominsko politiko, ki govori o italijanskih žrtvah in slovenski oziroma partizanski okrutnosti, tudi z uvedbo dneva spomina na fojbe in žrtve eksodusa iz Jugoslavije leta 2004. Posamezni kritiki in raziskovalci sicer seznanjajo italijansko javnost z drugačnimi dejstvi in pogledi, vendar pri tem niso posebej vplivni. Nekatere lokacije taborišč so označene s spominskimi obeležji, vendar so mnogokrat zanemarjene, nedostopne ali uničene, med njimi Gonars, čez katerega je speljana regionalna cesta.

Užaljeno maščevanje je kot delo uveljavljenih raziskovalcev sodobne slovenske zgodovine kakovostno strokovno delo. Pričevanja ostajajo v ospredju knjige, skupaj s trditvami pričevalcev, ki jih zgodovinospisje zavrača kot pretirano popreproščene razlage ali kratko malo mite (med njimi je slovenska enotnost na začetku vojne), na kar pa avtorici in avtor tudi korektno opozorijo. Ne glede na strokovno podkovanost je v delu nemogoče prezreti čustveno komponento, saj je predstavljena pričevanja zelo težko brati s popolnoma neprizadeto distanco. Še več, nekateri nazorni odlomki v bralcu zbujajo naravnost fizično slabost. Delo je tako tudi angažiran poskus opomnika na nekatera dejstva o tem, kakšen značaj je imela italijanska okupacijska politika, saj se zdi, da je treba na to zaradi močnih revizionističnih tendenc v Italiji nenehno opozarjati. Upamo lahko, da bo *Užaljeno maščevanje* nekega dne ugledalo luč sveta tudi kot *Vendetta offesa*.

Ivan Smiljanić

UDC/UDK 94(497.4)"18/19"

ISSN 0353-0329

DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.63.2>

Mark Gilbert

From the EC to the EU. Ready or Not

Jure Gašparič, Andrej Pančur, Jure Skubic

European Politics Behind Closed Doors:
The Origins of Euroscepticism in Slovenia

Adéla Gjuričová

Campaigning Europe.
The Czech Parliamentary Elections of 2002

Marko Zajc

The Hour of European Truth for Slovenian
Intellectuals

Ivan Sablin

The European Union in Russian State Duma
Debates, 1994–2004

Sven Jüngerkes, Tobias Kaiser

Project Outline: "Constitution and
Development of Political Parties in
Germany from 1989/90 to the Present"

Filip Čuček

»Bivša Avstrija ni imela nobenega smisla,
da bi v dolgih stoletjih svoje vlade vodo
zravnavala, [...] ker je bila zaposlena
povsod drugod, le pri nas po možnosti
malo.« Reka Drava v štajerskem
deželnem zboru v drugi polovici 19. in
na začetku 20. stoletja

Matic Batič

Šole govorijo: Ideološka dimenzija
italijanskih šolskih stavb na Goriškem
(1918–1943)

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**